

Еривако

**Науковий щоквартальник
№1 (13) (січень-березень)
Том 1**

**Київ-Миколаїв
2016**

УДК 94+327

Засновник видання:

Науково-дослідний центр «Лукомор'є» Інституту археології НАН України

Зареєстровано як друкований засіб масової інформації (Реєстраційне свідоцтво: КВ № 13415-2299Р)

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Наказ МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 року)

Головний редактор: *Олександр Тригуб*

Заступники головного редактора: *Ігор Кривошея, Віктор Погромський*

Відповідальний секретар: *Кирило Горбенко*

Редакційна колегія: Буйських А.В., д.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Гаврилюк Н.А., д.і.н., професор (Київ, Україна)
Гребенніков Ю.С., к.і.н., доцент (Миколаїв, Україна)
Гречка Д.С., к.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт (Познань, Польща)
Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор (Київ, Україна)
Кривошея Ір.І., д.і.н., професор (Умань, Україна)
Кринко Є.Ф., д.і.н., професор (Ростов-на-Дону, Російська Федерація)
Михайлуца М.І., д.і.н., професор (Одеса, Україна)
Панковський В.Б., к.і.н., наук. співр. (Київ, Україна)
Симоненко О.В., д.і.н., професор (Київ, Україна)
Смирнов І.О., к.і.н., доцент (Миколаїв, Україна)
Тихонов А.К., д.і.н., професор (Володимир, Російська Федерація)
Тробські Мацей, доктор габілітований, професор (Ченстохова, Польща)
Шитюк М.М., д.і.н., професор (Миколаїв, Україна)
Шкляж Й.М., д.і.н., професор (Миколаїв, Україна)

Рецензенти:

Господаренко О.В., кандидат історичних наук, доцент (МНУ імені В. Сухомлинського)
Ігнатуша О.М., доктор історичних наук, професор (Запорізький національний університет)
Тодоров І.Я., доктор історичних наук, професор (Ужгородський національний університет)

Адреса редакції:

54003, м. Миколаїв, площа Адміралтейська 1, Інститут історії, політології та права МНУ імені В. Сухомлинського, Науково-дослідний центр «Лукомор'є», **E-mail:** alextrigub@ukr.net

Дивіться наші статті на сторінках:

Офіційна сторінка в Інтернеті: <http://www.eminak.mkSAT.net>

Журнал індексується у системі **РІНЦ** (договір № 580-09/2015 від 11 вересня 2015 р.) та розміщено у бібліотеці **e-LIBRARY.RU**: http://elibrary.ru/title_about.asp?id=55638

Наукометрична база **Open Academic Journals Index**: <http://oaji.net/journal-detail.html?number=294>

Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 1 (13) (січень-березень). – Т. 1. – 140 с.

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою НДЦ «Лукомор'є» (протокол № 2 від 29.02.2016 р.)

Статті подаються в авторській редакції. Автори несуть відповідальність за достовірність фактів, імен і за граматичні та стилістичні помилки.

ISSN 1998-4634

© Автори статей, 2016

© Науково-дослідний центр «Лукомор'є»

* *Емінак* (грец.) – за однією з версій, ім'я скіфського царя, що здійснював владу над Ольвією.

ЗМІСТ

Археологія

Горбенко Кирило	
Житлово-господарчий комплекс «цитаделі» городища Дикий Сад	5
Иванова Светлана	
Костяные артефакты из погребений Буджакской культуры (Кістяні артефакти з поховань Буджацької культури)	16

Історія України та етнологія

Нагірний Микола	
Внесок білих хорватів у процес етногенезу українців	20
Агафонова Надія	
Половецьке походження Мамаєвичів-Глинських: чому українці писали «мамайки»	27
Стецик Юрій	
Професори та магістри Уманського василіанського колегіуму (1765-1767 рр.): життєвий шлях до педагогічної праці	32
Кізлова Антоніна	
Святині Флорівського монастиря у путівниках і довідниках XIX – початку XX ст.	38
Шелудякова Наталія	
Роль М. Грушевського у розбудові Музею НТШ	45
Чиркова Олена	
В.К. Липинський про взаємовідносини Церкви та держави (роль і місце релігії у суспільстві)	52
Рубан Микола	
Історичні передумови формування та розвиток Луганської єпархії Української Соборно-Єпископської Церкви (1925-1939 рр.)	58
Сіромський Руслан	
Питання імміграції переміщених осіб українського походження у суспільно-політичному дискурсі Канади (1945-1952 рр.)	65
Лісовська Ольга	
Матеріально-культурний рівень сільських трудівників Української РСР (сер. 1960-х – 1980-ті рр.)	72
Тхоржевська Тетяна	
Образи держави і влади в уявленнях українського селянства	78

Всесвітня історія та міжнародні відносини

Моїсєєва Тетяна	
Законодавчо-нормативне визначення завдань і контингенту прядильних, гамівних і робочих будинків: порівняльний аналіз (на матеріалах Повного зібрання законів Російської імперії)	85
Богачко Владислав	
Організаційне становлення лівого табору політичних сил Польщі кінця XIX – 20-х рр. XX ст.	91
Данилів Наталія	
Ухвалення поправок Джексона-Веніка як реакція заборони еміграції євреїв з СРСР	99
Павленко Олександр	
Політика Російської Федерації щодо проблеми Косово (1991-2015 рр.)	105
Орлова Тетяна	
Розвал СРСР і сучасна Росія: історичні паралелі	112

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Тиміш Лідія	
Дослідження життя та діяльності ієрархів Греко-католицької Церкви І. Потія, Й. Рутського, Й. Кунцевича львівськими вченими (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.)	121
Калінічева Галина	
Історіографічні оцінки євроінтеграції України	127

Музеєзнавство. Пам'яткознавство.

Новікова Ганна	
Церква, як елемент середовищного музею, у музеєфікованих пам'ятках садибного будівництва (на прикладі садиби Куликовських, село Ракітне)	135

CONTENT

Archaeology

Gorbenko Kyrylo	
The economic-housing complex on citadel of the fortified settlement Diky Sad	5
Ivanova Svetlana	
Bone artifacts from the burial of Bujak culture	16

History of Ukraine and Ethnology

Nahirnyj Mykola	
The Contribution of the White Croats in a process of ethnogenesis of Ukrainians	20
Agafonova Nadiya	
Kuman's origin Mamaevychiv-Glyns'kyh: why Ukrainians wrote «mamayka»	27
Stetsyk Yuriy	
The professors and magisters of the Basilian College in Uman (1765-1767): the way of life to pedagogical work	32
Kizlova Antonina	
Sacred Objects of St. Florus Monastery in Guide-books and Reference Works in XIX – early XX centuries	38
Sheludiakova Natalia	
The role of M. Hrushevsky in the development of the Museum of Shevchenko Scientific Society	45
Chirkova Olena	
V.K. Lypynskii about mutual relations of Church and the State (role and a place of religion in a society)	52
Ruban Mykola	
The historical backgrounds of formation and development of Lugansk diocese of Ukrainian Counciled-Episcopal Church (1925-1939)	58
Siromskiy Ruslan	
The Issue of Immigration Displaced Persons of Ukrainian Descent in Social-Political Discourse of Canada	65
Lisovs'ka Olga	
The material and cultural level of rural workers in the Ukrainian SSR (from the middle of 1960's to the 1980's)	72
Tchorzevska Tatiana	
Images of state and government in the views of the Ukrainian peasantry	78

World History and International Relations

Moiseeva Tatyana	
Legislative and normative definition of tasks and contingent spinning, restraints and workers houses: a comparative analysis (on materials of the Complete Collection of Laws of the Russian Empire)	85
Boychenko Vladislav	
The organizational incipience of the left encampment of the Political powers of Poland end of the XIXth – the 20th of the XX century	91
Danyliv Natalia	
The adoption of the Jackson-Vanic amendment as a reaction against the prohibition of the emigration of the Jews from USSR	99
Pavlenko Alexander	
The politic of Russian Federation in relation to Kosovo (1991-2015)	105
Orlova Tetiana	
The collapse of the USSR and the present of Russia: historical parallels	112

Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines

Tymish Lidiya	
Research of life and activity of hierarchies I. Potuj, J. Rutskuj and J. Kunzevych of Greco-Catholic Church by scientists of Lviv (end of XIX and first third XX centuries)	121
Kalinicheva Halyna	
Historiographic Appreciations of Ukraine's European Integration	127

Museology. Monument studies.

Novikova Hanna	
The Church, in monuments manor building as an element of the immersional museum (Kulikov's estate, village Rakitne)	135

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902.2 (477.73)

ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС «ЦИТАДЕЛІ» ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД*

Кирило Горбенко

Миколаївський національний університет імені Василя Сухомлинського
Україна, 54003, м. Миколаїв, пл. Адміралтейська, 1
e-mail: dikiysad@ukr.net

Упродовж останніх двадцяти п'яти років у межах історичного центру сучасного Миколаєва проводяться археологічні дослідження городища фінальної бронзи Дикий Сад (XIII/XII–XI/X ст. до н.е.) доби Білозерськом культури, що розташовувалося на лівому березі р. Інгул. Площа городища сягає понад 4,0 гектарів і структурно складається з трьох частин: «цитаделі», «передмістя» та «посаду», розташованого за зовнішнім ровом. Приміщення розташовано вздовж річки у три-чотири ряди, які практично примикають одне до одного, створюючи єдиний архітектурний комплекс (мал. 1-а).

За цей час на території Дикого Саду досліджено житлові, господарські, культові й оборонні споруди, накопичені сотні артефактів (керамічний посуд, бронзові, кістяні та кам'яні предмети). Проведені комплексні аналізи археологічних матеріалів [3; 4; 9].

Дослідження останніх років проходили, переважно, на території «цитаделі» (мал. 1-б), де зафіксовано сімнадцять приміщень різної функціональної приналежності – житлові, господарські та культові, ритуально-культовий пандус, оборонний рів із залишками кам'яних фундаментів мостів, кам'яних башт, що маркували мости та фланги рову, центральна незабудована площадка (ймовірно, для зібрань місцевої громади). У культових приміщеннях

«цитаделі» жителі відправляли різні ритуали, пов'язані із поклонінням сонцю та вогню (ритуальні ями, культовий пандус), шанували предків і героїв (поховання черепів у спеціальних ямах), практикували фалічний культ.

Одним із найяскравіших об'єктів на території «цитаделі» городища, досліджених у 2012 році, є житлово-господарський комплекс, що отримав маркування – приміщення № 20. Воно мало прямокутну форму (мал. 1-в; фото 1) 8,0х7,5 м (загальна площа 60,0м²) із заглибленням у материк до 0,50 м. Приміщення орієнтовано по лінії Північний Захід – Південний Схід та мало спільну глинобитну стіну із приміщенням № 19 з півночі, та, ймовірно, з приміщенням № 10 – з півдня (мал. 1-б).

Стіни приміщення, вірогідно, були глинобитними (за винятком західної стіни, яка мала цокольний кам'яний фундамент). Західна стіна приміщення лицьовою частиною виходила до оборонного рову «цитаделі». Довжина кладки 6,3 м, ширина – від 0,50 до 1,80 м. Виходячи із характеру завалу, можна припустити, що кладка мала від 5 до 7 рядів каменів. У конструкції було використано вапняковий бут і плитняк. Деякі мають сліди ретельної обробки.

Східна частина приміщення пошкоджена будівельними роботами нового часу, але, скоріш за все, східна стіна була

* Стаття виконана у рамках наукової теми № 0115U001210 «Степове Побужжя в контексті соціокультурного розвитку Східної та Центральної Європи у IV тис. до н.е. – XV ст. н.е.».

глинобитною, та судячи із глинистих запливів у цій частині, споруджена, як і у приміщенні № 19, за допомогою субструкцій і саманних блоків.

У заповненні приміщення були знайдені розвали керамічного посуду (мал. 2, 1-2, 5-6, 13), два керамічні прясельця (мал. 2, 9-10), кам'яні знаряддя праці, зокрема товчак (мал. 2, 6), розвал черпака з майже вертикальною ручкою (мал. 2, 1).

На рівні полу, який, на відміну від багатьох інших приміщень, не мав потужних промазок, було виявлено 14 ям (з яких 2 стовпових, 2 ритуально-культові та 2 кострища). У заповненні ям знаходилися розвали посудів (мал. 2, 3-4, 7-8, 11, 12, 14), кістки риб, ВРХ, ДРХ. Всі артефакти по формі й орнаменту характерні для білозерських старожитностей [1].

Яма № 1 розташована впритул до західної стіни, має форму видовженої вісімки (розміром 4,6х2,6 м), декілька господарчих і стовпових ям всередині (№ 1-а, 1-б, 1-с). У самому центрі ями, у горілому шарі розташовувався оброблений камінь (мал. 3) трикутної форми (L – 60,0 см, ширина нижньої частини – 54,0 см, товщина – 10,0 см), навколо якого було зафіксовано скупчення кісток ВРХ. Під ним – невелика господарська яма. Форма ями № 1 і характер заповнення дозволяє припустити, що вона слугувала вмістилищем для туш рогатої худоби, де вони підлягали обробці (дещо схожий комплекс розкопано й у прилеглому приміщенні № 19) [6]. Характерно, що у кам'яному завалі західної стіни, навпроти центру ями, зафіксовано розрив між камінцями та приступок, що вказує на безпосередній вихід із приміщення до захисного рову, куди скидалися рештки після обробки та яких зафіксовано там удосталь. Враховуючи, що біля самої ями № 1, зі східної сторони було виявлене кострище, можна припустити, що у цьому комплексі проходили відразу всі стадії обробки м'яса.

Яма № 1-а, стовбова. У плані округлої форми (Ø 0,15 м, глибина – 0,15 м). Заповнення – темний гумус з суглинком. Дно – суглинок з домішками піску.

Яма № 1-б, господарська. В плані округлої форми (Ø 0,30 м, глибина – 0,3 м). Заповнення – темний гумус з суглинком. В ямі зафіксовані фрагменти кісток тварин і кам'яний курант. Дно – суглинок з домішками піску.

Яма № 1-с, господарська. У плані округлої форми (Ø 0,4 м, глибина – 0,9 м). Заповнення – темний гумус з суглинком. В ямі зафіксовані фрагменти кісток тварин і кам'яний курант. Дно – суглинок з домішками піску.

Яма № 2, господарська. У плані округлої форми (Ø 0,30 м, глибина – 0,55 м). Заповнення – сіро-золисте. На глибині 0,3 м у північно-східній частині – кам'яний завал. У заповненні ями зафіксовані розвали великих горщиків з традиційним для білозерської культури орнаментом (мал. 2, 3, 4, 7, 8, 14). Також слід відзначити фрагмент вази з чітко

прокресленим під вінцем графіті «» (мал. 2, 8), що у сукупності з нанесеними фарбою символами схожими на лінійну писемність «Б» на керамічному кружку з приміщення № 4 (розкопки 1994 р.), є другою знахідкою подібного типу на «цитаделі» городища. Посуд з великим діаметром вінця, скоріш за все, призначався для зберігання їжі, на що вказує форма та характер заповнення ями № 2. Дно – суглинок з домішками піску.

Яма № 3, господарська. У плані округлої форми (Ø 0,8х0,65 м, глибина – 0,30 м). Заповнення – сіро-золисте. На глибині 0,15 м – кам'яний бут. На глибині 0,6 м щелепа тварини та фрагменти кераміки. Дно – суглинок.

Яма № 4, господарська. У плані прямокутної форми. (Ø 0,9х0,8 м, глибина – 0,6 м). Заповнення – темний гумус з суглинком. У заповненні – фрагменти кераміки, кісток тварин і каміння. Дно – суглинок.

Яма № 5, стовбова. У плані округлої форми (Ø 0,40 м, глибина – 0,30 м). Заповнення – темний гумус з суглинком. Дно – суглинок з домішками піску.

Яма № 6, господарська. У плані округлої форми (1,15х0,90 м, глибина – 0,15 м). Заповнення – сіро-золисте з

фрагментами кераміки та кісток тварин. Дно – суглинок.

Яма № 7, господарська, або ритуально-культова. У плані овальної форми (0,90х0,85 м, глибина – 0,70 м). Заповнення – сіро-золисте з фрагментами кераміки та кісток ВРХ. Дно – суглинок. На дні ями у вертикальному положенні стояла кам'яна стела (мал. 4) у формі трикутника (антропоморфна стела?) (L – 54,0 см, ширина нижньої частини – 55,0 см, товщина – 6,0 см).

Яма № 8, господарська. У плані підквадратної форми з округлими уступами. (2,20х1,50 м, глибина – 0,40 м). Заповнення – сіро-золисте з фрагментами кераміки. Дно глинисте.

Яма № 8а, господарська. У плані овальної форми (0,40х0,45 м, глибина – 0,42 м). Заповнення – сіро-золисте з фрагментами кераміки, кам'яної зернотерки та дрібного каміння (40 шт.). Дно глинисте.

Яма № 8б, господарська. У плані округлої форми (1,05х0,92 м, глибина – 0,35 м). Заповнення – сіро-золисте з фрагментами кераміки. Дно глинисте.

Яма № 8с, господарська. У плані округлої форми (Ø 0,30 м, глибина – 0,30 м). Заповнення – темний гумус з суглинком. Артефакти відсутні. Дно – суглинок з домішками піску.

Яма № 9, господарська. У плані овальної форми (0,70х0,60 м, глибина – 0,50 м) з проступком. Заповнення – темний гумус з суглинком. Дно – суглинок з домішками піску.

Яма № 10, господарська. У плані округлої форми (0,70х0,60 м, глибина – 0,40 м). Заповнення – темний гумус з суглинком. На глибині 0,20 м шар чорного гумусу з суглинком. Артефакти відсутні. Дно глинисте.

Яма № 11, господарська. У плані округлої форми (0,55х0,52 м, глибина – 0,37 м). Заповнення – світлий гумус з суглинком і фрагментами кераміки. Дно – суглинок з домішками піску.

Яма № 12, господарська, або ритуально-культова. У плані овальної форми (1,50х1,20 м, глибина – 0,60 м). Заповнення – сіро-золисте. Яма має приступок і підбій у східній частині. У підбої кам'яна плита

(мал. 5) антропоморфної форми (L – 54,0 см, ширина по плечикам – 54,0 см, ширина верхньої частини – 37,0 см, ширина нижньої частини – 30,0 см, товщина – 10,0 см). Дно глинисте.

Яма № 13, господарська. У плані округлої форми (Ø 0,40 м, глибина – 0,40 м). Заповнення – темний гумус з суглинком і фрагментом жаровні. Дно – суглинок з домішками піску.

Яма № 14, стовбова. У плані округлої форми (Ø 0,15 м, глибина – 0,15 м). Заповнення – темний гумус з суглинком. Дно глинисте.

Кострище № 1. У плані овальної форми (0,50х0,60 м, глибина – 0,60 м). У північній і південній частинах – кам'яні викладки з мілкого буту. Заповнення – горілий ґрунт світло-коричневого кольору.

Кострище № 2. У плані овальної форми (Ø 0,40 м, глибина – 0,30 м). У південно-західній частині кам'яна викладка з мілкого буту. Заповнення – горілий ґрунт світло-коричневого кольору.

У центрі приміщення було зафіксовано три вапнякові плити трапецієподібної форми (ребра плит оброблені), які, судячи з їх положення, стояли на ребро біля центрального стовпа. Навколо кам'яних плит (одна плита з явними антропоморфними признаками) був зафіксований глиняний заплив, який дозволяє припустити, що у самому центрі приміщення існував невеличкий вівтар з глиняною огорожею й антропоморфною стелою. Біля стели зафіксовано розвал мініатюрного келиху з упором (мал. 2, 5). Можливо, що у келих наливали жертвну рідину (ритуально-культове приношення).

Виходячи з конструктивних особливостей приміщення № 20 і характеру його внутрішнього заповнення, можна стверджувати, що воно було жилим з облаштуванням у центральній частині вівтаря, для відправлення домашніх культів, та окремої господарчої зони – у його західній частині.

Окремо треба звернути увагу на деякі артефакти з приміщення № 20, а саме на фрагмент керамічного посуду, з верхнього заповнення ями № 2. Даний посуд мав форму вази з упором по тулову та лощену

поверхню. Над упором чітко прокреслене графіті у формі символу (мал. 2, 8). Необхідно наголосити, що це перша знахідка на кераміці з городища подібного роду, але не єдина по своєму семіотичному значенню у матеріалах Дикого Саду. Так, під час розкопок храмового комплексу у 1994 році [5; 7] зафіксовано керамічний диск с нанесеними на його лощеній поверхні чорною краскою символами лінійного письма «Б» (мал. 6). У ході аналізу символів вдалося ідентифікувати вісім з п'ятнадцяти знаків. Ймовірно, дані символи є знаками дробово-вагової системи, які використовувалися в ойкумені крито-мікенської культури. Символ на вазі декілька разів повторюється на диску з храмового комплексу городища (приміщення № 4). Подібні «збіги» дозволяють припустити, що символ на вазі вказує на її кількісне об'ємне значення. Розрахунки по керамічному фрагменту [2] дали приблизний об'єм вазу у діапазоні від 2,3 до 2,7 л. Треба зазначити, що невідомими залишаються два параметри вазу: діаметр дна та висота придонної частини. Якщо припустити, що діаметр дна вазу 4,0 см, а висота придонної частини 3,0 см, то розрахунки доводять що об'єм сосуду 2,46 л, що кратно мікенській мірі місткості у 28,8 л [14]. Спираючись на дослідження в області лінійної писемності [11; 13], можна інтерпретувати значення символу на вазі як $\frac{1}{2}$ або $\frac{1}{6}$ від визначеної міри об'єму. При цьому, якщо взяти до уваги, що одна із мікенських мір дорівнює 4,8 л, можна допустити, що об'єм вазу коливається у межах 2,4 л.

Подібний символ, у групі ще з двома знаками, прокреслено на ручці амфори пізньомінойського періоду, зафіксованої у Мікенах [12]. Подібні символи зустрічаються на Кам'яній могилі [10]. Показовим також є приклад графіті зі знаками лінійної писемності на сосудах із Трої [8], деякі з котрих представлені на диску з храмового приміщення № 4 Дикого Саду (мал. 6).

Виходячи з якісних характеристик (двосторонній ангоб світло-коричневого кольору зі слідами лощіння) ваза відноситься до престижного типу посуду.

Нанесений на вазі символ, ймовірно, маркує певний об'єм вміщеної у нього рідини (наприклад олії, пива, вина тощо).

Подібні символи нехарактерні для кераміки Білозерської культури. Сосуд з приміщення № 20 – можливо перша знахідка із символом подібного характеру. Дану обставину можна інтерпретувати по-різному:

1. Сосуд місцевого виробництва, а символ нанесений майстром, знайомим зі знаками вагової системи мікенського світу;

2. Сосуд був привезений з навколишніх регіонів найближчих до ареалу мікенського світу.

Безумовно, підтвердити дану точку зору зможуть тільки подальші дослідження. Однак, якщо приведена у статті інтерпретація вірна, то у сукупності з іншими матеріалами, отриманими у ході розкопок городища (кісточки культурного винограду, кам'яний артефакт породи малоазійського походження, орнамент, у вигляді меандру, керамічний диск з символами), можна висунути додатковий аргумент на користь тези про існування торгівельно-економічних контактів середземноморської цивілізації з навколишніми регіонами ойкумени, зокрема з населенням Дикого Саду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ванчугов В.П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры / В.П. Ванчугов // АН УССР. Одесский археологический музей. – К., 1990. – С. 59-87.
2. Генинг В.Ф. Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии / В.Ф. Генинг. – К., 1992. – С. 53.
3. Горбенко К.В., Пашкевич Г.О. Аналіз археоботаничних матеріалів з розкопок городища Дикий Сад у 2003- 2008 роках / Кирило Горбенко, Галина Пашкевич // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Вип. 3.32. Історичні науки. – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2012. – С. 9-24.
4. Горбенко К.В., Гошко Т.Ю. Металеві вироби з поселення Дикий Сад / К.В. Горбенко, Т.Ю. Гошко // Археологія. – К., 2010. – № 1. – С. 97-111.
5. Горбенко К.В. Ритуально-культовые сооружения поселения Дикий Сад в контексте этнокультурных связей населения Степного Побужья эпохи финальной бронзы / К.В. Горбенко // Научные труды МГПУ. Серия: социально-исторические науки. – Москва, 2001. – С. 338-343.
6. Горбенко К.В., Козленко Р.А. Раскопки хозяйственно-производственного помещения на цитадели городища Дикий Сад / Кирилл Горбенко, Роман Козленко // Другі Аркасівські читання. – Миколаїв, 2012. – С. 53-55.

7. Гребенников Ю.С. К вопросу о фрако-киммерийских связях / Ю.С. Гребенников // Археологічні дослідження в Україні в 1994-1996 роках. – К., 2000. – С. 29-30.

8. Казанский Н.Н. Троянское письмо. К постановке вопроса / Н.Н. Казанский // Античная балканистика. Карпато-балканский регион в диахронии. – М., 1984. – С. 18-19.

9. Отрошенко В.В. Укріплене поселення Дикий Сад в системі пам'яток білозерської культури / Віталій Отрошенко // Емінак (Київ-Миколаїв). – 2008. – № 1-4 (3) (січень-грудень). – С. 5-10.

10. Пустовалов С.Ж. Монография Б. Д. Михайлова «Петроглифы Каменной Могилы» и проблемы реконструкции мировоззрения древнего населения Украины / С.Ж. Пустовалов // Stratum plus. – № 2. – 2003-2004. – С. 455.

11. Bennett E.L. Minos and Minyas: Writing Aegean Measures / E.L. Bennett // Floreant Studia Mycenaea. Akten

des X. Internationalen mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.-5. Mai 1995, edited by S. Deger-Jalkotzy, S. Hiller and O. Panagl. – Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1999. – P. 159-175.

12. Evans A.J. Scripta Minoa. The written documents of Minoan Crete. With special reference to the archives of Knossos / Arthur J. Evans // The hieroglyphic and primitive linear classes. With an account of the discovery of the Pre-phoenician scripts, their place in Minoan story and their Mediterranean relations. With plates, tables and figures in the text. – Vol. I. – Oxford, 1909.

13. Pope M. The Cretulae and the Linear A Accounting System / M. Pope // Annual of the British School at Athens 55. – 1960. – P. 200-210.

14. Younger J.G. Calculating Vessel Volumes / John G. Younger // Metron: Measuring the Aegean Bronze Age, ed. by Karen Polinger Foster; Robert Laffineur. Aegaeum 24. – Liège and Austin: Université de Liège, 2003. – P. 491-492.

Горбенко Кирило Житлово-господарчий комплекс «цитаделі» городища Дикий Сад

Представлені основні результати розкопок приміщення № 20 на території цитаделі городища епохи фінальної бронзи Дикий Сад у 2012 році у Миколаєві. Кераміка відносяться до білозерської культури.

Ключові слова: городище, епоха бронзи, Білозерська культура, цитадель, приміщення, об'єм сосуда, лінійна писемність

Горбенко Кирилл Жилищно-хозяйственный комплекс «цитадели» городища Дикий Сад

Представлены основные результаты раскопок помещения № 20 на территории «цитадели» городища эпохи финальной бронзы Дикий Сад в г. Николаеве. Керамика относится к белозерской культуре.

Ключевые слова: городище, эпоха бронзы, Белозерская культура, цитадель, помещение, объем сосуда, линейное письмо

Gorbenko Kyrylo The economic-housing complex on citadel of the fortified settlement Diky Sad

The main results of research of apartment № 20 in citadel of the late bronze fortified settlement «Diky Sad» in Mykolayiv are presented. Ceramics belong to Bilozersk Culture.

Keywords: hillfort, Bronze Age, Bilozersk Culture, citadel, apartment, volume of vase, Linear B

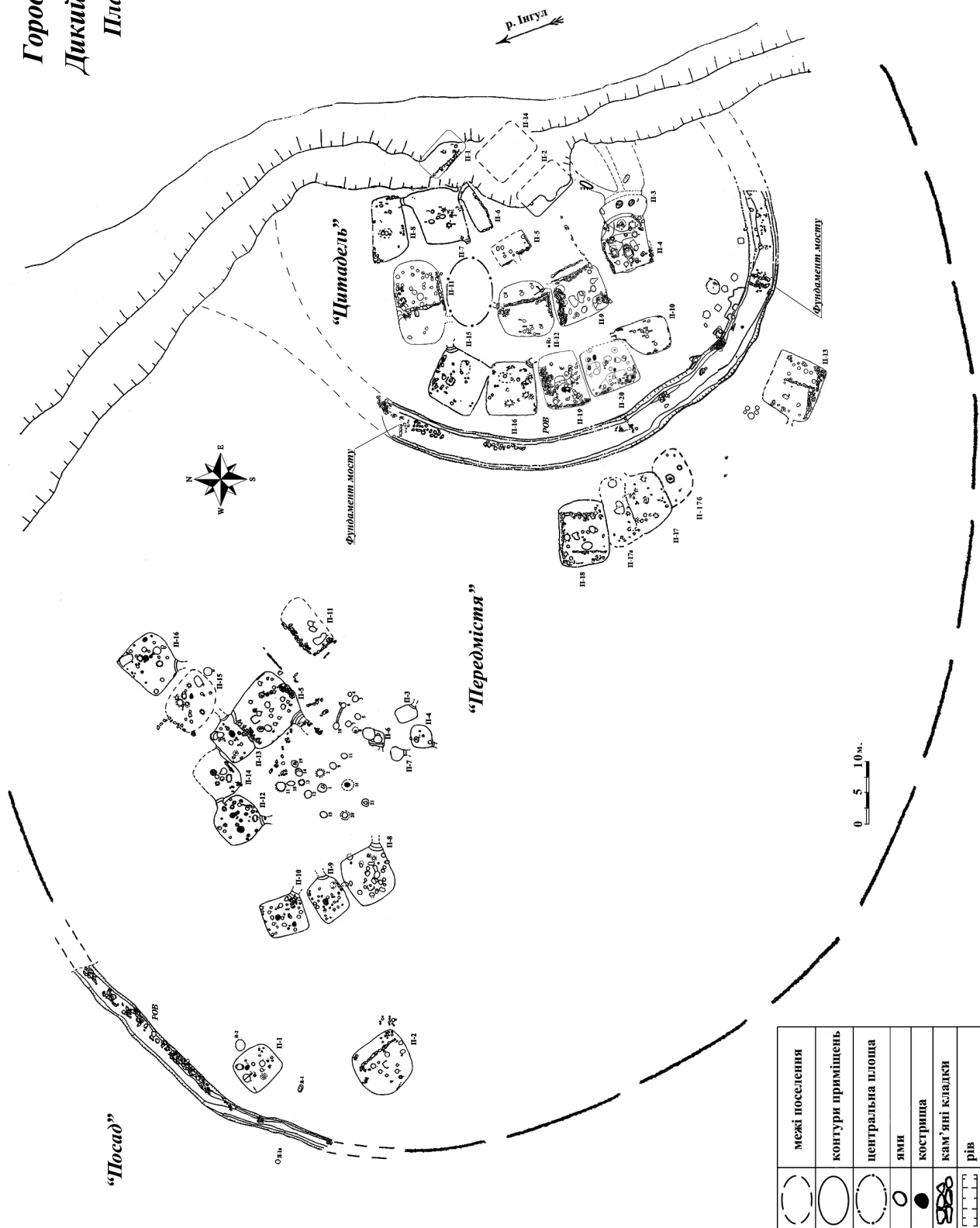
Рецензенти:

Гребенников Ю.С., к.і.н., доцент

Панковський В.Б., к.і.н., с.н.с.

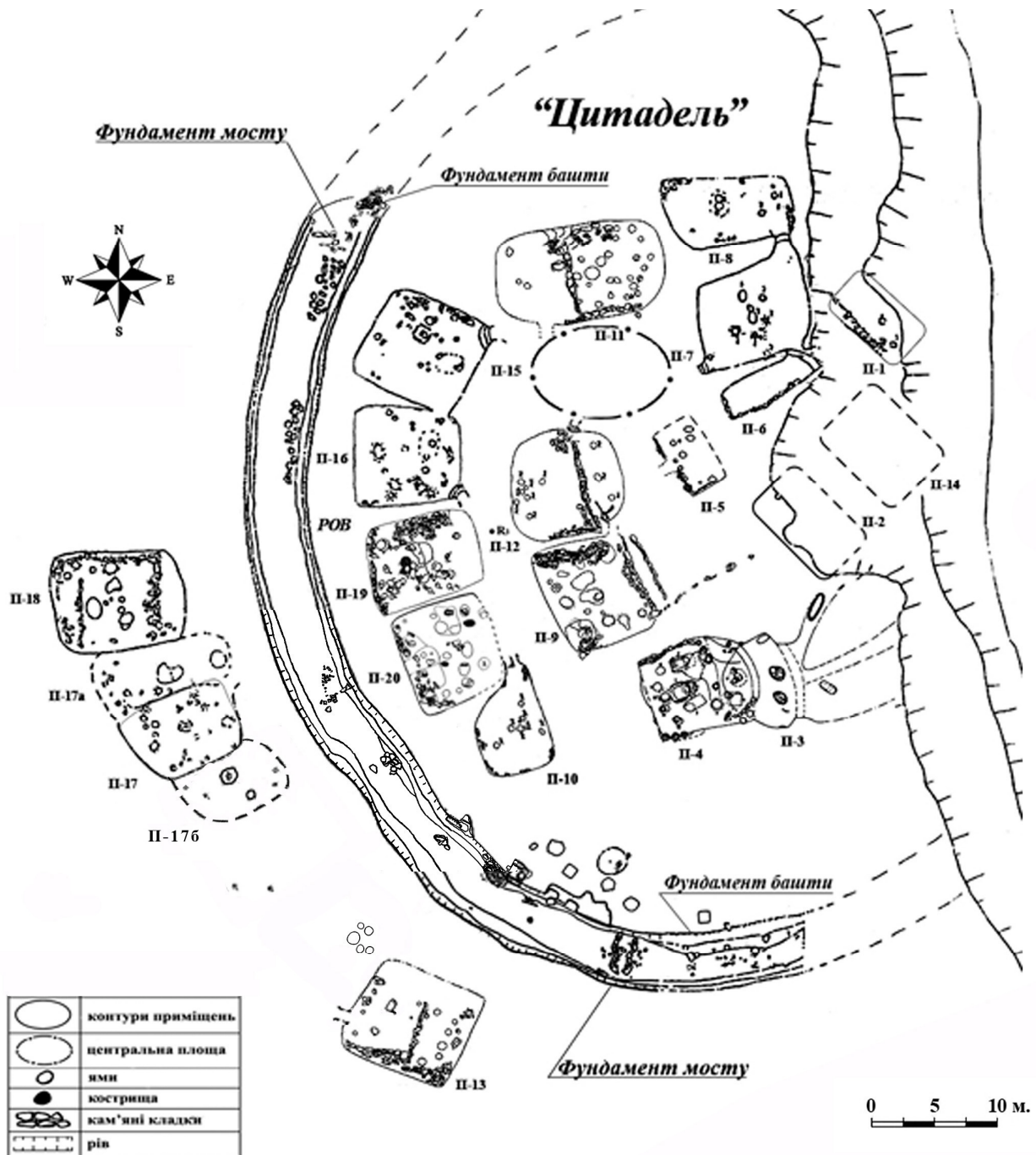
Надійшла до редакції 18.01.2016 р.

Городище
Дикий Сад
План

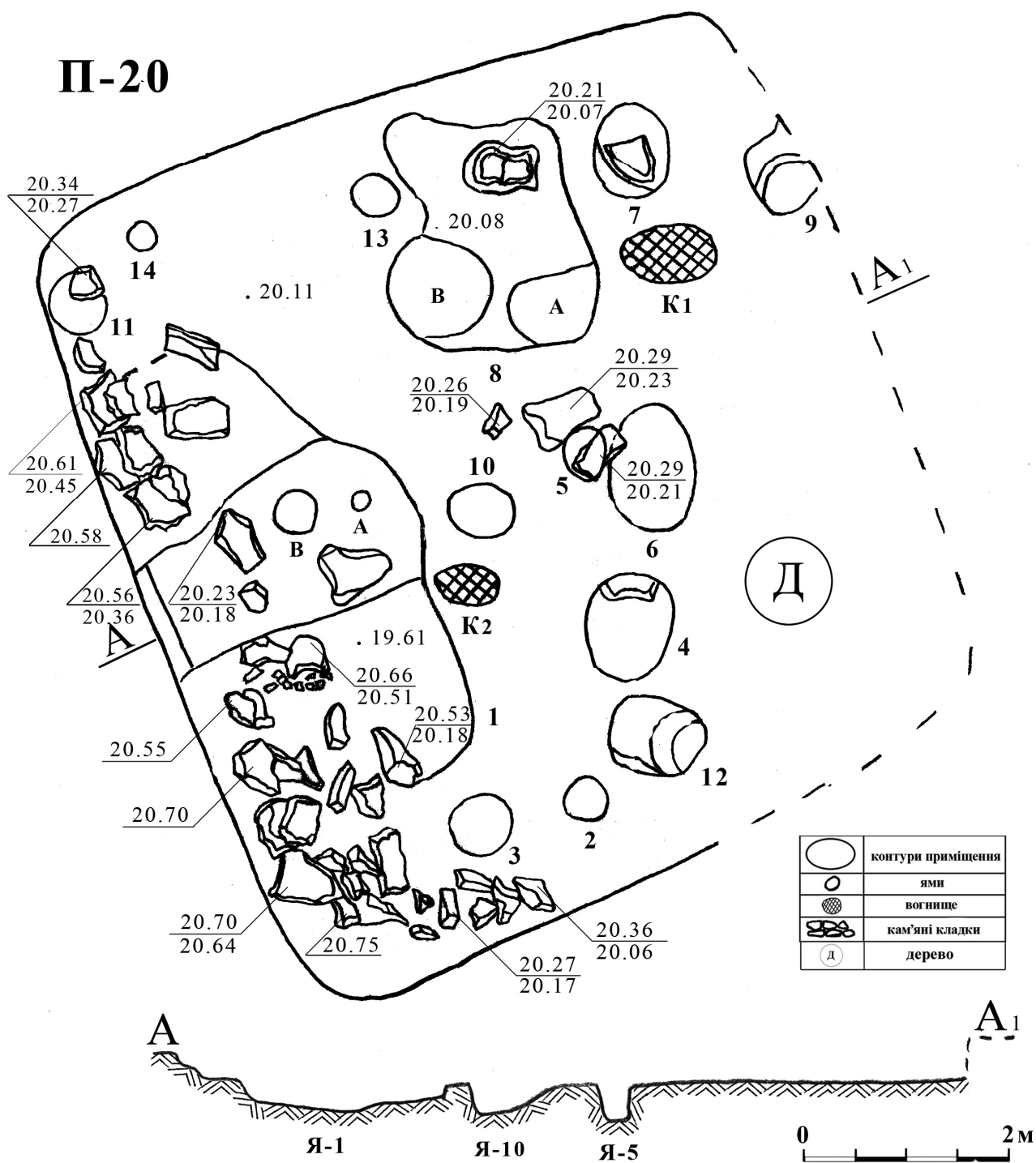

Мал. 1-а. План городища

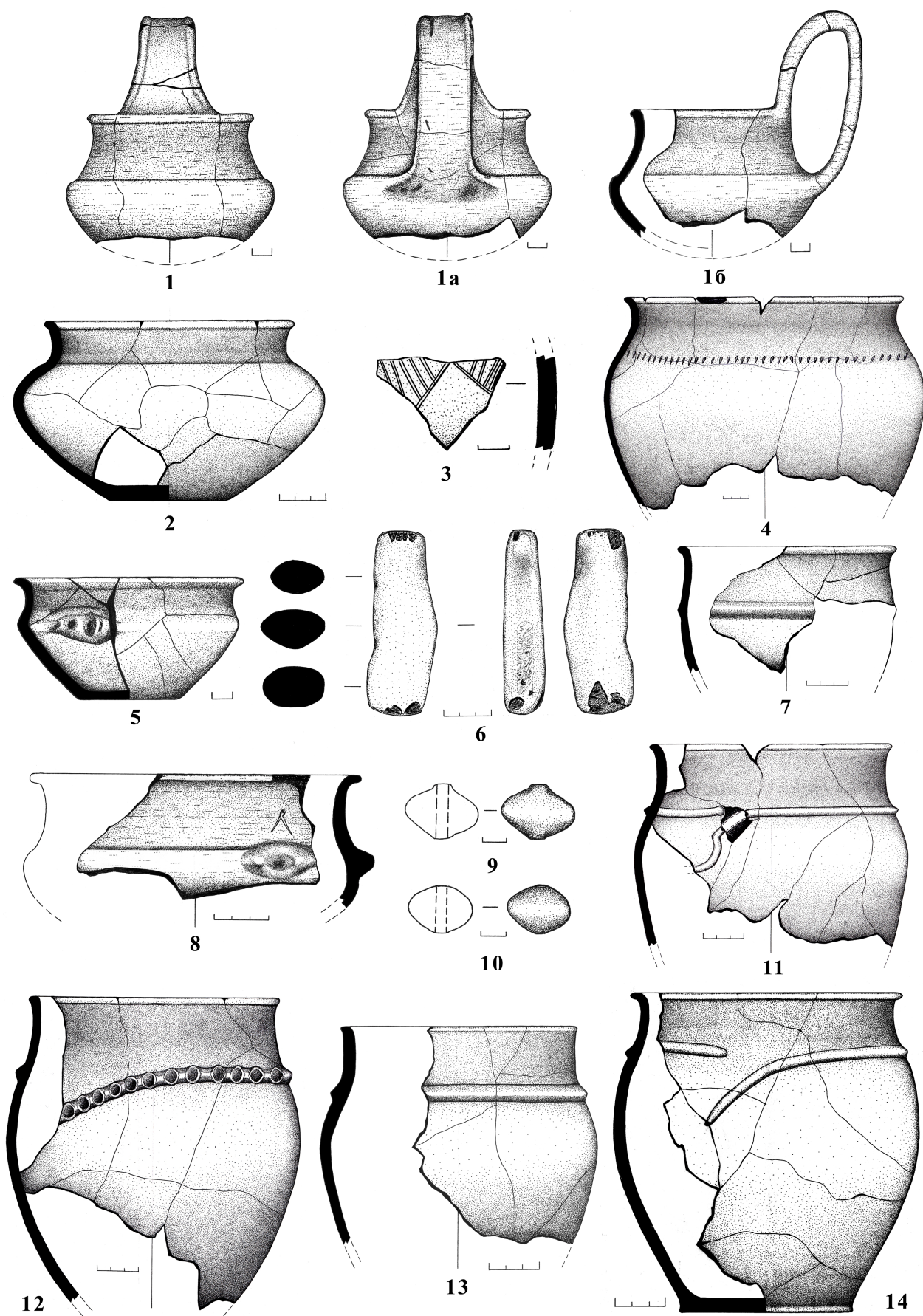

Мал. 1-б. План «цитаделі» городища

Мал. 1-в. План приміщення № 20.

Мал. 2. Артефакти з приміщення № 20

Керамічний посуд: 1 – 5, 7, 8, 11 – 14; кам'яний товкач: 6; керамічні веретенні блоки: 9, 10.
Заповнення приміщення: 1, 2, 5 – 6, 9, 10, 13; Яма № 1: 12, Яма № 2: 3, 4, 7, 8, 14; Яма № 8: 11.

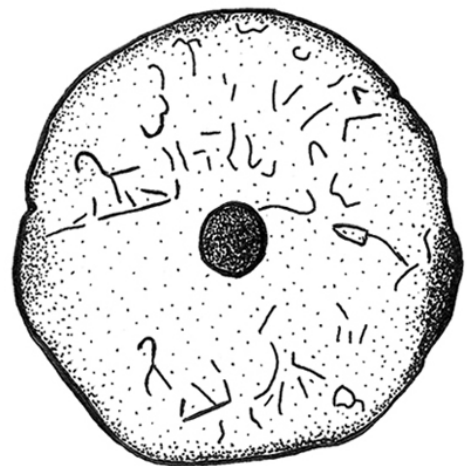
Мал. 3. Кам'яна плита з ями № 1

Мал. 4. Кам'яна плита з ями № 7

Мал. 5. Кам'яна плита з ями № 12

Мал. 6. Керамічний диск з приміщення «цитаделі» № 4

Фото 1. Приміщення № 20

АРХЕОЛОГІЯ

повідомлення

УДК 903 (477)

КОСТЯНЫЕ АРТЕФАКТЫ ИЗ ПОГРЕБЕНИЙ БУДЖАКСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Светлана Иванова

Институт археологии НАН Украины,
Украина, 04210, Киев, пр. Героев Сталинграда, 12
e-mail: svi1956@gmail.com

На территории Северо-Западного Причерноморья в четырех захоронениях Буджакской (ямной) культуры известны находки костяных изделий, которые до сих пор не получили ни однозначной интерпретации, ни общепринятого названия (Глубокое 1/21; Кубей 22/18; Лиман 2/3; Новоградковка 1/2). Они представляют собой костяные стержни из расколотых вдоль трубчатых костей; один конец изделия приострен, а второй оформлен в виде головки с помощью одного-двух пазов по бокам изделия (рис. 1). Их трактовка очень разнообразна – как колышков для растяжки шкур, украшений головного убора, заколок, наборов гребней, спиц.

На наш взгляд, можно предположить еще одну интерпретации этих находок – их использование в качестве амулетов, учитывая некоторое внешнее сходство их с костяными плоскими идолами из памятников позднего энеолита-раннего бронзового века Болгарии [1; 8; 10]. Аналогичные артефакты распространены в позднем энеолите Болгарии (рис. 2, 1-16).

Экземпляры из Северо-Западного Причерноморья не имеют той завершенности нижней части идолов и более походят на те, которые автор раскопок болгарского поселения Хотница считает незавершенными изделиями (рис. 2, 1-6). На одном из экземпляров, происходящих из погребений 21 кургана 1

у с. Глубокое, возможно, была оформлена личина (рис. 2, 25).

Нахождение этих изделий в достаточно разном контексте и количестве, как в рамках ямной КИО (культурно-историческая общность. – *Ред.*), так и в других культурах бронзового века, может быть связано именно с сакральностью данного типа костяных изделий. В таком случае они, возможно, семантически близки костяным молоточковидным булавам. Трактовка булавок также далеко неоднозначна (фетиши, амулеты, шпильки, заколки, детали шумового музыкального инструмента), хотя сакральный аспект булавок признается многими исследователями [3; 2 и др.]. Видимо, данные артефакты из Северо-Западного Причерноморья хронологически предшествуют молоточковидным булавам и антропо-зооморфным костяным фетишам из погребений ямной культуры Поднепровья [4].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ангелов Н. Работилница за плоски костни идоли в селищната могила при с. Хотница, Търновско / Н. Ангелов // Археология. – София, 1961. – № 2. – С. 34-38.
2. Кияшко В.Я. К вопросу о молоточковидных булавах / В.Я. Кияшко // Донские древности. – Азов: Азов, 1992. – Вып. 1. – С. 4-57.
3. Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины) / И.Ф. Ковалева. – Днепрпетровск: ДГУ, 1989. – 90 с.
4. Ковалева И.Ф. Антропо-зооморфные фетиши в погребениях ямной культуры Поднепровья /

И.Ф. Ковалева // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: ДГУ, 1995. – С. 78-95.

5. Субботин Л.В. Орудия труда, оружие и украшения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья / Л.В. Субботин. – Одесса: Полис, 2003. – 236 с.

6. Субботин Л.В. Отчет о работе Дунай-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1987 году / Л.В. Субботин, А.Н. Дзиговский, М.М. Фокеев // Научный архив Института археологии НАН Украины. – 1987/24. – 125 с., 75 табл.

7. Субботин Л.В. Археологические древности Буджака. Курганная группа у с. Лиман / Л.В. Субботин, Г.Н. Тощев. – Запорожье: ЗГУ, 2002. – 106 с.

8. Терзийска-Игнатова С. Энеолитические костяные идола из поселения Плоская могила у с. Юнаците (Болгария) / С. Терзийска-Игнатова // Проблемы археологии Евразии. – М.: ИПП Гриф и К, 2002. – С. 259-270.

9. Шмаглий Н.М. Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра / Н.М. Шмаглий, И.Т. Черняков // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1970. – Вып. 6. – С. 5-90.

10. Todorova H. Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens / H. Todorova, I. Vajsov // Prähistorische Bronzefunde. – 2001. – V. XX, № 6. – 180 p.

Иванова Светлана Костяные артефакты из погребений Буджакской культуры

В данной статье предлагается интерпретация изделий из кости, которые были найдены в погребениях Буджакской культуры на территории Северо-Западного Причерноморья. Приводятся аналогии, происходящие с других регионов.

Ключевые слова: Буджакская культура, ямная культура, культура Хотница, булавка, амулет

Иванова Світлана Кістяні артефакти з поховань Буджацької культури

У даній статті пропонується інтерпретація виробів з кістки, які були знайдені у похованнях Буджацької культури на території Північно-Західного Причорномор'я. Наводяться аналогії, що походять з інших регіонів.

Ключові слова: Буджацька культура, ямна культура, культура Хотниця, шпилька, амулет

Ivanova Svetlana Bone artifacts from the burial of Bujak culture

At this article proposed an interpretation of bone artifacts that have been found in burials of Bujak Culture in the North-West Black Sea area. Author gives analogies from other regions.

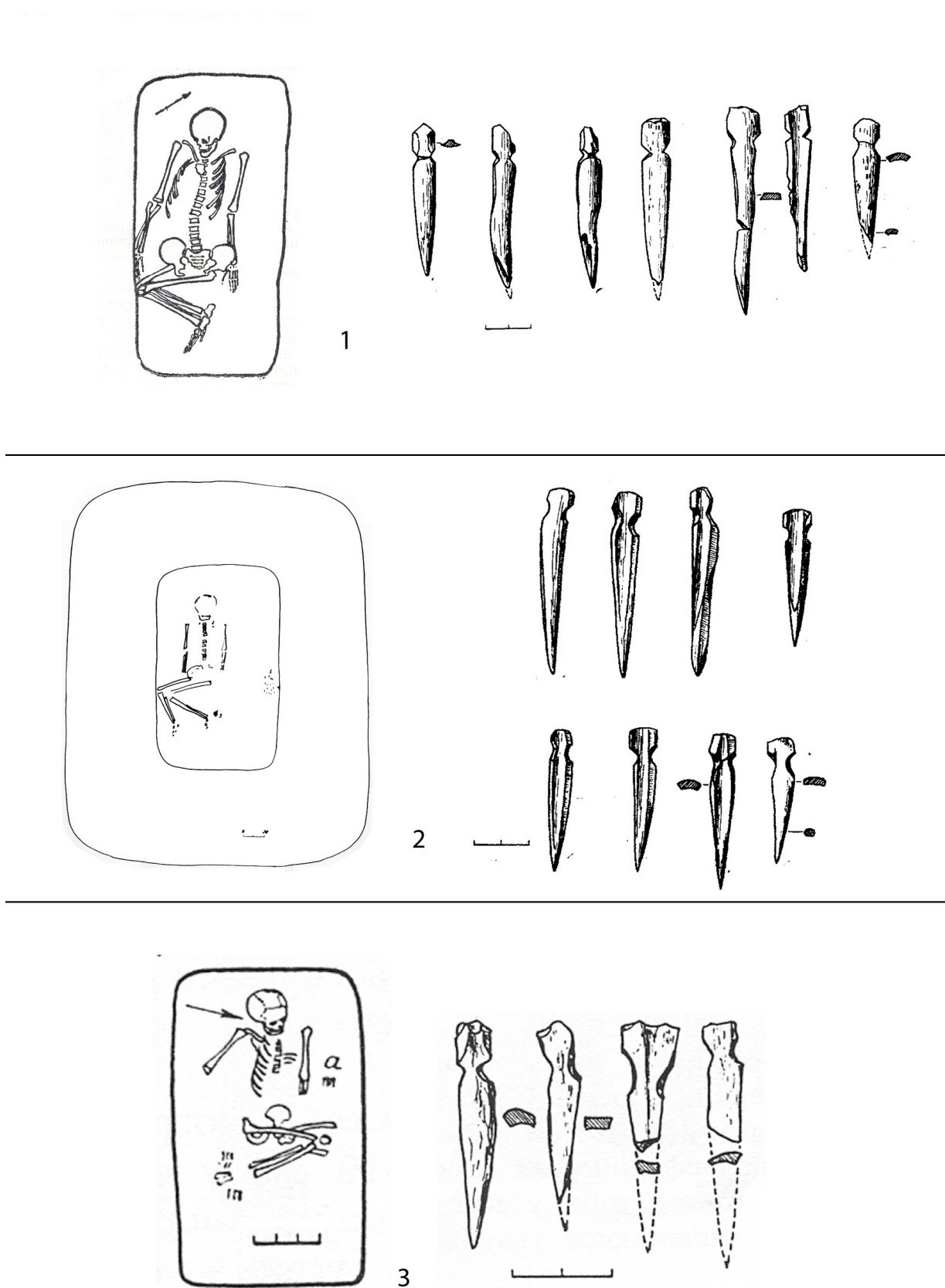
Keywords: Bujak Culture, Pit Grave Culture, Hotnitsa Culture, pin, amulet

Рецензенти:

Гребенніков Ю.С., к.і.н., доцент

Смирнов І.О., к.і.н., доцент

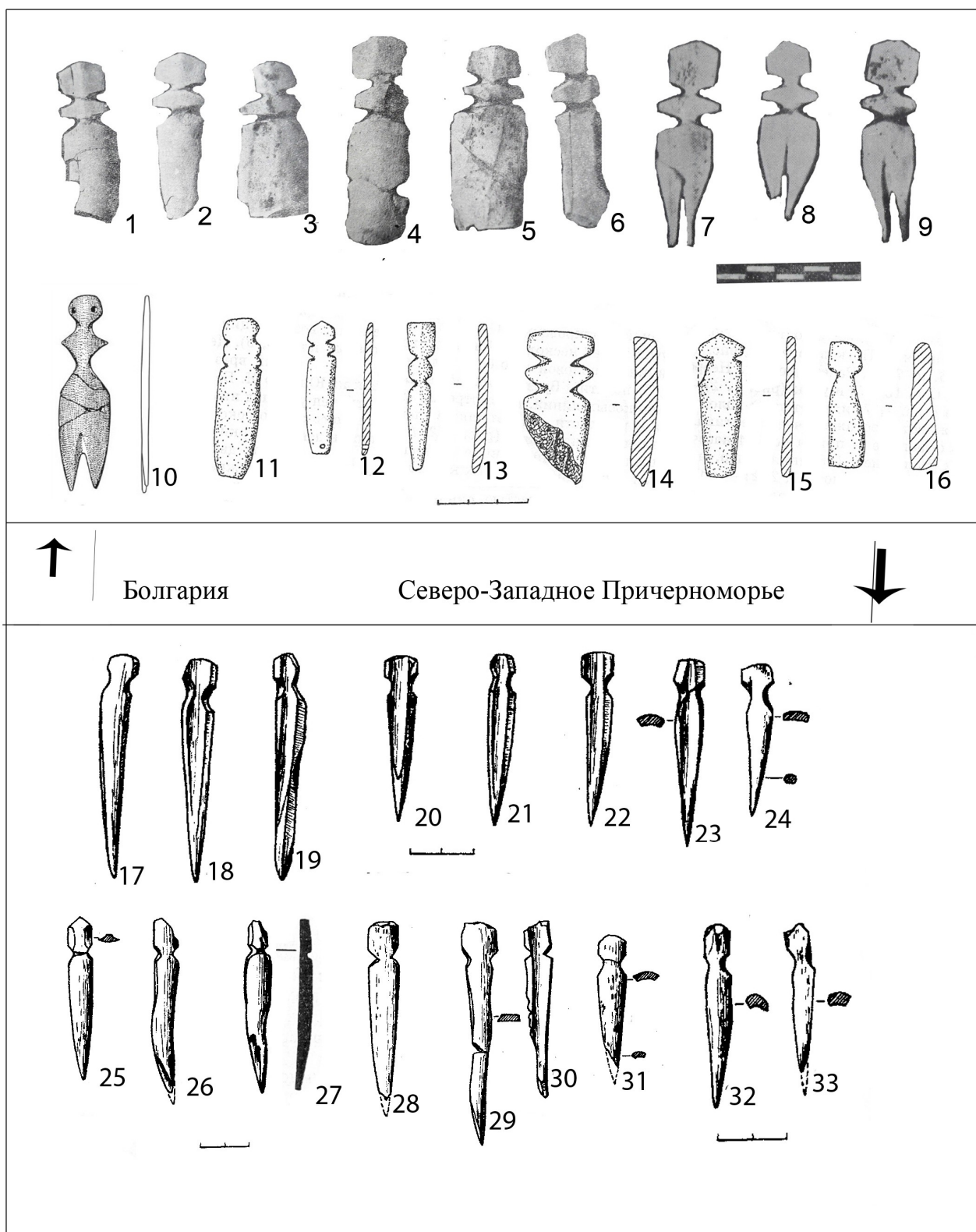
Надійшла до редакції 08.02.2016 р.

Рис. 1. Погребения Буджакской культуры с «костяными идолами»:

1 – Глубокое 1/21 [9]; 2 – Кубей 22/18 [6]; 3 – Лиман 2/3 [7].

Рис. 2. Сопоставление «костяных идолов» из Западного (1-16) и Северо-Западного (17-33) Причерноморья:

1-9 – Хотница (1-6 – первый этап изготовления; 7-9 – готовые изделия) [1]; 10 – Казанлък [10]; 11-16 – Плоская Могила [8]; 17-24 – Кубей 22/18 [5]; 25-31 – Глубокое 1/21 [5]; 32-33 – Лиман 2/3 [5].

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94 (477+497.5)

ВНЕСОК БІЛИХ ХОРВАТІВ У ПРОЦЕС ЕТНОГЕНЕЗУ УКРАЇНЦІВ

Микола Нагірний

Нововолинський навчально-науковий інститут економіки та менеджменту
Тернопільського національного економічного університету
Україна, 45400, Волинська обл., м. Нововолинськ, бульвар Шевченка, 29.
e-mail: mykola76@hotmail.com

Безумовно, українці належать до східного слов'янства. Однак незаперечним є той факт, що на процес формування українського етносу вплинули й іраномовні кочові племена Причорномор'я (скіфи, сармати, кіммерійці), і хозари, і кочівники князівських часів (берендеї, торки, чорні клобуки). Важливе місце у цьому переліку повинні займати племена білих хорватів.

Суспільно-політичні зміни, які відбуваються у нашій країні останніми роками, впливають не тільки на політику й економіку. Вони також висувують на перший план питання ідеології, національної ідеї, світосприйняття кожного українця та пошук ним свого місця і місця своєї країни у світі, у нинішній системі цінностей.

У цьому контексті важливим є пошук свого коріння, своїх історичних витоків. Раніше українцям нав'язували стереотип про «общерусскость» великорусів, малорусів і білорусів, згодом – про «єдину колыску» трьох братніх народів. Тепер панівною видається теза про те, що українська народність сформувалася на основі семи південноруських племен: сіверян, полян, деревлян, уличів, тиверців, волинян (бужан, дулібів) і білих хорватів. Наявність останніх у цьому переліку викликає чимало запитань, адже загальновідомо, що хорвати належать до південної гілки слов'янства.

Мета нашого дослідження – з'ясувати, чи можна вважати білих хорватів східнослов'янським (давньоукраїнським) племенем, і в якій мірі це можна робити, що визначає

наступні завдання:

- простежити виникнення та міграцію білих хорватів, з'ясувати етимологію їхнього етноніму;
- розглянути їхній суспільно-політичний розвиток на території України;
- виявити паралелі у сучасних хорватів та українців Карпат у топоніміці, гідроніміці, ономастиці, етнографії й ін.

Проблема походження й історії білих хорватів – не нова, нею почали займатися ще у XIX ст. Загалом існує обширний пласт досліджень, присвячених історії Прикарпатської Хорватії. Про неї писали чеські (П. Шафарик, Л. Нідерле), польські (Х. Ловмянський), хорватські (В. Клаїч, М. Баленовіч), українські (В. Ідзьо, Б. Тимошук, Л. Сікора, С. Пеняк), російські (О. Шахматов, В. Седов, М. Державін, В. Іванов) історики – і цей список можна продовжувати. Концептуально дослідники розходяться у виробленні спільного бачення історії білих хорватів – це й не дивно, оскільки матеріалів до їхнього вивчення, насамперед письмових, не надто багато, що дає нагоду для вироблення власних концепцій.

Ми ж спробували зосередити свою увагу на розвитку Хорватської цивілізації на Прикарпатті з наголосом на спільних рисах українців і хорватів – як у давнину, так і в сучасний період. Комплексних і синтезованих робіт такого плану з хорватського питання ще не було. Тож у цьому полягає наукова новизна й особистий внесок автора.

Те, що територію Прикарпаття у давнину

заселяли племена білих хорватів, сьогодні є фактом історично доведеним. Проте аргументованим залишається і твердження багатьох учених, що представники цього етносу не завжди були слов'янами.

Більшість дослідників схиляється до думки про іранське походження етноніма «хорвати». Так, М. Фасмер встановив, що іранська основа слова «хорват» може означати «пастух»; сама назва могла виникнути від антропоніма «Хорват» і стосуватися спочатку його роду, а згодом племені.

Найдавнішою згадкою хорватського імені вважають стелу перського царя Дарія I, де у списку іранських племен його імперії згадано народ «Харахватиш». Це назва як народу, так і сатрапії, яка обіймала частину сучасних Афганістану, Пакистану й Ірану. Внаслідок тривалих мовних процесів відбулася послідовна зміна хорватського імені: Харахватиш – Харават – Хархват – Хороход – Хорохvat – Хороат – Хорват [29].

О. Трубочев вважав, що у Передній Азії слов'яни й іранці були єдиним народом під іменем «хорвати» [9, с. 38-39].

На думку Т. Гамкрелідзе та В. Іванова, у II тис. до н.е. спостерігається відхід слов'ян від іранців. Вони розділяються на хетів і гетів, останні з яких і трансформуються у слов'ян [4, с. 34-67].

Хорватські вчені Е. Херман і Й. Кулінець стверджують, що «перші хорвати були не слов'янського, а сарматсько-аланського походження». Лише оселившись у Прикарпатті у середовищі слов'ян, вони слов'янились [31, с. 223].

Хорватський дослідник І. Мужіч розробив готську теорію походження хорватів, за якою серед слов'ян Прикарпаття у II-III ст. н.е. поселились готи, які вплинули на традиції та розвиток хорватів [34, с. 46-47]. Проте археологічна наука це заперечує [11, с. 30].

Існує і т. зв. «тюрська (аварська)» теорія походження хорватів, озвучена О. Кронштейнером, яка ґрунтується на термінах «жупан» та «бан», де «бан» – помічник, а «жупан» – голова. Цю термінологію ототожнюють з тюрко-башкирською спадщиною [32, с. 137-157].

Чимало дослідників відстоюють «карпатську» теорію походження даного етноніму та вважають, що хорвати – не прийшли, а авто-

хтоне населення Прикарпаття. Раніше воно було відоме під іменем карпів.

Археологічні дослідження показали, що на даній території протягом усього I тис. н.е. існував єдиний ритуал поховання, засвідчений курганами могильниками карпатського типу з погребальним обрядом трупоспалення. Район поширення культури Карпатських курганів, що належить племінному об'єднанню карпів, збігається з територією, на якій за археологічними джерелами розміщують слов'ян-хорватів [15, с. 62-63].

П. Шафарик зазначав, що давнє населення Карпат називало гори архаїчними словами: Хриб, Грби, Хрибати, які були інтерпретовані римлянами як Карп, Карпи, Карпати. Саме римляни дали латинську назву горам – «Карпати», а місцевий народ назвали карпами. Згодом візантійці позначають його як хорватів, але назву гір не змінюють [27, с. 56-58].

Якою б не була істинна версія походження хорватів, практично ні у кого не викликає сумнівів, що своє ім'я вони принесли з Азії на Дон, потім у Галичину й, у кінцевому результаті, на Балкани.

У III ст. іраномовні племена на просторах Причорномор'я починають розпадатися, що посприяло приходу хорватів на береги Дністра та Збруча [29]. Звідти хорвати зробили колонізацію прилеглих областей Галичини та Волині [26, с. 48-67].

На погляд А. Майорова, хорвати приходять у Галичину саме у період Великого переселення народів [29]. Сталося це під час гунського нашествия, коли окремі хорватські загопи приєдналися до армії завойовників і разом із ними дісталися Прикарпаття. Тут хорвати встановили панування над слов'янським населенням і з часом асимілювались у його середовищі, передавши частини слов'ян своє ім'я [7].

Костянтин Багрянородний подав нам територію розселення хорватів. За його свідченнями, Біла Хорватія обіймає Карпати й усе Подністров'я: «...починається ...у Причорномор'ї, межуючи там з печенігами... і включає в себе і землі Тиверського князівства» [1, с. 131-137].

Згідно висновків Б. Тимошука, окрім Карпат і верхнього Подністров'я, хорвати у V-IX ст. займали усі східні притоки Дністра від

його витоків до ріки Збруч [24, с. 5-7]. На думку С. Пеняка, стародавні хорвати проживали у Прикарпатті та регіонах верхнього Дністра і переселились частково до Закарпаття у VI-IX ст. н.е [11, с. 343].

Протягом VII ст. багато слов'янських племен вирушило у різних напрямках зі своєї прабатьківщини. Частина білих хорватів залишилася у Карпатах, але більшість прийняла запрошення Візантії обороняти її північні кордони від кочових народів і рушила на південь на Балканський півострів. Їхніми нащадками є сучасні хорвати [22, с. 31].

Міцна феодальна державність сформувалась у хорватів Прикарпаття внаслідок воєн з Аварським каганатом в ост. чв. VI ст. н.е. — на поч. VII ст. н.е. [11, с. 320].

Хорватська держава охоплювала Прикарпаття та Подністров'я, частину польських і чеських земель [1, с. 131-135]. На чолі князівства замість виборних військових вождів ставали князі, що одержували спадкову владу й опиралися на постійну військову дружину [11, с. 356].

Велика кількість знайдених візантійських та арабських монет говорить про жваву міжнародну торгівлю, внаслідок чого хорватські князі мали могутню політичну владу [8, с. 76].

Внаслідок соціально-економічного розвитку у хорватів з'являються городища, в яких концентрується політична хорватська адміністрація. Час функціонування городищ хорватів припадає в основному на VI-X ст., а їхній інтенсивний розвиток — на IV-VIII ст. [11, с. 287].

Головним політичним і соціально-економічним центром на території хорватів був Перемишль [11, с. 299]. Водночас український археолог О. Корчинський вважає столицею хорватів Стільсько. Це місто нараховувало 40 тисяч населення; лише дитинець займав площу 15 гектарів [19].

До IX ст. належить і перша писемна згадка про інший помітний центр — Галич. В описі подій кінця IX ст. угорський Анонім короля Бели згадує галицького князя, котрий гостинно прийняв у себе угорського вождя Альмоша, коли угри переходили у Панонію [11, с. 356].

У X ст. землі Подністровської Хорватії попадають спочатку під господарсько-

економічний, а згодом під політичний вплив Києва.

Про перші контакти білих хорватів і династії Рюриковичів, яка утвердилася у Києві 882 р., автор «Повісті минулих літ» згадує під 907 роком: «Пішов Олег на Греків... Узяв він множество варягів, і словен, і чуді, ...і хорватів...» [18].

Хорвати брали участь у воєнних кампаніях Олега проти Візантії (907 і 911 рр.), однак у війнах Ігоря проти греків (941 і 944 рр.) серед переліку племен і народів, що були у складі київського війська, ми їх не знаходимо. Можливо, на той час залежність білих хорватів від київських Рюриковичів була номінальною або її взагалі не існувало.

В останнє у «Повісті минулих літ» хорвати згадуються під 993 р. (хоча окремі автори схильні вважати такою датою 992 р. [21, с. 87]). Інформацію подано лаконічно: «Пішов Володимир на Хорватів» [18] — тобто, йдеться про війну офіційного Києва та Білої Хорватії. У час війни на Русь, як союзники хорватів, напали печеніги [11, с. 648]. Також союзниками Хорватії у цій війні виступили поляки. Проте князь Володимир переміг і Хорватське князівство було включене до складу Русі [16, с. 24-26].

Однак залишок Хорватської держави зберігся у вигляді Перемишльського, а згодом — Галицького князівства [11, с. 300, 403]. На думку В. Ключевського, підкорені хорвати не змінили суспільно-державних звичаїв, а руські князі, які правили Галичиною, залежали від стародавнього укладу хорватського суспільства [14, с. 106-107].

Можемо припустити, що місцева знать зуміла зберегти свій вплив, перетворившись на галицьке боярство. Загальновідомо, що місцеві бояри були найбільш непокірними до князів з-поміж усіх українських князівств.

Увійшовши до складу Київської імперії, русини-горяни продовжили творити українську історію. А нащадками білих хорватів на наших західних теренах є сьогоденні лемки, бойки, гуцули та закарпатці [2].

Про близькість хорватів Українського Прикарпаття та Далмації говорить тотожність матеріальних культур, зокрема, поховальний обряд (трупоспалення), культурні та фольклорні традиції, тотожність яких чітко фіксується археологічною та лінгвістичною

наукою [30, с. 252-253].

Попри значну територіальну відособленість, хорвати та прикарпатські українці і дотепер мають чимало спільного.

Хорватські антропологи зауважили, що у Хорватії та Галичині існує специфічна раса – савідна (від річки Сава у Хорватії). Ця раса майже ідентична динарській, але характеризується світлими комплекціями (очі, волосся, шкіра – на відміну від темних динарських). Савіди особливої концентрації сягають у Хорватії, північній Боснії та Галичині, що свідчить про спільне коріння хорватів і галичан [29].

Припускають, що хорватська мова у XII ст. була офіційною в Галичині, оскільки нею 1144 р. було написане Галицьке Євангеліє [11, с. 563]. Це дозволяє припустити, що ще у XII ст. далматійські та галицькі хорвати були єдиним етносом [10, с. 92-93].

Таку гіпотезу підтверджує й угорське джерело XII ст., за яким «народ, що зараз в Галичині називається Русія-албі, раніше називався Хорватос-албі, хорватський народ». Угорські королі мотивували бажання приєднати Галичину до угорської корони тим, що вони нібито хочуть возз'єднати другу частину хорватського народу до першої, яка підпорядкована угорській короні у Далмації [11, с. 296, 325-326].

Хорватський слід також містить «Слово о полку Ігоревім». О. Гонсорський вважав, що пам'ятка написана карпатською мовою із сильним впливом галицького культурно-князівського поетичного центру. І. Сребрянський зазначав, що вся лексика «Слова» – старогалицька і належить хорватам; її автор – теж галичанин, який ще у XII ст. добре знав її стародавню історію [11, с. 563].

Можна припустити, що з часом хорвати у Галичині, підпавши під загальноруський культурний вплив, набрали рис загальноруської (української) народності [11, с. 632].

Предки південних слов'ян у Карпатах до свого виселення на Балкани були безпосередніми сусідами сучасних прикарпатських українців, а, отже, формували сучасну українську мовну спорідненість.

Серед слов'ян тільки хорвати й українці у своїх мовах мають *ікання*, тобто старослов'янське «Ї» перейшло в українській мові

та в ікавських говірках хорватської не у загальнослов'янське «є» чи «е», а в «і»: свіча = *sviča*, діва = *diva*, вітер = *vitar*. Цю фонетичну зміну лінгвісти вважають характерною для іранських, а не слов'янських мов. Хорватська (кайкавське наріччя) й українська мови утворюють зменшувальні форми у типово іранський спосіб – через додавання суфіксів -ек, -ак, -ук, -ик (-ік) [29].

В українській і хорватській мовах є чимало тотожних слів: ватра, хижа, зять, стрий, вуйко, кут, торба, леміш та інші.

В окремих районах Хорватії на означення подяки і досі вживають близьке галичанам слово «декую» (з наголосом на другому складі) [28].

У відмінюванні іменників збережена II праслов'янська палаталізація (укр. муХа ~ муСі, хорв. тиНа ~ тиSi). У першій особі множини загальне для всіх дієслів закінчення -мо («знаємо, пишемо») має паралелі у білоруській, сербській, хорватській і верхньолужицькій мовах [25].

У галицьких говірках у дієсловах III форми однини, як правило, відсутній суфікс -ть: літературне *говорить, робить*, галицьке *говоре, робе*. Це наближує галицький варіант мови до хорватських зразків, в яких суфікс -ть повністю відсутній.

Серед галицизмів збереглися такі звороти: «мисмо пішли», «висте зробили» тощо. Це пряма аналогія з підметом і присудком «я є» відповідно до хорватської I (*mismo*) та II (*viste*) форми множини.

Окрім того, у вимові галицьких діалектів української мови ненаголошений звук «И» завжди наближений до «Е»: «сіділе на ганку», «вода з кренеці», – що безумовно зближує цей варіант мови з хорватською, оскільки у ній звук «И» взагалі відсутній.

Такі слова, як *вуйко, стрийко, швагро*, що позначають родинні зв'язки, поширенні у карпатському регіоні України та майже не зустрічаються на решті території. У той же час хорватська мова має практично ідентичні відповідники: *juak, strik, šogor*.

На думку Г. Півторака, на основі діалекту хорватів сформувалися закарпатський і бойківський говори української мови [21, с. 87].

Численні хорватські топоніми ідентичні з українськими, зокрема з галицькими [19]. Існує чимало топонімів виразно іранського

походження, спільних для Хорватії та Галичини: Дора, Самбір, Бистриця, Ямниця й ін.

Антропонім «Маджак» зустрічається у Галичині та належить до числа антропонімів бойківського походження. Етимологія даного антропоніму може бути виведена із хорватської мови, від іменника «мадеж», який має значення «вроджена пігментна пляма» [13, с. 81].

Назва «Галичина» теж може бути хорватською. Біля Галича є Галчина могила, а одним з племен хорватів були галчі. Хорватський історик В. Клаіч наголошував, що Перемишль, Бужеськ, Велинь (Волинь), Червен, Плісненськ і Радече – це міста білих хорватів [29].

Архаїчні слов'янські топоніми Карпатських гір (Брда, Вда, Гвда, Вкра, Скрва, Бльг, Попрад, Гор та ін.) характерні для хорватської мови, якій притаманна концентрація приголосних [11, с. 313, 615].

З хорватами у Галичині також слід пов'язувати населені пункти Хоров'ятка, Хорбач, Хринечівка, Храбач [17, с. 123-126].

Впадає в очі і подібність назв водойм у сучасній Хорватії та українських Карпатах: верхньодністерська річка Барбара і притока Сави Barbara; потік Шандровець в Україні та річка Šandrovec у Хорватії, Сян у Галичині та Сана у Хорватії [3].

Спільні паралелі із хорватами маємо також в ономастиці. Так, прізвища «Лютич», «Балич», «Лимич», «Українчик» зустрічаються у Галичині та Хорватії та є досить поширеними [12, с. 135]. В архівних документах сіл Лікоть і Дидьово (Львівська область), знаходимо багато інших хорватських прізвищ: Драбин, Славич, Галич, Дибач, Борута, Мулик, Халик [33]. Є і такі, що безпосередньо пов'язані з цим слов'янським етнонімом: Хорват, Горват, Гаргат, Гарват.

Існування східно-хорватського етносу у Галичині навіть у XII-XIII століттях можна припускати згідно прізвищ основних боярських родів: Молибожич, Єльчич, Судич, Халдієвич, Щепанович, Кормильчич і багато інших, виявлених у Галицько-Волинському літописі [23, с. 2-10].

Під час міграції у Панонію угри застали у Карпатах слов'ян-хорватів, про що можуть свідчити прізвища: Карпач, Хорбич, Хрибич, Хрипович, Хрибович, Грибович, Корпич та

ін. Такі прізвища у населення Українських Карпат відомі і сьогодні [15, с. 21-49].

Документально відомі з XII ст. перші герби Хорватії, як правило, містили на червоному чи синьому фоні золоту зірку над срібним місяцем. Аналогічні герби (з XIV ст.) мали представники галицько-руської шляхти у Польщі. Подібність у гербах була притаманна і містам. Зокрема, емблеми із використанням зірок і півмісяця мали та мають Тербовля, Підгайці, Калуш, Дубно, Тернопіль, Сенява й інші, – тобто райони південно-східної Польщі, Галичини та частини Волині, де могли осісти хорватські роди (наприклад, хорвати коло Дубна) [6].

Спільні риси є й у символіці, зокрема, веселки. І. Франко писав, що «народ уявляє собі райдугу, як якусь істоту, що випиває воду із джерел». У хорватів побутує прокляття: «Щоб тебе райдуга всосала!». Аналогічні уявлення поширилися по Бойківщині у вигляді народної фраземи «веселка воду п'є» [13, с. 119-120].

Українська культура Прикарпаття сформувалася на традиціях племен білих хорватів. Наприклад, традиційне вбрання місцевих селянок бере початок ще від одягу VIII ст. і майже у незмінному вигляді дійшло аж до XX ст. Те ж саме стосується чоловічого вбрання X ст. [20].

Хорватський дослідник В. Баленовіч наголошував на ідентичності орнаментів вишивки славонських хорватів і рівнинних галичан, а також хорватів Загор'я та галицьких гуцулів [29].

Навіть після кількох віків християнізації як і для хорватів, так і для галичан, суттєвою компонентою релігійності було певне дуалістичне розуміння світобудови духовного світу. Бог і Чорт у свідомості пересічного хорвата та галичанина приблизно однаково сильні. Священик і ворожка користувалися однаковою повагою та сприймалися як представники рівнозначних сил [29].

Добре відомий Збруцький (Збручанський) ідол з язичницького пантеону дослідниками теж відноситься до ареалу хорватської релігійної культури [24, с. 5-7].

Таким чином, наведений матеріал дозволяє припустити, що прикарпатські хорвати викристалізувалися з конгломерату низки етносів – як мігрантів зі сходу, так і автохто-

нів західноукраїнських земель. У VI-VII ст. більша частина хорватів переселилася на Балкани, однак ті, хто залишилися, продовжили розвивати державотворчі традиції на Прикарпатті. Після приєднання Білої Хорватії до Русі місцева знать зуміла зберегти свій вплив, перетворившись на галицьке боярство.

Увійшовши до складу Київської імперії, горняни продовжили творити українську історію. А нащадками білих хорватів на наших західних теренах є сьгоднішні лемки, бойки, гуцули та закарпатці.

Українська культура Прикарпаття сформувалася на культурних традиціях білих хорватів. Їхні предки у Прикарпатському регіоні до свого виселення на Балкани були безпосередніми сусідами праукраїнців, а, отже, формували сучасну українську мовну спадкованість.

Українці та хорвати дотепер мають чимало спільного – у мові, культурі, топонімах, гідронімах тощо. Розглянуті спільні риси двох народів дозволяють стверджувати, що Біла Хорватія є важливою та невід'ємною складовою історії як українців, так і хорватів.

Український літератор Дмитро Павличко заявив про свою одночасну причетність до трьох народів: «Я – білий хорват, русин та українець» [5, с. 22]. Цим він виразно показує близькість доль хорватів та українців Карпатського регіону.

Загалом численні паралелі між хорватами та галицькими українцями – як у давнину, так і сьогодні – свідчать про те, що літописні білі хорвати Прикарпаття нікуди не зникли, а інтегрувались у загальноукраїнський етнопотріб, зберігаючи при цьому неповторність свого регіонального колориту.

Вивчення спільних коренів хорватів та українців, їхньої історії, культури, традицій, релігійного світобачення у контексті з'ясування етногенезу Галичини є предметом подальших досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Багрянородный К. Об управлении империей / Константин Багрянородный. – М., 1989. – 496 с.
2. Біла (Велика) Хорватія – проукраїнське державне утворення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spadok.org.ua/bila-chorvatiya/bila-velyka-chorvatiya-praukrayinske-derzhavne-utvorenniya>
3. Вербич С. Гідронімія басейну верхнього Дністра /

Святослав Вербич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://refrend.ru/800975.html> – Назва з екрану.

4. Гамкрелідзе Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы / Тамаз Гамкрелідзе, Вячеслав Иванов. – Тбилиси, 1984. – Т. II. – 1049 с.
5. Гралюк Б. Хорватсько-українські взаємини від археології, міфології, етнографії до топонімії й мови / Борис Гралюк // Нова думка. – 1999. – № 108. – С. 21-22.
6. Гуцуляк О.Б. Королівство Священних Вершин (Scando-Slavica у Верхньому Подністров'ї) / О.Б. Гуцуляк, П.П. Дрогомирецький, Б.П. Томенчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.svevlad.org.rs/bajoslovlje/konferencija/guculjak.html>
7. Драбчук І. Походження прикарпатських хорватів / Іван Драбчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://galslovo.if.ua/index_old.php?st=950
8. Древняя Русь. Город. замок. Село [отв. редактор Б.А. Колчин, гл. ред. Б.А. Рыбаков]. – М.: Наука, 1985. – 431 с.
9. Этнографическое обозрение (Москва). – 1993. – № 4. – С. 38-39.
10. Исаевич Я.Д. Культура Галицко-Волынской Руси / Ярослав Исаевич // Вопросы истории (Москва). – 1973. – № 1. – С. 92-93.
11. Ідзьо В. Галицьке Королівство: найвище державне сходження Карпато-Дністровської цивілізації / Віктор Ідзьо. – Івано-Франківськ: «Сімік», 2015. – 887 с.
12. Кирій В. Давня Русь – неоміфи та реалії / Віктор Кирій, Любомир Сікора. – Дрогобич, 2010. – 280 с.
13. Кирій В. Етногенеза субетносу бойків у контексті етнокультурних реалій давньої історії Європи / Віктор Кирій, Любомир Сікора. – Дрогобич, 2010. – 200 с.
14. Ключевский В.О. Курс русской истории / Василий Ключевский. – М., 1937. – Т. I. – 625 с.
15. Кобычев В.П. В поисках прародины славян / Вениамин Кобычев. – М., 1973. – 168 с.
16. Корольок В.Д. Западные славяне и Киевская Русь в IX-XII веках / Владимир Корольок. – М., 1964. – 260 с.
17. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / Іван Крип'якевич. – К., 1984. – 176 с.
18. Літопис руський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop.htm>
19. На Львівщині знайшли столицю Білої Хорватії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://anthrohistory.ipb.su/lofiversion/index.php/t302.html>
20. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Григорій Півторак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/pivtorak/pivtorak.htm>
21. Півторак Г. Українці-звідки ми і наша мова / Григорій Півторак. – К.: Наукова думка, 1993. – 200 с.
22. Магочій П.-Р. Народ нізвідки / Павло-Роберт Магочій. – Ужгород, 2006 – 120 с.
23. Руський Літопис [пер. Л. Махновця]. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
24. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X веков н.э. / Борис Тимошук. – М., 1990. – 188 с.
25. Тищенко К. Правда про походження українців / Костянтин Тищенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/1112178>
26. Трубацев О.Н. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян / Олег Трубацев // Вопросы языкознания (Москва). – 1974. – № 6. – С. 48-67.
27. Трубацев О.Н. Славяне и Карпаты / Олег Трубацев // Симпозиум по проблемам карпатского языкознания, (24-26 апреля 1973 г.): тезисы докл. и сообщ. / редкол. С.Б. Бернштейн [и др.]; АН СССР, Институт славяноведения и балканистики. – М.: Наука, 1973. – 67 с.
28. Хорватський слід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stopchativ.kosiv.net/selo/31-khorvatskiy-slid.html>

29. Явір Іскра Б. Хорватське питання: до проблематики слов'янських племінних союзів на території Галичини / Борис Явір Іскра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/20667>

30. Batović Š. Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja / Š. Batović, O. Oštrić. – Mostar, 1968. – 282 s.

31. Goldštein I. O etnogenezi Hrvata u ranom srednjem vijeku / Ivo Goldštein // Migracijske teme. – Zagreb, 1989. –

Br. 2-3. – S. 221-228.

32. Kronsteiner O. Gabes unter den Alpeneen eine kroatische Gruppe / O. Kronsteiner // Witter slavisches. – Jahrbuch, 1978. – № 24. – S. 137-157.

33. Leksik prezimena Socijalistice Republike Hrvatske / [Valentin Putanec; Petar Šimunović]. – Zagreb: Institut za jezik, 1976. – 772 s.

34. Mužić I. Podrijetlo Hrvata / Ivan Mužić. – Zagreb, 1989. – 273 s.

Нагірний Микола Внесок білих хорватів у процес етногенезу українців

У статті розглянуто виникнення та міграцію білих хорватів, зроблено спробу з'ясувати етимологію їхнього етноніму. Простежено їхній суспільно-політичний розвиток на території України. Проаналізовано паралелі у сучасних хорватів та українців Карпат у топоніміці, гідроніміці, ономастиці, етнографії й ін. На підставі лінгвістичного, етнографічного й іншого матеріалу висловлено припущення про тотожність білих хорватів і населення Українсько-Прикарпаття.

Ключові слова: хорвати, Карпати, етногенез, українці, міграція

Нагирный Николай Вклад белых хорватов в процесс этногенеза украинцев

В статье рассмотрены возникновение и миграция белых хорватов, сделана попытка выяснить этимологию их этнонима. Отслежено их общественно-политическое развитие на территории Украины. Проанализированы параллели у современных хорватов и украинцев Карпат в топонимике, гидронимике, ономастике, этнографии и др. На основании лингвистического, этнографического и другого материала высказано предположение о тождестве белых хорватов и населения Украинского Прикарпатья.

Ключевые слова: хорваты, Карпаты, этногенез, украинцы, миграция

Nahirnyj Mykola The Contribution of the White Croats in a process of ethnogenesis of Ukrainians

The article deals with the origin and migration of White Croats. An attempt to find the etymology of their ethnonym is made. Nowadays there is no certainty about the precise process of ethnogenesis of Croats. The existing hypotheses sometimes are completely opposite in meaning. However, one could argue that the Carpathian Croats crystallized from a conglomerate of a number of ethnic groups – a migrants from the east and an autochthons of Western Ukraine.

Most researchers are inclined to think about the Iranian origin of the ethnonym «Croats», as evidenced by the toponymic and linguistic arguments. The Carpathian (autochthonous) theory is a quite common, according to which the Croats got their name in the Western Ukraine. Also other theories are presented: Gothic, Turkic, Sarmatian-Alanian etc.

The social and political development of the Croatian tribes in Ukraine are shown. A strong feudal Croatian state was formed as a result of wars between the Croats and Avar khanate in the last quarter of the VI century and on the beginning of the VII century.

Many found Byzantine and Arabian coins in Halychyna are explained by international trade between these regions and Carpathian area. Due to the development of trade relations in the Croats appear the settlements, in which the Croatian political administration is concentrated. The major administrative centers of White Croatia were Przemyśl, Stilsko and Galich.

In the tenth century the Carpathian Croatia has appeared under economic (and later under the political) influence of Kievan Rus'. The remains of the Croatian State saved in the Carpathian region as Peremyslian and later (from 1141) – as Galician principality. The local nobility has saved own influence, becoming the Galician «boyarstvo» (nobility). Becoming as a part of Kievan Empire, the Croats continued to create Ukrainian history.

The parallels between the Croats and the Ukrainians of the Carpathians in toponymic, linguistic, ethnographic and others features are analyzed in the article. Ukrainian culture of the Carpathian region formed on the cultural traditions of the White Croats. The ancestors of the South Slavs in the Carpathian region were immediate neighbours of the modern Carpathian Ukrainians and thus formed the modern Ukrainian language affinity. Maybe the Croatian language was the official in Galicia until the twelfth century because the Galician Gospel was written in 1144 by this language. Croatian influence also contains «the Word about Igor's regiment» («Slovo o polku Ihorevim»). The assumption is suggested about the identity of the White Croats and the population of the Ukrainians in the Carpathians on the basis of linguistic, ethnographic and other materials.

In general, many parallels between the Croats and the Ukrainian Galicians – in ancient times and today – indicate that the White Carpathian Croats have not disappeared, but were integrated into Ukrainian nation (in particular its west part) while maintaining the uniqueness of its regional character. The descendants of the White Croats on our western territories is today's Lemkos, Boykos, Hutsuls and Transcarpathians. White Croatia is an important and integral part of the history of the Ukrainians and the Croats.

Keywords: Croats, Carpathians, ethnogenesis, Ukrainians, migration

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

УДК 316.324.2»04/14» V-XV ст. н.е.

ПОЛОВЕЦЬКЕ ПОХОДЖЕННЯ МАМАЄВИЧІВ-ГЛИНСЬКИХ: ЧОМУ УКРАЇНЦІ ПИСАЛИ «МАМАЙКИ»

Надія Агафонова

Одеський національний економічний університет
Україна, м. Одеса, вул. Преображенська, 8
e-mail: agafonovanv320@gmail.com

У сучасній українській історичній науці є теми, які не відзначаються «посиланням» на логіку подій. До таких відносимо проблему витоків і місії половецтва. Рівень невизначеності вчених у даній темі демонструє історіографія, яка презентує три відмінні оцінки половців. Перша виявила себе в історичних узагальненнях і дослідженнях XVII-XIX ст. – половці – слов'яни [1; 2]. Друга, датована XIX-XX ст., – половці – «неутомимые злодеи», «лютые злодеи», «хищный степной азиат», «дикие кочевники», «половцы – тюрки», «полчища степных кочующих народов Азии, жадных к грабежу и истреблению» [3; 4; 5; 6; 7; 8]. Третю, частково, заявлено у XX ст. [9; 10; 11; 12; 13], а у XXI ст. вона отримала статус основної – половці – поліетнічна [14], автохтонна даність [15; 16; 17; 18].

Нами у статті «Етнікон «половці» у контексті реанімованої парадигми «половці – автохтони»: спроба полідисциплінарного аналізу» визначено мотив до появи половецтва, презентовано версію прочитання етнікону «половці» як самоназви, заявлено іраномовних алан (ясів, касогів) та уличів, сіверян, радимичів, в'ятичів складниками етносоціальної та політичної даності половці [19]. Дана наукова розробка переслідує два завдання: сприяти фіксації в українській історичній науці акценту «Мамай – половецький князь», що не виключає місії «Мамай – темник»; доповнити відповідь на питання «хто такі половці і куди вони зникли?».

Половці-автохтони, що захищають свій економічний інтерес і соціально-політичний статус, виступають проти нового порядку: державного. В. Ключевський свого часу писав про зіткнення у моменті становлення держави двох початків: «загального добробуту», за яким і стоїть держа-

ва, – й індивідуального економічного інтересу. У X ст., у зв'язку з державотворчими кроками Володимира Першого, настав апофеоз у зіткненні цих двох інтересів. Половці – результат цього зіткнення. Вони заявляють про себе у часі трансформації данини з добровільної жерцям і родовій аристократії у примусову: 1000-го року половці заявляють свій перший протест [20].

В основі етнікону «половці» прочитується санскритичне «пала» у значенні «захисник». Половці – захисники родоплемінного устрою. Чи вдалося їм зупинити наступ феодалізму? Вони змогли захистити свої ідеали: перемогли Русь на Каялі (1185), встановили кордон з Руссю по Росі та Сулі. Експансія татар мала своїм результатом міграцію частини половців на Захід [21]. Більшість половецтва визнала данницьку залежність від татар. Можемо припустити, що вона носила поміркований характер. Право на таке припущення дає точка зору М. Грушевського у питанні характеру відносин між татарами і «татарськими людьми». Це відносини без посередництва князів. Таку практику М. Грушевський називає реформою, яка «була поворотом до старого, передкняжого устрою. Земля знову розпалася на місцеві округи, міські та сільські, незалежні, зв'язані тільки спільними інтересами, почуттям спільної народності і таке інше. Громада кожна незалежно поряdkувала у себе через свої органи. Стану дружинного нема; князь, де й єсть, через се підлягає зовсім впливові громади» [22].

Наведені характеристики часу дають право на припущення: половці в умовах татарської влади залишаються на засадах родоплемінного устрою, який відстоювали у боротьбі з Рюриковичами. Влада татар у Половеччині вичерпає себе у другій поло-

вині XIV ст. Зміни потягне за собою вбивство Бердибека (1359), адже з його смертю вичерпає себе династія Батуїдів. Орда увійде в епоху внутрішнього протистояння, боротьби за владу: упродовж 1359-1380 рр. на золотоординському престолі змінилось 25 ханів. Улуси започатковують боротьбу за незалежність. У руських літописах цей час отримав назву «Великая замятия». Прикладом боротьби за незалежність Великого Литовського Князівства є Битва на Синіх Водах (1362), результат якої – інкорпорація Київщини, Переяславщини та Поділля [23]. За цими землями були володіння половців під орудою Мамаю, що в умовах влади татар виконував функції темника. У часі «Великого зам'яття» Мамай береться до справи відновлення кордонів Половецької Землі, східним якої на тому етапі бачився Дон: Куликовська битва (1380).

Етнічну приналежність князя Мамаю презентує родовідна князів Глинських, в якій Мамай за походженням Кият. Кияти – правителі Черклюєва царства. З родовідної: «И так от Черклюева царства роду Кияты родословятся, и именуются царского роду даже и до Мамаю царя» [24]. Давньобулгарські літописи уможливають датування Черклюєва царства, в якому з 787 року правив князь Чорний, син русколанського князя Бравліна. Про приналежність Мамаю до роду Киятів свідчать і незалежні від родовідної джерела: перше – листи золотоординського хана Шаха – Ахмата (на рубежі XV-XVI ст.) польському королеві Александрові, в яких князі Глинські – нащадки Киятів, «Мамаєві істинні діти»; друге джерело – турецька хроніка Утем-Хаджі [24]. Текст родовідної презентує і наслідки Куликовської битви для Мамаєвичів: син Мамаю – Мансур – заклав три міста – Полдову (Полтаву), Глинськ, Глеченицю. У Мансура було два нащадки: Скидар володів Перекопом, Олекса успадкував батьківщину: Глинськ, Полтаву, Глеченицю.

О. Сміщук, солідаризуючись з О. Шенніковим [25], акцентує на половецькому походженні Мамаю, веде мову про розширення володінь Мамаєвичів у часі: «Пізніше володіння князів Мамаїв розширилися і включали також на півночі частину Чернігівщини і Сумщини, на сході – сучасні

Харківську область України та Курську й Білгородську області Росії. На заході володіння Мамаїв охоплювали лівобережжя Черкащини» [26]. Автор відзначає небажання Мамаєвичів феодалізувати відносини на підконтрольних землях: «Єдиним нововведенням було об'єднання в політичне ціле місцевих етнічних общин, обов'язком яких став спільний виступ під командуванням князя Мамаю проти спільного ворога. Система місцевого управління залишилася попередньою – очільники місцевих громад обиралися самим населенням. Військовий похід оголошувався Мансуром Мамаєм тільки після загального схвалення» [26].

У поясненні до такого характеру організації суспільної практики (демократичної) ми виходимо з факту одвічно ворожого ставлення половців до феодальної системи управління. З боротьби проти встановлення монархічного ідеалу влади в епоху правління Володимира Першого половецтво, Половеччина і беруть свій початок. Потреба українців у демократії, орієнтованість на неї перетворили князя Мамаю на її символ. Звідси любов і шана виражені «мамайками».

Джерелом, що вказує на етнічну приналежність Мамаю, є цикл повістей: «Летописная повесть» (створена на основі короткої оповіді з Троїцького літопису), «Задонщина» – поетичний твір Софонія Рязанця, «Сказание о Мамаевом побоище», написане у другій половині XV ст. Автор «Сказання» оспівує славу Дмитра Івановича після перемоги на Куликовому полі і в цьому оспівуванні Мамаю презентовано половцем: «Подобает нам поведати величество и милость Божию, како сотвори Господь волю боящихся его, како пособствова Господь великому князю Дмитрию Ивановичю и брату его князю Владимиру Андреевичю над безбожными половци и агаряны» [27]; «Великому же князю нужно есть, яко приидоша к нему вестници, яко уже приближаются погани половци...» [28]; «Поиде, господине, на поганья половци, призывая Бога, и Господь Бог будет ти помощник и заступник» [29]; «Начаша же погани половци с многим студом омрачитися о погибели живота своего, понеже убо умре нечестивые и погыбе память их с шумом» [30]. Вживане у

відношенні половців «агаряни» також підкреслює їх русо-аланське походження. У «Нартах», нартівському епосі, «присутній» легендарний народ – завойовник, народ – воїн «агуг» [31]. Агаряни, на наш погляд, – самоназва алан-осетинів, яку експлуатують літописці.

Релігійна орієнтація Мамай засвідчує поліетнічність сил, що стоять за ним: слов'яни, які не визнали Рюриковичів і алани, які над усе відстоювали рід як формат соціальної організації. Мамай – «идоложрец и иконоборец, злий християнський укоритель» [32]. У тексті «Сказания» є перелік богів, на допомогу яких розраховує Мамай: «Безбожный же царь Мамай, видево свою погыбель, нача призывати Богы своа Перуна и Салавата, и Раклиа, и Гурса, и великого своего пособника Махмета» [33]. Перун – у слов'янській міфології Бог боротьби і битв, якому поклонялося козацтво. Хорс – від hugo – Сонце [34]. Хорс присутній у пантеоні богів, який встановлює у Києві Володимир 980-го року [35]. Він іранський за походженням бог [36]. У «Слові, реченому христороубом» (XI ст.), «Слові святого Григорія» (XII ст.), «Ходінні Богородиці по муках» (XII ст.) йдеться про поклоніння слов'ян Хорсові у часі написання означених повчань і апокрифів [37]. Хорс – бог, що презентує спільне минуле русів і алан: Русоланію. Так османи називали Україну XVI ст. Європейські карти XVI ст. презентують переважну частину українських земель, що не була під владою Речі Посполитої, під ономастиком «Rosolani» [38]. На позиціях ідентифікації України з Русоланією перебуває й автор поеми «Роксоланія» – Себастьян Кльонович. Чому до переліку богів, на допомогу до яких звертається Мамай, потрапив Махмет? Пояснення у тому, що частина населення, визнавши владу татар, визнає магометанство.

Половецькі витоки династії Глинських дадуть про себе знати у часі наступу нового рівня державності, який передбачатиме ще більш жорсткі норми суспільної практики для селянства – кріпацтво. 1508 року Михайло Глинський – нащадок Мамай, очолить антилитовське повстання. Причина повстання – політика Великого Князівства Литовського (далі – ВКЛ) спрямована на лік-

відацію будь-якої незалежності руських земель в її складі. Радомська Конституція 1505 року визначила органи станової монархії ВКЛ – двопалатний сейм, який отримав право на законодавчу діяльність. Перспектива такої діяльності – утвердження вселаддя шляхти. Воно знайде своє закріплення у трьох Литовських статутах, які придуть на заміну Руській правді. Їх призначення – поступове, але остаточне закріплення селянства. Брати Глинські стають на захист своєї системи управління землями: Богдан засновує на початку 90-х років XV ст. перший козацький осередок на Дніпрі (Черкаси); Михайло піде шляхом організації відкритого протесту. Мета повстання: «...на першому етапі створення великого князівства київського, навколо якого згодом можна було б збирати землі...» [39]. Князі Глинські постають продовжувачами політики своїх предків. Шану та повагу український народ виразив в отих самих «мамайках». Князя-визволителя малювали на полотні, стінах осель, навіть на дверях, часто з написом: «Я козак Мамай, мене не зачіпай» [40]. Як тільки загострювались протиріччя, – здійснювалась хвиля протесту проти утисків, – на гребені цієї хвилі був черговий Мамай. Так називали себе часто проводирі народних хвилювань [41].

Застосування парадигми «половці-автохтони» дає ефект нового прочитання історичної ретроспективи пов'язаної з Мамаєвичами-Глинськими, що у часі розпаду Золотої Орди переживали намір відстояти інтереси українців шляхом встановлення кордонів з Московією. На підконтрольних землях Мамаєвичі встановили демократичну для того часу систему суспільних відносин, що «виліється» у перспективі у геополітичний феномен «Слобідська Україна». Слобожанщина поза контролем як Гетьманщини, так і Московщини. Її автономію Російська імперія подолає лише у другій половині XVIII ст. Така історична ретроспектива дає відповідь на питання «чому українці писали «малайки»?» і, головне, – визначає роль і місце половців в етногенезі та націогенезі українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Агафонова Н.В. Втрали історичної науки від встановленої в XIX ст. державної практики «охранительной

истории»: до питання про культурно-досвідні витoki пічонагів і половців / Надія Агафонова // Генерація наукових ідей: соціально-економічні, суспільно-політичні, гуманітарні, історичні, культурологічні та правові аспекти досліджень проблем сучасного українського суспільства. – Вип. 1. – Первомайськ: ПФ КІРУЕ, 2011. – С. 113-121.

2. Чистякова Е.В. Русский историк А.И. Лызов и его книга «Скифская история» / Е.В. Чистякова // Вестник истории мировой культуры. – М., 1961. – № 1.

3. Карамзин Н.М. История государства Российского / Николай Михайлович. – Санкт-Петербург, 1892.

4. Устрялов Н.Г. Русская история / Николай Гаврилович Устрялов – СПб., 1837.

5. Ключевский В.И. Курс русской истории. Сочинения в 8-ми т. / Василий Иосифович Ключевский. – Т. 1. – М., 1956.

6. Андрианов П. Слава земли русской / П. Андрианов. – Одесса, 1913.

7. Голубовский П.В. Печенеги, торки, половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XII вв. / Петр Васильевич Голубовский. – К., 1884.

8. Костомаров Н.М. Две русские народности / Николай Михайлович Костомаров // Исторические монографии исследования. – Т. 1. – СПб., 1903.

9. Орлов А.М. Нижегородские татары: этнические корни и исторические судьбы. Маджары и мещера – кипчакские племена / А.М. Орлов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mishare.narod.ru/books/Ethnic_roots/3.htm

10. Гераськова Л.С. Кочівники і Київська Русь / Л.С. Гераськова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult18.htm>

11. Гераськова Л.С. Печеніги, торки, половці, на кордонах Київської Русі / Л.С. Гераськова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult17.htm>

12. Евстигнеев Ю.А. Кыпчаки: этнос и его имя / Ю.А. Евстигнеев // Общество. Среда. Развитие. (Terra Humana). – 2012. – № 3.

13. Евстигнеев Ю.А. Половцы: кто они? К вопросу об этнической идентичности половцев / Ю.А. Евстигнеев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/polovtsy-kto-oni-k-voprosu-ob-etnicheskoy-identichnosti-polovtsev>

14. Инков А.А. Древняя Русь и половцы во второй половине XI – первой трети XIII века / Александр Александрович Инков / Дис... к.и.н.: 07.00.02. – Саранск, 2001.

15. Мінєнкова Н.С. Кочовики південно-східної Європи 10 – I пол. 13 ст. в українській і російській історіографії / Н.С. Мінєнкова / Автореф. дис... к.и.н.: 07.00.06. – Донецьк, 2005.

16. Бережинский В.Г. Вооружение половцев / В.Г. Бережинский // Центральный музей Вооруженных сил Украины. – К., 2005. – 562 с.

17. Никитин А. Лебеди Великой Степи / А. Никитин // Наука и религия. – 1988. – № 10. – С. 13.

18. Агафонова Н.В. Етнікон «половці» у контексті реанімованої парадигми «половці – автохтони»: спроба полідисциплінарного аналізу / Надія Василівна Агафонова // Гуржіївські історичні читання. – Вип. 10. – НАН України, Черкаський нац. ун-т імені Б. Хмельницького. – Черкаси, 2015. – С. 121-129.

19. Агафонова Н. Половці в Подунав'ї: короткий історіографічний огляд / Надія Агафонова // Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету (15-17 жовтня, 2015). – Т. І: Історія. Економіка. Педагогіка. – Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМІЛ», 2015. – С. 9-11.

20. Агафонова Н.В. Етнікон «половці» у контексті реанімованої парадигми «половці – автохтони»... – С. 123.

21. Агафонова Н. Половці в Подунав'ї...

22. Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / Михаил Сергеевич Грушевский. – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.

23. Брайченко О. Синьоводська проблема: перспективи комплексних красназвичих досліджень / Олексій Брайченко // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005.

24. Евстигнеев Б. Золотая Орда и Москва / Б. Евстигнеев // Красная Звезда. – 25 февраля. – 2010.

25. Шенников А.А. Княжество потомков Мамаю / А.А. Шенников // Депонировано в ИНИОН. – 7380. – Л., 1981. – С. 20-22.

26. Сміщук О. Мамай – татарський хан і український козак / О. Сміщук // Прес-Центр (Черкаси). – 2007. – 5 вересня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pres-centr.ch.ua/print/news-5215.html>

27. За землю русскую! Памятники литературы Древней Руси XI-XV веков. – А.-М.: «Советская Россия», 1981–520 с.

28. Там само. – С. 300.

29. Там само. – С. 302.

30. Там само. – С. 322.

31. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка / В.И. Абаев. – Т. 1. – М.-Л., 1958. – С. 36.

32. За землю русскую! Памятники литературы Древней Руси XI-XV веков. – А.-М.: «Советская Россия», 1981. – С. 282.

33. Там само. – С. 346.

34. Войтович В. Генеалогія Богів Давньої України / Валерій Войтович. – Рівне, 2007. – 556 с.

35. Там само. – С. 241.

36. Ястребов О. Великий переворот. Релігійні та адміністративні реформи Володимира Великого / Олег Ястребов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayina-incognita/velikiy-perevorot>

37. Войтович В. Генеалогія Богів Давньої України / Валерій Войтович. – Рівне, 2007. – С. 242.

38. Вавригин М. Україна на стародавніх картах XV – перша пол. XVII ст. / М. Вавригин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП «Картографія», 2006. – С. 20.

39. Кулиняк Д. Без князів Глинських наша історія була б неповною: роздуми біли масивного хреста на узліссі на березі Ужа / Данило Кулиняк // Газета «День». – 2014. – № 12.

40. Наливайко С. Етнічна історія Давньої України / Сергій Наливайко. – К.: Євшан-зілля, 2007. – С. 489.

41. Шенников А.А. Ук. раб. – С. 20-22.

Агафонова Надія *Половецьке походження Мамаєвичів-Глинських: чому українці писали «мамайки»*

На основі парадигми «половці – автохтони» у статті акцентовано на половецькому походженні князя Мамаю, на його ініціативі захисту геополітичних інтересів поліетнічного світу Лівобережної України у часі розпаду Золотої Орди. Встановлена історична ретроспектива уможливиє відповідь на питання «чому Мамай – центральний образ народних картин: «мамайок»».

Ключові слова: половці, Русоланія, Мамай, Глинські, Слобідська Україна

Агафонова Надежда *Половецкое происхождение Мамаевичев-Глинских: почему украинцы писали «мамайки»*

На основе парадигмы «половцы – автохтоны» в статье сделан акцент на половецком происхождении князя Мамая, на его инициативе защиты геополитических интересов полиэтнического мира Левобережной Украины во время распада Золотой Орды. Установленная историческая ретроспектива сделала возможным ответ на вопрос «почему Мамай – центральный образ народных картин: «мамаек»».

Ключевые слова: половцы, Русолания, Мамай, Глинские, Слободская Украина

Agafonova Nadiya *Kuman's origin Mamaevychiv-Glyns'kyh: why Ukrainians wrote «mamayka»*

On the basis of the paradigm of «Kumans – autochthonous» in the article accented on the origin of the Kumanian prince of Mamaia, on his initiative, the protection of the geopolitical interests of a multi-ethnic world of Left-Bank Ukraine during the collapse of the Golden Horde. Installed historical retrospective made it possible to answer the question «Why the Mamai – the central image of the popular paintings: «mamaiok».

Keywords: Kumans, Rusolaniya, Mamai, Glynski, Slobodian Ukraine

Рецензенти:

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

Смирнов І.О., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 09.02.2016 р.

УДК 271 (477.83) «1765/1767»

**ПРОФЕСОРИ ТА МАГІСТРИ
УМАНСЬКОГО ВАСИЛІАНСЬКОГО КОЛЕГІУМУ (1765-1767 рр.):
ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ДО ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАЦІ**

Юрій Стецик

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
Україна, 82100, м. Дрогобич, вул. Зарічна, 20
e-mail: stetsyk_u_o@ukr.net

Сьогодні, коли спостерігається відродження, розбудована чернечих осередків в Україні та визначення основних напрямів діяльності, постає необхідність звернутися до досвіду минулих поколінь. Зокрема, сучасні монастирі повинні стати не тільки духовними центрами, але й культурно-освітніми осередками для вишколу світської молоді. Тому пропонуємо звернутися до надбань василіанського шкільництва ранньомодерної України.

Результати дослідження Уманського василіанського монастиря знайшли своє відображення як у загальних працях з історії Василіанського Чину в Україні, так і в краєзнавчих студіях до історії Умані та його освітніх інституцій [1-2; 10-12]. Особливої уваги заслуговують історико-краєзнавчі розвідки Ігоря Кривошеї, який вивчаючи історію Умані зібрав підставовий джерельний матеріал про діяльність місцевого василіанського монастиря. Зокрема, дослідник проаналізував постать фундатора монастиря та розробив періодизацію функціонування обителі. Краєзнавець досить докладно та змістовно розкрив одним із напрямів діяльності ченців – провадження шкільництва для світської молоді, подавши кількісні та якісні освітні характеристики Уманського василіанського колегіуму [4; 5]. Проте поза увагою науковця залишились вчителі цього колегіуму на початковому етапі його функціонування. Адже, краще представлено діяльність василіанської повітової школи після входження Умані до Російської імперії, оскільки з цього часу зберігся значний масив джерел. Сучасна церковна та краєзнавча історіографія цього духовного осередку представлені дослідженнями в інституційному та культурно-освітньому аспектах, на-

томість біографістика педагогічних кадрів залишається досі не вивченою, тож намагаємося заповнити прогалину у цій галузі знань.

У даній статті ставимо собі за мету, вивчивши біографи вчителів, узагальнити їх соціальні, територіальні, вікові й освітні характеристики для укладення загального просопографічного портрету ченця-педагога.

Тож розглянемо спочатку історичні умови заснування та функціонування монастиря, які дозволять визначити основні обставини провадження освітньої праці чернецтва. Уманський василіанський монастир Різдва Св. Івана Хрестителя, який належав до новітніх фундацій, оскільки заснований у 1765 р., за чисельністю своїх насельників поступався великим монастирям в яких проживало від 20 до 40 ченців: Почаїв, Добромилів, Лаврів, Замостя, Львів (Св. Юра). Натомість може бути зарахований до монастирів Святопокровської провінції Чину Святого Василя Великого (далі – ЧСВВ) із середньою чисельністю насельників від 10 до 20 монахів: Замостя, Любар, Кам'янець, Мильчен, Сатанів, Шаргород, Загайці, Крехів, Щеплоти, Тербовля [14].

У монастирі проживало у середньому від 12 до 16 ченців. Життя монастирської братії регламентувалося уставом, який був уніфікованим для всіх обителів, які увійшли до ЧСВВ. До уставу увійшли правила Св. Василя Великого, укладені київським митрополитом Велямином Рутським і Конституції ЧСВВ як постанови Генеральних Капітул. Відповідно до цього уставу було визначено основні напрями діяльності монастирів. Серед яких виділяється провадження навчальних закладів як для ченців,

так і для світської молоді [11, с. 190]. Тому при фундації монастирів зверталася увага на заснування при обителях шкіл, на утримання яких передбачалося матеріальне забезпечення із фінансових джерел монастирського господарства.

Фундація Потоцького про заснування монастиря репрезентує нам структурну побудову монастиря: кількість василіан-ченців не повинна перевищувати 14 осіб: 4 місіонери, 4 або більше професорів, у залежності від кількості учнів у колегіумі, вікарій, настоятель, духівники та проповідники, необхідні для священослужіння. Магнат Ф. Потоцький також подарував василіанам площу в Умані, на якій розташовувалися церква, школи та келії для мешканців монастиря, а також на передмісті фільварок, амбар, город. Окрім того, Фрацишеком Салезі Потоцьким було передано василіанам двісті тисяч злотих, які розподілено було таким чином: сто використано на заснування та благоустрій монастиря, а решта коштів передані фундатору для подальшого приросту відсотків із капіталу. Пізніше ці капітали, за часів останнього короля Речі Посполитої Станіслава Понятовського, були використані для фінансової підтримки монастиря [5, с. 7].

У лютому 1766 р. Францішек Потоцький особливою фундацією передав у повне володіння монастирю села Гереженівку та Маньківку, які давали щорічний прибуток п'ять тисяч злотих. Організацію монастиря доручили о. Іраклію Костецькому. Саме у часи його урядування було здійснено будівництво дерев'яного монастиря, церкви та школи. Перший етап історії монастиря (1765-1768 рр.) повністю збігається із керівництвом першого ректора о. Іраклія Костецького [4, с. 95]. Викладацький склад колегіуму на початках складався із трьох осіб: ректор – о. Іраклій Костецький, префект школи – о. Вінкентій Загоровський, магістр інфіми – о. Іполит Ленкевич. Через рік, коли постала необхідність у викладанні інших предметів, чисельність вчителів зросла вже до шести осіб: ректор – о. Іраклій Костецький, префект школи – о. Вінкентій Загоровський, магістр інфіми – о. Іполит Ленкевич, професор філософії – о. Орест Нахимовський, професор риторики – о. Ігнатій Чай-

ковський, професор синтаксису – о. Гавриїл Баєвський [14].

Після погрому монастиря гайдамаками у 1768 р. його викладацький склад скоротився до двох осіб (ректор і професор риторики). На 1780 р. ченці були представлені найбільш чисельніше у викладацькому складі колегіуму: 6 професорів, які викладали моральну теологію, філософію, риторику, поезику, геометрію, алгебру, синтаксис, граматику, катехизм. При колегії функціонували класи інфіми – як початкової школи, а також чернечі студії із філософії та моральної теології [4, с. 95]. Таким чином, кількість професорів колегії не була сталою через практику регулярного переміщення монахів до інших монастирів провінції. У середньому їх чисельність коливалася від 3 до 6 ченців, а кількість магістрів становила від 1 до 2 осіб.

Тож розглянемо докладніше основні просопографічні характеристики професорів і магістрів Уманської обителі за окремо взяті роки. Щодо територіального походження, то насельники обителі були рекрутовані до чернецтва не з місцевої людності, а прибули до Умані з інших воєводств Речі Посполитої: Руського (3 кандидати), Подільського (2 кандидати), Люблінського (1 кандидат). Рівномірна чисельність кандидатів була представлена як із сільської, так із міської місцевостей (по 3 особи). Практично всі кандидати вступили до чернецтва та проходили новіціат у Почаєві, і тільки о. Вінкентій Загоровський розпочав новіціат у Почаєві, а завершив у Добромилі. Хоча троє кандидатів у ченці народилися на теренах Перемишльської землі, однак новіціат проходили не у найближчому домі новіціату у Добромилі, а у Почаєві, який відзначався чисельною перевагою новиків і вагомим матеріальним забезпеченням.

Щодо соціального походження, то переважали вихідці із дрібношляхетських родів (3 особи) у порівнянні із представниками з селян (2 особи) та міщан (1 особа).

Загальний вік вчителів, станом на 1765 р., коливався від 23 до 44 років. Основний пласт педагогічних кадрів (4 особи) становило молоде покоління ченців (23-34 роки), сповнене енергії та завзяття до освітньої праці. Середньовікова група професо-

рів (44-47 років) була представлена тільки двома особами, а викладачі старшого покоління відсутні. Очевидно, це було зумовлено тим, що колегіум тільки розпочинав свою освітню діяльність.

Найчастіше кандидати у ченці вступали до монастиря в юнацькому віці 20-30 років, що дозволяло їм належно підготуватися до аскетичного укладу життя та набутти духовного досвіду. Адже вагому частину свого життя (10-20 років) вони проводили у Василіанському Чині. Однак траплялися поодинокі випадки ранішого (16-18 років) вступу до чернецтва.

Більшість педагогів (5 із 6 осіб) перед вступом до чернецтва, ще у світському житті, здобули освіту у громадських школах із логіки, риторики, поетики, філософії. Здобута освіта у світському житті зараховувалася під час проходження чернечих студій, зокрема з риторики та філософії.

Духовна формація ченця-професора передбачала проходження освітніх студій. Першою духовною школою у становленні кандидата у послушники була школа новіціату, яка у розглядуваний період становила один рік. Таких шкіл новіціату на теренах Святопокровської провінції ЧСВВ, до якої належав Уманський монастир, було два будинки для вишколу новиків (Доброміль, Почаїв). Якщо порівняти ці дві школи новіціату, то у кількісному співвідношенні переважала Почаївська. Зокрема, із 6 ченців – 5 осіб проходили новіціат у Почаєві, і тільки один розпочинав свої чернечі випробування у Добромилі, а завершив їх у Почаєві.

Після завершення новіціату монахи складали чернечі обіти та продовжували освітні студії із риторики (Гоща, 2 роки), філософії (Луцьк, Тереховля, Лаврів, 2 роки), теології (Лаврів, Доброміль, Львів (Св. Юра), Дубно від 2 до 4 років) і по здобутті духовної освіти отримували піддияконівські, дияконівські та ієрейські свячення. Поодинокі із ченців, які виявляли інтелектуальні здібності, по завершенні внутрішніх студій, відправлялися до папських семінарій у Вільні та Римі.

По завершенні чернечих студій і здобутті теологічної освіти нововисвячені ієромонахи не одразу призначалися професорами із

певної галузі знань. До отримання цього освітнього титулу монахи працювали помічниками вчителів (корепетиторами), катехитами, магістрами новиків і викладачами. Титул професора надавався високоосвіченому монаху на певний період його педагогічної праці, по завершенні якої чернець міг виконувати будь-які інші обов'язки, не обов'язково освітні, а ті, які визнавалися необхідними у новому монастирі до якого він скеровувався рішенням Провінційної Управи.

Відповідного до свого покликання, освіти та здібностей на ченців-педагогів, окрім освітніх (вчитель, магістр, професор, катехит, ректор, віце-ректор, префект школи) покладалися і певні монастирські обов'язки: адміністративні (секретар, ігумен, вікарій, прокуратор (соцій), резидент (настоятель)), господарські (економ, префект будівництва), церковні (парох, сповідник, проповідник, місіонер). Згідно монастирського законодавства ченці-брати не могли посідати посади професора, яка вимагала належної духовної освіти. Натомість на братів могли покладатися допоміжні освітні функції: помічник вчителя, катехит [14-16].

Таким чином, під час проведення порівняльних характеристик, із урахуванням чисельності монахів, встановлено, що розглядуваний монастир належав за чисельністю до середніх чернечих осередків Святопокровської провінції. Наявність значної кількості ченців-професорів і магістрів була обумовлена функціонуванням при обителі колегіуму для світської молоді та місіонерського осередку. Брати – як насельники даної обителі виконували допоміжні обов'язки в освітній праці отців-василіан. Соціальна база рекрутації до чернецтва охоплювала в основному представників шляхти, селянства та міщанства. Освітній вишкіл ченців-професорів був традиційно обумовлений навчанням у новіціаті, студіями з риторики, філософії, теології та у папських семінаріях. Завдяки виконанню викладачами покладених на них обов'язків Уманський монастир діяв як духовний і культурно-освітній осередок, незважаючи на досить мінливі суспільно-політичні обставини розвитку ранньомодерного суспільства, задовольняючи освітні потреби насе-

лення Брацлавського воєводства Речі Посполитої.

Додаток I

Біографи вчителів, які викладали в Уманському василіанському колегіумі впродовж 1765- 1767 років

Басвський Гавриїл

Світське ім'я – Григорій. Син Дам'яна та Анастасії. Народився у 1731 р. на теренах Перемишльської землі. Закінчив клас риторики. Вступив до чернецтва 14.09.1755 р. Після року навчання у новіціаті 14.09.1756 р. склав чернечі обіти професа та відправлений до Луцька на філософські студії. По завершенні двохрічного курсу навчання у 1757 р. відправлений до Дубна на студії з моральної та догматичної теології. По двох роках у 1759 р. відправлений до Литвинова для виконання обов'язків прокуратора. Через сім років переїхав до Крилоса, будучи прокуратором. По двох роках відправлений до Завалова. За два роки (1763 р.) поїхав до Чорткова, будучи проповідником. Через рік скерований до Шаргороду для викладання у монастирській школі у класі граматики та синтаксису. Через рік і сім місяців у 1765 р. відправлений до Умані для викладання у тих же класах. У 1766 р. скерований до Лисянки на посаду ігумена, де урядовав два роки. Після цього переїхав до монастиря у Піддубцях на допомогу Інокентію Матковському, що став вікарієм Провінції. Звідтіля переїхав до Волсвина для виконання обов'язків резидента, пароха та першого прокуратора. Через 6 місяців відправлений до Білостоку, будучи парохом, катехитом і нотарієм актів. Через рік (1770 р.) скерований до Завалівського монастиря на посаду ігумена. Звідтіля у 1773 р. переїхав до Гошова, будучи ігуменом і сповідником до 1779 р. У цьому ж році отримав продовження виконання цих же обов'язків до 1781 р. Помер у 1796 р. [8, с. 344].

Загоровський Вінкентій

Світське ім'я – Василь. Син Івана та Анни. Народився 01.07.1718 р. у м. Смотрич Подільського воєводства. Вступив до чернецтва 02.07.1744 р. у Почаєві. Через півроку відправлений із Почаївського новіціату до Добромильського новіціату. По завершенні новіціату у 1745 р. склав чернечі обіти професа. У цьому ж році відправлений на навчання до Віленського алюмнату. Через 4 роки, по завершенні студій, скерований до Білостоцького монастиря, де у червні 1748 р. отримав ієрейські свячення із рук Луцького владики Теодозія Рудницького у с. Жабче. Через рік переїхав із Білостоцького до

Загорівського монастирів, будучи проповідником. У 1750 р. скерований до Мильченської архимандрії для виконання обов'язків проповідника та пароха. Звідтіля у 1751 р. відправлений до Луцька, будучи прокуратором. 1752-1753 рр. проживав у Почаєві, будучи проповідником. У 1754 р. виїхав із Почаєва до Білопілья, де впродовж 4 років був парохом і прокуратором. 01.05.1759 р. скерований до монастиря у Білилівці, будучи ігуменом впродовж 4 років. У 1764 р. відправлений до Любара на посаду вікарія. У 1765 р. скерований до новофундованого монастиря в Умані, будучи префектом школи та віце-ректором. 1766 р. переїхав до Крехівського монастиря на посаду вікарія обителі, а у 1767 р. до Овруча для виконання обов'язків резидента. У 1768 р. переїхав до Білилівки, де призначений ігуменом монастиря. 1770 р. вибув до Львівського монастиря Св. Юрія, де титулований вікарієм і прокуратором. Із 1771 р. призначений ігуменом Золочівського монастиря. У 1772 р. поїхав до Почаєва, будучи вікарієм і прокуратором актів необхідних для беатифікації чудотворної ікони Пресвятої Богородиці. 27.07.1774 р. призначений ігуменом та сповідником Золочівського монастиря, а із 09.08.1776 р. ігумен обителі у Підгірцях. 05.01.1779 р. відправлений до Любліна для виконання обов'язків ігумена. Однак, 30.10.1780 р. повернувся до Золочева, де призначений ігуменом. Час і місце смерті не встановлені [7, с. 1180].

Костецький Іраклій

Світське ім'я – Ілля. Син Теодора та Анастасії. Народився у 1721 р. на теренах Перемишльської землі. Здобув філософську освіту. Вступив до чернецтва 13.09.1748 р. у Почаєві. Після року навчання у новіціаті 13.09.1749 р. склав чернечі обіти професа та відправлений до Гощі, будучи впродовж року професором риторики. Звідтіля скерований до Піддубців для виконання обов'язків прокуратора. Згодом відправлений на теологічні студії до Віленського алюмнату, де навчався чотири роки (1750-1754 рр.). По завершенні навчання повернувся на територію Святопокровської провінції й отримав у 1755 р. ієрейські свячення із рук Луцького владики та призначений до Гощі для виконання обов'язків професора риторики та поетики, префекта школи, проповідника по неділях і святах. Згодом призначений місіонером у Кременці, де пробув два роки. Потім переїхав до Замостя, будучи ігуменом і місіонером впродовж шести років (1758-1764 рр.). За його врядування активно провадилася розбудова обителі у Замості, поживалася душпастирська праця (у цей час відбулося 22 місії) серед мирян (у тому числі і серед

римо-католиків) Холмської єпархії та Брацлавщини. Один рік був ігуменом Тереховлянського монастиря та підніс значення цієї обителі до центру студій для чернечої молоді. За його участю було засновано монастир василіан у Христинополі. Із новою фундацією монастиря в Умані у 1765 р. призначений ігуменом обителі та ректором василіанського колегіуму. Організував при монастирі місіонерський осередок, який поширював унійні ідеї на Київщині, за що і загинув мученицькою смертю 21.06.1768 р. під час нападу гайдамаків на Умань [3; 6, с. 448].

Ленкевич Іполит

Світське ім'я – Яків. Батьки – Теодор та Анна. Народився у 1742 р. у с. Негребка Перемишльської землі. Закінчив клас логіки. Вступив 20.08.1762 р. до чернецтва у Почаєві. 29.08.1763 р. склав чернечі обіти професа. Після цього відправлений до Тереховлі, де протягом двох років проходив філософські студії. Звідтіля скерований на посаду вчителя монастирської школи в Умані (1 рік). У 1767 р. повернувся до Добромиля для продовження теологічних студій. Незабаром 25.03.1769 р. у Страшевичах отримав піддияконівські свячення із рук перемишльського владики Атанасія Шептицького. 15.08.1770 р. – дияконівські, а 15.05.1771 р. – ієрейські свячення. 13.06.1771 р. відправлений до Лаврова для продовження теологічних студій. Через чотири роки, по завершенні студій, відправлений до Умані, де був професором риторики впродовж двох років. За деякий час повернувся до Замостя для викладання філософії. За один рік переїхав до Умані, де викладав моральну теологію (впродовж 1773-1776 рр. – професор риторики, поетики, догматики, проповідник по святах і сповідник). У 1776 р. відправлений до Шаргороду, де продовжував виконувати обов'язки віцеканцлера, професора теології та префекта школи (2 роки). 1778-1779 рр. – вікарій, проповідник, сповідник Крехівського монастиря. У 1780 р. скерований до Добромиля на посаду магістра новиків. Серпень 1781 р. відправлений до Лаврова, будучи професором моральної та догматичної теології. Станом на 1783 р. перебував у Лаврові. Декілька років хворів. Останні 6 років був сповідником. 1784 р. – резидент і парох у Топільниці. Час і місце смерті не встановлені [6, с. 526].

Нахімовський Орест

Світське ім'я – Онуфрій. Батьки – Теодор і Галина. Народився у 1737 р. у Любліні. Закінчив клас поетики. Вступив 08.07.1755 р. до чернецтва у Почаєві. Після року випробовувань у новіціаті 14.07.1756 р. склав чернечі обіти про-

феса. По складенні обітів відправлений до Гощі на студії з риторики. По завершенні двох років навчання поїхав до Лаврова на студії з філософії. По їх завершенні скерований до Риму на теологічні студії. Повернувшись із Риму викладав моральну теологію у Щеплотах (1 рік). Отримав ієрейські свячення. 01.07.1767 р. відправлений до Умані для викладання філософії, а після нападу гайдамаків на монастир, переїхав до Любару, а далі до Замостя для викладання філософії. По завершенні викладів скерований до Львова на посаду професора теології. Після двох років переїхав до монастиря у Любліні, будучи ігуменом [14]. Звідтіля вибув до Кам'янець на посаду ігумена [15-16]. Через декілька років переїхав до Добромиля, де призначений магістром новиків. На Тороканській капітулі (1780 р.) обраний секретарем Польської провінції, а згодом декретом протоігумена Матковського призначений ігуменом Гощівського монастиря, до якого приєднано обитель у Городищі [7, с. 889]. Помер у 1784 р. у цьому ж монастирі [9, с. 87].

Чайковський Ігнатій

Світське ім'я – Яків. Син Симеона та Анни. Народився 1739 р. у м. Томашполь. Закінчив клас поетики. Вступив до чернецтва 25.06.1755 р. у Почаєві. Після року навчання у новіціаті 05.07.1756 р. склав чернечі обіти професа. Два роки вивчав риторику у Гощі, два роки філософські студії у Луцьку та чотири роки теологічні студії у Львівському монастирі Св. Юрія. Під час третього року навчання (1764 р.) отримав ієрейські свячення. По завершенні теологічних студій призначений проповідником по неділях і святах у Почаєві. У 1766 р. відправлений до Умані для виконання обов'язків професора риторики та поетики. Через рік скерований до Семенок, будучи проповідником, а наступного року поїхав до Замостя, де також був проповідником і помічником вчителя. За рік відправлений до Збаража на посаду професора моральної теології. Наступного року відбув до Львівського монастиря Св. Юрія, будучи професором канонічного права та проповідником. Через кілька років помер за межами провінції. Час і місце смерті не встановлені [6, с. 550].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ваврик М. (ЧСВВ). Нарис розвитку і стану Василіанського Чину XVII-XX ст. Топографічно-статистична розвідка / отець Михайло Ваврик // Записки Чину Св. Василя Великого. – Серія II. – Секція I. – Т. 10. – Рим, 1979. – С. 46, 55.
2. Гуцина С. Освітні заклади Умані: історичний аспект / С. Гуцина // Краєзнавство Черкащини: спецвипуск / Ред. кол.: В.М. Мельниченко та інші. – № 7. – 2004. – С. 62-

73.

3. Захарченко Р. Костецький Гераклій [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон-Кю / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2008. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kostetskii_G

4. Кривошея І. Уманська василіанська школа в період свого розквіту (1796-1830 рр.) // Ігор Кривошея // Історико-педагогічний альманах. – 2005. – Вип. 1. – С. 94-100.

5. Кривошея І. Уманський василіанський монастир (1765-1834) // Ігор Кривошея. – Умань: ПП Жовтий, 2009. – 28 с.

6. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛННБ ВР), ф.3, спр.МВ-435, арк.377-784.

7. ЛННБ ВР, ф.3, спр.МВ-436, арк.785-1188.

8. ЛННБ ВР, ф.3, спр.МВ-614, арк.1-376.

9. Лось В. Catalogus partum et fratrum defunctorum Чину св. Василя Великого у фондах інституту рукописів НБУВ (середина XVIII – початок XIX ст.) / Валентина Лось, Наталя Сінкевич // Генеалогічні записки. – Вип. 12 (нової серії 6). – Львів, 2014. – С. 87.

10. Павленко М. Базиліанський монастир: дослідження з історії уманського колегіуму у системі освітніх закладів України XVIII ст. / М. Павленко // Уманська зоря. – 1996. – 30 жовтня. – С. 3.

11. Патріло І. (ЧСВВ) Нарис історії Василян 1743-1839 / отець Ісидор Патріло // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція II. – Т. XI (XVII). – Рим, 1982. – С. 184-251.

12. Християнська Церква в Умані кінця XVIII – початку XX століття: монографія / Т.В. Кузнець, І.І. Кривошея, О.В. Скус. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2012. – С. 72-74.

13. Archiwum Państwowy w Przemyślu. Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu. – Sygn. 222. – S. 1-4.

14. Cathalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1773 in Annum 1774. – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773.

15. Cathalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1775 in Annum 1776. – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1775.

16. Cathalogus Professorum Ordinis S. B. Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae juxta Ordinem Alphabetici in Monasteriorum ex Anno 1778 in Annum 1779. – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1778.

Стецьк Юрій Професори та магістри Уманського василіанського колегіуму (1765-1767 рр.): життєвий шлях до педагогічної праці

Розкрито обставини фундації монастиря й основні напрями його діяльності. Зосереджено увагу на визначені педагогічних засад функціонування колегіуму. Встановлено кадрове забезпечення викладання навчальних предметів. На підставі біограм професорів і магістрів з'ясовано їх соціальне та територіальне походження, вікові й освітні характеристики, етапи духовної й інтелектуальної формації. Висвітлено основні віхи педагогічної праці ченців.

Ключові слова: професор, магістр, колегіум, педагог, студії

Стецьк Юрій Профессоры и магистры Уманского василианского коллегиума (1765-1767 гг.): жизненный путь к педагогическому труду

Раскрыты обстоятельства становления монастыря и основные направления его деятельности. Сосредоточено внимание на определении педагогических основ функционирования коллегиума. Установлено кадровое обеспечение преподавания учебных предметов. На основании биограмм профессоров и магистров выяснено их социальное и территориальное происхождение, возрастные и образовательные характеристики, этапы духовной и интеллектуальной формации. Освещено основные вехи педагогического труда монахов.

Ключевые слова: профессор, магистр, коллегиум, педагог, студии

Stetsyk Yuriy The professors and magisters of the Basilian College in Uman (1765-1767): the way of life to pedagogical work

Expand circumstances foundation of the monastery and the main directions of its activities. The emphasis is on teaching certain rules for the College. Established staffing of teaching subjects. Based biohram professors and magisters found their social and territorial origin, age and educational characteristics, stages of spiritual and intellectual formation. Researched of keys milestones of monk's pedagogical work.

Keywords: professor, magister, College, teacher, studies

Рецензенти:

Кривошея І.І., к.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 13.02.2016 р.

УДК 94 (477-25) : 2

СВЯТИНІ ФЛОРІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ПУТІВНИКАХ І ДОВІДНИКАХ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Антоніна Кізлова

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»,
03056, Київ, просп. Перемоги, 37
e-mail: ant_kiz@ukr.net

Для ХІХ – початку ХХ ст. характерною була публікація численних довідників і путівників, зокрема й орієнтованих перш за все на християнських вірян. Частину з таких праць присвячено Києву, в окреслений період – видатному православному центру. Дослідження того, як у них висвітлюються риси конкретних святинь, є актуальним, оскільки допомагає глибше розкрити особливості сприйняття святості на різних рівнях суспільства, а також формування соціальних зв'язків навколо об'єктів молитовного шанування.

Питання, чи формували автори путівників ХІХ ст. своєрідний канон, на який могли спиратися їхні послідовники, формуючи паломницькі маршрути, порушила К.Л. Диса [1]. Також дослідниця присвятила розвідку путівникові В. Чеховського [2].

Наша стаття є продовженням низки розвідок, присвячених святиням Києва у виданнях ХІХ – початку ХХ ст. Так, уже було розглянуто ікони Успіння Богородиці у Києво-Печерській Лаврі [3] та Куп'ятицької Богородиці у Софійському соборі [4]. Флорівському монастирю присвятила дисертацію О.О. Крайня. У роботі згадується про шанований Руденський образ Богородиці, втім, лише у загальному контексті характеристики обителі як пам'ятки історії та архітектури ХVІ – початку ХХ ст. [5]. О.О. Крайня написала також окрему статтю про перенесення Руденського образу до Києва [6]. Також про історію названої ікони йдеться у статті Р. Воробей [7]. Відповідно, окремої уваги святиням Флорівського Вознесенського монастиря на Подолі та висвітленню їхніх рис у путівниках і довідкових працях в історіографії не приділялося.

А отже, мета роботи – відтворити образ

святинь названого монастиря, котрий складався на рівні путівників і довідників ХІХ – початку ХХ ст., присвячених Києву та православним центрам паломництва загалом. Збірки, присвячені чудотворним образам Богородиці, та наявна у них інформація про ікони з Києва, зокрема і з Флорівського монастиря, потребують окремого дослідження. Тому у цій статті матеріал із таких видань залучався лише для розширення контексту.

Святині досліджуваної обителі ще у кінці ХІХ ст. ґрунтовно описав Ф. Маніковський [8]. Відповідно, дані путівників і довідників порівнювалися передусім з тим колом шанованих об'єктів, котре окреслив цей автор, адже він мав змогу не лише використовувати праці попередників, а й безпосередньо оглядати монастир, спостерігати різні шанувальні практики, заведені там, і навіть брати у них участь.

Отже, згідно з даними Ф. Маніковського, Флорівський монастир мав такі святині, за описом яких можна зробити висновок, що їх виділяли серед інших. 1. Срібний хрест з часточкою дерева животворного хреста Господнього над царськими вратами Вознесенського собору. 2. Руденська ікона Богородиці у західній частині Вознесенського собору під хорами з південного боку біля арки. 3. Копія цієї ікони у тому самому кіюті. 4. Гробниця з часточками мощей святих у кутку Вознесенського собору, з південного боку, під балдахіном. 5. Список Тихвинської ікони Богородиці в однойменній церкві праворуч від царських врат, у кіюті. 6. Список Казанської ікони Богородиці над царськими вратами однойменної церкви. 7. Ікона Богородиці «Всіх Скорботних Радість» у церкві Казанської ікони Богородиці

у лівій частині лівого кліросу, при стіні [9]. Руденську ікону вже на 1895 р. перемістили до центральної частини Вознесенського храму [10]. Також у майновому описі зафіксовано вотивні привіски до списку з Охтирської ікони Богородиці [11]. І.М. Долгоруков згадував, як 1810 р. під час подорожі бачив у Флорівському монастирі маленьку посудинку, під якою був напис «Здѣсь кровь Ісуса Христа» [12]. Пізніших згадок знайти не вдалося, можливо, через пожежу на Подолі 1811 р., в якій монастир зазнав великих втрат [13]. У будь-якому разі, коло шанованих святинь обителі було досить широке.

Втім, досить багато укладачів путівників і довідників не писали про ці святині взагалі, хоча в їхніх роботах згадувалося про сам Флорівський монастир [14]. У деяких працях взагалі не йшлося про цю обитель. Так, у довіднику «Київ и его святыня» та у М. Стельмашенка з Подолу описано тільки Братський Богоявленський монастир [15]. М. Стельмашенко розробив маршрут для огляду Києва за три дні [16]. Можливо, Флорівський монастир він не розглянув, бо вважав другорядним порівняно з тими об'єктами, куди мандрівники мали завітати обов'язково.

С. Опатович присвятив працю Києво-Печерській лаврі, Софійському собору та Десятинній церкві [17]. Н. Страхов окрім них включив до огляду Михайлівський Золотоверхий монастир [18]. Ймовірно автори обрали найдавніші святі місця Києва, щоб підкреслити велич міста для Русі.

Укладачі видання «Справочник-путеводитель по г. Киеву и его окрестностям» приділили увагу тільки Михайлівському Золотоверхому монастирю, Києво-Печерській Лаврі, Пустинно-Микільському монастирю [19], оскільки святиням взагалі відвели другорядне місце у роботі.

Л.І. Денисов тільки вказав, що у соборному храмі Вознесіння є Руденська ікона Богородиці, та навів дату, коли вона потрапила до монастиря – 1689 р. [20]. Ф.І. Титов, окрім Казанської ікони Богородиці, переданої у колишній Вознесенський монастир 1689 р. з с. Рудні Чернігівської губ., а потім перенесеної до Флорівського монастиря, включив до святинь обителі ча-

сточки мощей в особливій гробниці у Вознесенському храмі [21]. Г.М. Хоткевич зазначив: «Тут є образ Казанської Божої Матері, знайдений в селі Руні Чернігівської губ. В 1689 р.» [22]. З наведених видань може скластися враження, що більше шанованих святинь в обителі не було, адже бракує натяків на те, що названо лише головні з них.

Натомість інші автори підкреслюють, що ікона Богородиці, знайдена у с. Рудні (помилково – «Руні» [23]) Чернігівської губ. [24], перенесена до Печерського Вознесенського монастиря 1689 р. та згодом розміщена у Флорівському монастирі [25] 1712 р. [26] – не єдиний шанований об'єкт в обителі.

Так, у виданні «Спутник по г. Киеву» прямо вказано, що Руденська ікона – головна серед святинь Флорівського монастиря [27]. Є також версії, що цей образ в обителі «найбільше шанують» [28] (у народі) [29], «особливо шанують у народі» серед інших у монастирі [30]. Отже, автори путівників і довідників, згадуючи лише про один образ, натякали, що він – один із багатьох об'єктів шанування у Флорівському монастирі.

В.Д. Бублик теж ужив слово «святині» щодо монастиря у множині. Втім, виділив серед них «шанований у народі образ Казанської Богородиці», не уточнюючи походження останнього [31]. Як уже згадувалося у роботі, за Ф. Маніковським, список з Казанської ікони Богородиці вшановували в однойменній церкві Флорівського монастиря [32]. Руденська ікона схожа на Казанську Тобольську, яка досить помітно відрізняється від власне Казанської (докладніше див.: [33]). Втім, у досліджуваних виданнях Руденську ікону часто називали саме Казанською [34]. В.Д. Бублик указав, що при Казанському образі щосуботи (до початку обідні) читають акафіст [35]. М.М. Сементовський і М.М. Захарченко навели щодо акафісту такі самі дані (при цьому у М.М. Сементовського це все, що написано про шановані святині монастиря) [36]. Оскільки для М.М. Захарченка Руденська ікона – Казанська, а також – центральна в обителі, можна припустити, що й акафіст читали саме при образі, при-

несеному з Рудні.

Статус Руденської ікони виразно прокоментовано лише у роботі «Православные монастыри Российской империи. Полный список», де її названо «місцевощанованою» [37]. Для порівняння, у майже синхронних зі згаданим довідником збірках, присвячених перш за все Богородиці та її образам, такого уточнення немає [38]. Ф.І. Титов назвав її чудотворною. За Ф. Маніковським, на ній (втім, як і на Тихвинській і «Всіх Скорботних Радість») були вотиви, а також у тому самому кіоті вгорі розміщувався список Руденської ікони. Він був увесь розшитий перлами та бісером і прикрашений каменями, у срібному визолоченому на полях окладі, зі срібними визолоченими вінцями на Богородиці та Спасителі, прикрашеними різними каменями. Можливо, це – ікона-намісниця, адже образ переносили на зиму в іншу церкву (як і Тихвинський, але у неї такого списку не було) [39]. З іншого боку, М. Маліженовський вважав, що оригінал – це та ікона, яка розміщена вгорі, а список – та, що внизу, підкреслював, що сам образ стоїть непорушно, а на холодний час переносять список [40]. З'ясування того, хто з дослідників мав рацію, виходить за рамки теми нашої статті, втім, на нашу думку, плутанина могла виникнути від малої різниці у часі написання ікон, багатого оздоблення їх обох, а також постійних переміщень. У будь-якому разі, якщо існувала ікона-намісниця, то її наявність (як і звичай щотижневого акафісту), зокрема, підкреслює, що Руденська ікона справді була центральною в обителі. Тож підстави окремо описати саме її автори досліджуваних видань мали.

К.В. Шероцький зазначив, що у храмі Вознесіння є старовинний список з Теребовлянської ікони Богородиці (з церкви св. Юра у Львові), образ Нерукотворного Спаса XVII ст., ікона Богородиці «Призри на смирені» кін. XVII ст. [41]. Жодного з цих образів немає у переліку Ф. Маніковського. Зате про них згадав М. Маліженовський у дисертації (1894 р.) про Флорівський монастир, підкреслюючи щодо ікони «Призри на смирені» високу художність її виконання [42]. Вказівки на дати та «старовинність» можуть свідчити,

що автора більш приваблювали пам'ятки історії, а не релігійного шанування. Втім, при цьому все одно цікаво, що Руденська ікона опинилася поза переліком, адже вона також XVII ст. Ймовірно, К.В. Шероцький, як мистецтвознавець [43], значною мірою враховував мистецьку цінність образів.

Конкретне місце святинь у храмовому просторі не зазначалося у жодній досліджуваній праці [44]. Хоча, наприклад, про Куп'ятицьку ікону у Софії Київській, про ікону Успіння Богородиці у Києво-Печерській лаврі відповідна інформація є [45]. Можливо, це пов'язано з тим, що Руденський образ і гробницю з мощами (про яку згадав Ф.І. Титов) постійно переносили на зиму до теплої церкви Казанської ікони Богородиці. Відповідно, Руденський образ встановлювали там в іконостасі південного приділу Флора і Лавра, поряд з намісною іконою Богородиці, а гробницю – праворуч при колоні на підготовленому місці. Так само на холодний час до Казанського храму переміщували Тихвинську ікону [46]. Укладачам видань (передусім путівників), аби докладно зорієнтувати читачів, довелося б описувати ці переміщення. Втім, вони не вважали це за доцільне. Так, у не надто великому монастирі мандрівники могли знайти все потрібне самі або з допомогою насельниць. Однак у випадку з 6-метровим мозаїчним образом Оранти, відразу помітним у Софії Київській, його «координати» все одно давалися [47]. У путівниках і довідниках немає даних про те, хто і в яких кількостях приходив до Руденської ікони, навіть настільки умовних, як щодо згадуваних Оранти, Куп'ятицького образу [48]. Отже, скорочений виклад про святині Флорівського монастиря може непрямо свідчити, що досліджувані автори не вважали їх першорядними у рамках міського сакруму.

Потребує уточнення, в якому значенні Руденську ікону могли назвати «місцевощанованою» (мало відома за межами Києва, чи активно шанована серед киян). У працях Є. Поселянина та С. Снегирьової не тільки не уточнено, що образ місцевощанований. Там є його зображення (що характерно не для всіх ікон, які там згадуються), хоча і без деталей, котрі могли б указати на шанувальні практики [49]. Тож згадуване уточнен-

ня статусу ікони, принаймні для кінця XIX – початку XX ст., може свідчити: серед тих, хто виявляв до неї особливу пошану (приносив дари, можливо, замовляв молебні тощо), переважали кияни, а не прочани з інших місцевостей.

Дату святкування дня Руденської ікони (12 жовтня – за старим стилем) указано лише у працях про Богородицю та святих [50]. Однак у випадку з Куп'ятицькою іконою (за винятком згадки в праці М.М. Захарченка) й Орантою спостерігається те саме [51]. Тому можна вважати, що це була загальна тенденція у досліджуваних виданнях.

Про те, коли і як прославилася Руденська ікона, ніхто, крім Г.М. Хоткевича, котрий написав, що її знайшли 1689 р., не згадував [52]. Лише Ф.І. Титов прямо вказав, що вона чудотворна [53]. Загалом конкретної інформації про це бракує й у збірках кінця XIX – початку XX ст. про Богородицю та святих, там лише вказано, що образ явлений 1687 р. [54]. Втім, Ф. Маніковський не написав у роботі, повністю присвяченій Флорівському монастирю, навіть цього, лише скорочено переказав за публікацією 1855 р. літопис Самійла Величка (епізод, де описано, як священник Василій 25 жовтня 1689 р. переніс образ до Києва). Скорочення полягало у тому, що дослідник пропустив наведений у літописі текст листа від намісника Києво-Печерської лаври до гетьмана Івана Мазепи. Між іншим, саме за цим листом зрозуміло, чому «отци Печерськіє полѣтичне желали, абы образъ тотъ чудовній былъ внесень въ Лавру ихъ»: там йшлося про «много-чудесную пресловутую икону» (явлену) [55]. Якщо виникли суперечності навколо розміщення, образу, відносно новопроставленого на момент перенесення до Києва, то він був тоді вже досить відомий [56]. Тим паче, у дискусію вступила Києво-Печерська лавра, де не бракувало власних святинь.

З листа випливає позитивний образ Івана Мазепи, котрий на досліджуваний період сприймався дуже дискусійно (див., наприклад, [57]). Можливо, це й стало принаймні однією з підстав для того, аби не цитувати у праці про святині текст, де схвалюється відлучена від Церкви особа.

Таким чином, інформація про святині

Флорівського Вознесенського монастиря є тільки у частині досліджуваних путівників і довідників. Більша частина згадок походить з II половини XIX – початку XX ст. У перспективі доцільно з'ясувати із залученням додаткових джерел, що сприяло такому зростанню інтересу. Зокрема, наскільки важливими у цьому контексті були розвиток самої обителі, публікація літопису С. Величка (з даними про Руденську ікону), вплив попередніх видань на подальші тощо.

Помітно, що укладачі путівників і довідників переважно виділяли серед інших шанованих об'єктів Флорівського монастиря Руденський образ Богородиці (часто називаючи його Казанським), якому, однак, не присвячували багато уваги. Зокрема, вони не наводили навіть уживаних у працях про святих та ікони Богородиці даних про те, що цей образ – явлений 1687 р. Втім, якщо досліджувані автори не вважали сам Флорівський монастир місцем першочергового відвідування для прочан, такий виклад цілком пояснюваний. Можливо, підставою для того, аби визначити саме Руденську ікону як центральну, стало те, що до неї частіше, ніж до інших святинь обителі, зверталися мешканці Києва. Важливим чинником, на нашу думку, відіграла також традиція відправляти щотижневий акафіст перед цією іконою. Головною інформацією, яку мандрівники могли отримати з путівників і довідників про Руденську ікону, були дані про місце її походження (ймовірно, про це писали, щоб пояснити назву) та час перенесення до Києва.

Співвідношення між місцевими (внутрішніми) та зовнішніми паломниками серед тих, хто виявляв до святині особливу пошану, потребує подальшого дослідження. Як і питання, чи впливав на образ ікони у путівниках і довідниках її зв'язок з І. Мазепою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Диса К. Путівники для паломників до Києва середини XIX ст.: закладення канону? / Катерина Леонідівна Диса // Наукові записки НаУКМА. – Т. 169: Історичні науки. – 2015. – С. 25-30.
2. Диса К. Польські місця пам'яті у Києві кінця XIX ст. (на прикладі путівника «Kijów i jego pamiątki» Вацлава Чеховського) / Катерина Леонідівна Диса // Наукові записки НаУКМА. – 2014. – Т. 156: Історичні науки. – С. 23-31.
3. Кізлова А. Шанування Києво-Печерської ікони Успіння за виданнями XIX – поч. XX ст. / Антоніна Анатолії-

вна Кізлова // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К., 2008. – Вип. 15. – С. 63-68.

4. Кізлова А. Образ Купятницької ікони Богородиці в путеводителях і справочниках XIX – начала XX вв. / Антонина Анатолівна Кізлова [Електронний ресурс] // Лістападаўскія сустрэчы – 11». Межд. науч. конф. в честь академиков Н.М. Никольского и В.М. Перцева (Минск, 12-13 ноября 2015 г). – Режим доступа: http://www.hist.bsu.by/images/stories/files/nauka/konf/I-2015/LS_XI/6-2/Kizlova

5. Крайня О. Флорівський (Вознесенський) монастир у Києві як пам'ятка історії та архітектури XVI – початку XX століть: автореферат дис... к. і. н.: 26.00.05. Музеєзнавство. Пам'яткознавство / Ольга Олексіївна Крайня. – К., 2012. – 22 с.

6. Крайня О. Історія появи у Печерському дівочому монастирі чудотворного Рудницького образу Богоматері як ключ до питання первісної назви обителі / Ольга Олексіївна Крайня // Чернігівські старожитності. – Чернігів: Чернігівські береги, 2008. – С. 157-159.

7. Воробей Р. Чудодійні ікони Божої Матері з Рудні (Редьківки) та Мохнатина / Раїса Борисівна Воробей // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 34-35.

8. Маниковский Ф. Исторически-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря / Феодор Маниковский. – К.: Кульженко, 1894. – 74 с.

9. Там же. – С. 23-30.

10. Малиженовский Н. Киевский Флоровский (Вознесенский) монастырь / Николай Федорович Малиженовский // Киевские епархиальные ведомости. – К., 1895. – № 13. – Ч. неоф. – С. 586.

11. Центральний державний архів України у м. Києві, ф.127, оп.223, спр.218, арк.81.

12. Долгоруков И. Славны бубны за горами... / Иван Михайлович Долгорукий. – М.: Катков и К^о, 1870. – С. 286.

13. Маниковский Ф. Указ. соч. – С. 15-16.

14. Берлинский М. Краткое описание Киева / Максим Федорович Берлинский. – СПб.: МНП, 1820. – С. 105; Киев. С приложением плана города Киева / кн. Елены Сергеевны Горчаковой. – Изд. 2. – М.: Снегирев, 1886. – С. 111; Максимович И. Паломник Киевский / Иван Петрович Максимович. – К.: Гликсберг, 1849. – С. 110; Монастыри и церкви г. Киева / Сост. Лаврентий Иванович Похилевич. – К.: Тип. губ. упр., 1865. – С. 52/53-54/55; Описание монастырей, в Российской империи находящихся. – М.: Селивановский, 1817. – С. 25-26; Путеводитель. Киев и его окрестности / Сост. Н. Тарановский. – К.: Тип. КВО, 1884. – С. 65; Русский паломник. Святые места, чтимые православным русским народом / Сост. Е. Тихомиров. – М.: Леухин, 1886. – С. 119-120; Сементовский Н. Киев и его достопамятности / Николай Максимович Сементовский. – К.: Б/и, 1852. – С. 75-77; Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. – К.: КПЛ, 1853. – Изд. 2. – С. 155-156; Ярцова Л. Прогулка с детьми по Киеву / Любовь Аники-тишна Ярцова. – СПб.: Вольф, 1859. – С. 148-149; Kijów i jego pamiątkę / ul. Waclaw Ciechowsky. – К.: Кульженко, 1901. – С. 292.

15. Киев и его святыня. – Изд. 4, испр. и доп. – К.: КПЛ, 1871. – 322 с.; Стельмашенко М. Киев, его святыни и достопримечательности / Михаил Авксентьевич Стельмашенко. – СПб.: Отрезвление. – 1914. – № 12. – Вып. 45. – С. 30-31.

16. Стельмашенко М. Указ. соч. – 34 с.

17. Святыни Киева / Степан Иванович Опатович. – СПб.: Б/и, 1873. – 32 с.

18. Святыни и древности великого града Киева / Н.Я. Страхов. – СПб.: Мирской вестник, 1867. – 40 с.

19. Справочник-путеводитель по г. Киеву и его окрестностям. 1914/1915 год. – К.: Ком. О-ва вспомоществования..., 1915. – 288 с.

20. Православные монастыри Российской империи. Полный список / сост. Леонид Иванович Денисов. – М.: Ступин, 1908. – С. 316.

21. [Титов Ф.]. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры и Киева / Федор Иванович Титов. – К.: КПЛ, 1910. – С. 182-183.

22. Г. Х. [Хоткевич Г.]. Провідник по Києву / Гнат Мартинович Хоткевич. – Львів, 1909. – С. 48.

23. Спутник по г. Киеву / Изд. 7 М.С. Богуславского, испр., доп. Д. Марголиным. – К.: Последние новости, 1912. – С. 121-122.

24. Захарченко М. Киев теперь и прежде / Михаил Моисеевич Захарченко. – К.: Кульженко, 1888. – С. 253; Путеводитель по г. Киеву со справочным отделом. – К.: Трифонов, 1914. – С. 17; Путеводитель по святым местам Киева. – Изд. 2. – Одесса: Фесенко, 1902. – С. 35; Спутник по г. Киеву... – К.: Последние новости, 1912. – С. 121-122.

25. Захарченко М. Указ. соч. – С. 253; Путеводитель по святым... – С. 35.

26. Захарченко М. Указ. соч. – С. 253; Путеводитель по г. Киеву... – С. 17.

27. Спутник по г. Киеву. – С. 121-122.

28. Путеводитель по г. Киеву... – С. 17; Путеводитель по святым... – С. 35.

29. Путеводитель по г. Киеву... – С. 17.

30. Захарченко М. Указ. соч. – С. 253.

31. Бублик В. Путеводитель по Киеву и его окрестностям / Василий Дмитриевич Бублик. – Изд. 2. – К.: Кульженко, 1894. – С. 124.

32. Маниковский Ф. Указ. соч. – С. 28.

33. Кізлова А. Православні святині Києва в духовному й суспільному житті киян (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.): дис... к. і. н.: 07.00.01 – Історія України / Антоніна Анатоліївна Кізлова. – К., 2010. – С. 134.

34. Захарченко М. Указ. соч. – С. 253; Путеводитель по святым... – С. 35; Спутник по г. Киеву... – С. 121-122; [Титов Ф.]. Указ. соч. – С. 182-183.

35. Бублик В. Указ. соч. – С. 124.

36. Захарченко М. Указ. соч. – С. 253; Сементовский Н. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников / Николай Максимович Сементовский. – К.: Тип. Сементовского, 1864. – Изд. 3. – С. 221.

37. Православные монастыри Российской... – С. 316.

38. Богоматерь / под ред. Евгения Поселянина. – СПб.: Сойкин, (1914). – С. 656; Бухарев И. Жития всех святых, празднуемых православной греко-русской церковью (поименованных в месяцеслове Священного Синода и других месяцесловах) и сказания о всех праздниках православной церкви и чудотворных иконах пресвятой Богородицы / Иоанн Бухарев. – Б/м, 1907. – С. 583; [Снегирева С.]. Земная жизнь Пресвятой Богородицы и описание святых чудотворных ее икон, чтимых Православною Церковью, на основании Священного Писания и церковных преданий, с изображением в тексте праздников и икон Божией Матери / [София Снегирева]. – По изд.: СПб, 1898; Ярославль: Норд, 2006. – С. 343.

39. Малиженовский Н. Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь / Николай Федорович Малиженовский [сост. О.А. Крайняя; отв. ред. К.К. Крайний]. – К.: [Феникс], 2010. – С. 108-109.

40. Кізлова А. Православні святині Києва... – С. 132; Маниковский Ф. Указ. соч. – С. 23-24; [Титов Ф.] Указ. соч. – С. 182-183; ЦДІАК України, ф.127, оп.211, спр.95, 2 арк.

41. Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель / Константин Витальевич Шероцкий. – К.: Кульженко, 1917. – С. 189.

42. Малиженовский Н. Киевский женский... – С. 110-111.

43. Шероцкий К.В. // Византийский временник [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://vremennik.biz/auct/Шероцкий-К-В>

44. Бублик В. Указ. соч. – С. 124; Захарченко М. Указ. соч. – С. 253; Православные монастыри Российской... – С. 316; Путеводитель по г. Киеву... – С. 17; Путеводитель по святым... – С. 35; Спутник по г. Киеву... – С. 121-122; [Титов Ф.]. Указ. соч. – С. 182-183.

45. Кізлова А. Образ Купятницької ікони... – С. 2; Кізлова А. Шанування Києво-Печерської... – С. 63-68.

46. Маниковский Ф. Указ. соч. – С. 23-24, 27.

47. Кізлова А. Ікона Богородиці «Оранта» в системі шанування святих Софії Київської (к. XVIII – поч. XX ст.) / Антоніна Анатоліївна Кізлова // Україна – Цивілізація. – Т. 4. Історичні та духовні чинники консолідації української держави, нації та суспільства. – Ужгород: Видавничий відділ КаУ, 2015. – С. 81-82.

48. Бублик В. Указ. соч. – С. 124; Захарченко М. Указ. соч. – С. 253; Кізлова А. Образ Купятницької ікони... – С. 3; Кізлова А. Ікона Богородиці «Оранта»... – С. 81-82; Православные монастыри Российской... – С. 316; Путеводитель по г. Киеву... – С. 17; Путеводитель по святым... – С. 35; Спутник по г. Киеву... – С. 121-122; [Титов Ф.]. Указ. соч. – К.: КПЛ, 1910. – С. 182-183.

49. Богоматерь... – С. 656; Кізлова А. Православні святини Києва... – С. 136; [Снегосорева С.]. Указ. соч. – С. 343; Щепанская Т. Кризисная сеть (традиции духовного освоения пространства) / Татьяна Борисовна Щепанская // Русский Север: К проблеме локальных групп. – СПб.: МАЭ, 1995. – С. 119.

50. Богоматерь... – С. 656; Бублик В. Указ. соч. – С. 124; Бухарев И. Указ. соч. – С. 583; Захарченко М. Указ.

соч. – С. 253; Православные монастыри Российской... – С. 316; Путеводитель по г. Киеву... – С. 17; Путеводитель по святым... – С. 35; [Снегосорева С.]. Указ. соч. – С. 343; Спутник по г. Киеву... – С. 121-122; [Титов Ф.]. Указ. соч. – К.: КПЛ, 1910. – С. 182-183.

51. Кізлова А. Образ Купятницької ікони... – С. 3; Кізлова А. Ікона Богородиці «Оранта»... – С. 82.

52. Бублик В. Указ. соч. – С. 124; Захарченко М. Указ. соч. – С. 253; Православные монастыри Российской... – С. 316; Путеводитель по г. Киеву... – С. 17; Путеводитель по святым... – С. 35; Спутник по г. Киеву... – С. 121-122; [Титов Ф.]. Указ. соч. – С. 182-183; Г. Х. [Хоткевич Г.]. Вказ. пр. – С. 48.

53. [Титов Ф.]. Указ. соч. – С. 182-183.

54. Богоматерь... – С. 656; Бухарев И. Указ. соч. – С. 583; [Снегосорева С.]. Указ. соч. – С. 343.

55. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. – К., 1848-1864. – Т. 3. – С. 88-90; Маниковский Ф. Указ. соч. – С. 23.

56. Кізлова А. Побутування шанування святих у монастирях Старого Києва і Києво-Подолу (середина XVIII – середина XIX ст.) / Антоніна Анатоліївна Кізлова // Лаврський альманах. – К., 2007. – Вип. 19. – С. 67.

57. Ковалевська О.О. І.С. Мазепа в історіографії XVIII-XIX ст.: автореферат дис... к. і. н.: 07.00.01 – Історія України / Ольга Олегівна Ковалевська. – Донецьк, 1997. – 24 с.; Коновалова М. Гетьман Мазепа у фольклорі і літературі / Марія Михайлівна Коновалова, Тетяна Миколаївна Грачова. – Донецьк: Ноулідж, 2013. – 157 с.

Кізлова Антоніна Святині Флорівського монастиря у путівниках і довідниках XIX – початку XX ст.

У статті відтворено образ святих Флорівського Вознесенського монастиря, котрий складався на рівні путівників і довідників XIX – початку XX ст., присвячених Києву та православним центрам паломництва загалом. Для розширення контексту залучався матеріал зі збірок досліджуваного періоду, присвячених чудотворним образам Богородиці. Дослідження того, як риси конкретних святих висвітлюються у довідниках та путівниках, допоможе глибше розкрити особливості сприйняття святості на різних рівнях суспільства, а також формування соціальних зв'язків навколо об'єктів молитовного шанування. Було зроблено висновки, що інформація про святині Флорівського Вознесенського монастиря є тільки у частині досліджуваних путівників і довідників. Згадки переважно походять з II половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Флорівський монастир, XIX – початок XX ст., Київ, путівник, довідник, святиня

Кізлова Антонина Святини Флоровского монастыря в путеводителях и справочниках XIX – начала XX вв.

В статье воспроизведено образ святых Флоровского Вознесенского монастыря, который складывался на уровне путеводителей и справочников XIX – начала XX вв., посвященных Киеву и православным центрам паломничества в целом. Для расширения контекста привлекался материал из сборников исследуемого периода, посвященных чудотворным образам Богородицы. Исследование того, как черты конкретных святых освещают в справочниках и путеводителях, поможет глубже раскрыть особенности восприятия святости на разных уровнях общества, а также формирование социальных связей вокруг объектов молитвенного почитания. Были сделаны выводы, что информация о святых Флоровского Вознесенского монастыря есть только в части исследуемых путеводителей и справочников. Упоминания происходят преимущественно из II половины XIX – начала XX вв.

Ключевые слова: Флоровский монастырь, XIX – начало XX вв., Киев, путеводитель, справочник, святиня

Kizlova Antonina Sacred Objects of St. Florus Monastery in Guide-books and Reference Works in XIX – early XX centuries

The article deals with the image of Kyiv St. Florus Monastery in guide-books and reference works of 19th – early 20th ct. about Kyiv and all Orthodox pilgrimage centres. For expansion of context, material from collections of the probed period, devoted to miraculous Virgin Mary icons, was attracted. Research of illumination of concrete sacred objects features in reference works and guide-books will help to expose the features of holiness perception on the different levels of society. Also this research will be useful to understanding of social connections forming round the objects of prayer honouring. The author makes conclusions, that information about the sacred objects of St. Florus and Ascension monastery is only in part of the probed guide-books and reference works. These mentions were done mainly from 2nd half of

19th – early 20th ct. In a prospect it is expedient to find out the reason of such growth of interest with bringing in of additional sources. It's notably, that the compilers of guide-books and reference books mainly selected the Virgin Mary icon from Rudnya among other reverent objects of St. Florus monastery. However, they didn't spare much attention to this icon. Such exposition is fully explainable, if the probed authors didn't perceive the St. Florus monastery as the place for primary pilgrims visit. It's possible, that the Virgin Mary icon from Rudnya was described as central, because the habitants of Kiev applied to it more frequent, than to other sacred objects of monastery. The proportion between local and external pilgrims among those, who showed the special honouring to the sacred objects in St. Florus monastery needs subsequent research as well as a problem of I. Mazepa influence on the image of the icon in guide-books and reference works.

Keywords: *St. Florus Monastery, 19th – early 20th ct., Kyiv, guide-book, reference work, sacred object*

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 15.02.2016 р.

УДК 069.6 : 061.22 Грушевський

РОЛЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО У РОЗБУДОВІ МУЗЕЮ НТШ

Наталія Шелудякова

Інститут історії України НАН України
Україна, 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4
e-mail: natalia_shel@list.ru

Непересічна постать М. Грушевського протягом багатьох років була і залишається предметом інтересу українських істориків, які прагнуть досягнути різні грані його особистості, дослідити різні аспекти його діяльності. У зв'язку з наближенням 150-річного ювілею від дня народження великого українця дослідження його доробку на полі української науки та культури набуває особливого значення. Важливою складовою багатогранної діяльності М. Грушевського на полі українського культурного життя було музейне будівництво, зокрема у рамках очолюваного ним Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ). Попри те, що вчений формально не був засновником музею, з його іменем пов'язують становлення музею як повноцінної наукової та культурно-просвітницької установи. На думку Л. Сілецької, великий внесок історика у розробку концепції музею та його активна збирацька діяльність дають підстави вважати час 1897-1913 рр. в історії Музею НТШ «періодом Михайла Грушевського» [1].

За різними оцінками, Музей НТШ був заснований у 1893-1895 рр. Першу дату зазвичай пов'язують із реорганізацією товариства у наукове та надходженням перших музейних експонатів [2]. Прихильники іншої версії пов'язують заснування музею з відповідним рішенням Виділу НТШ від 1895 р., в якому йшлося про те, аби «створити національний музей, де були б зібрані пам'ятки нашої минувшини та була б представлена точна наука розвою та зросту нашого народу» [3]. Незважаючи на ці розбіжності, більшість дослідників єдині у думці, що активна фаза музейного будівництва в НТШ припала саме на час головування у ньому М. Грушевського.

Дійсно, до 1900-х рр. справа музею була радше проектом – «дезідератом» Товари-

ва, реалізувати яку не випадало за браком не тільки коштів, а й ініціативи серед представників наукової спільноти, що гуртувалася навколо НТШ. До цього часу музей пасивно накопичував матеріали: головним джерелом поповнення музейних колекцій були дари від жертводавців і небайдужих українців, що таким чином виявляли підтримку НТШ, і, відповідно, збірки формувалися безсистемно й хаотично. До їх складу входили деякі меморіальні речі Т. Шевченка (портрет, гіпсова маска, оригінальні листи поета) [4], стародруки, предмети старовинного вбрання, монети, печатки й ін. археологічні та етнографічні старожитності [5].

Однак, масштаби колекцій та їх науковий потенціал були настільки незначними, що про їх існування знало лише обмежене коло членів НТШ. Актуалізоване на загальних зборах Товариства 1900 р. питання музейного будівництва підштовхнуло М. Грушевського до рішення особисто очолити управу музею, вдихнувши у нього життя. З цього часу розпочалася активна робота з комплектування та впорядкування музейних збірок, завдяки збільшенню фінансування було закладено початки систематичного колекціонування, зроблено перші спроби інвентаризації та каталогізації експонатів. У 1901 та 1902 рр. НТШ опублікувало відозви до української громадськості із закликом збирати пам'ятки старовини та мистецтва, після яких процес поповнення фондів музею значно інтенсифікувався. Справі комплектування музейних збірок неодноразово прислужилися особисті та наукові контакти М. Грушевського. Свій внесок до роботи Музею НТШ зробили галицькі і наддніпрянські діячі та вчені: В. Антонович, М. Біляшівський, Ф. Вовк, І. Франко, В. Гнатюк, О. Колесса, В. Кричевський, З. Кузеля, О. Роздольський,

І. Труш, К. Широцький, В. Шухевич, Д. Щербаківський тощо. Зазвичай саме М. Грушевський був головним посередником у справі передачі історичних і культурних пам'яток до музею, особливо від діячів з Наддніпрянської України. Крім того, історик залучив до поповнення музейних збірок представників сільської інтелігенції, місцевих аматорів старовини, які зверталися зі своїми знахідками саме до львівського професора.

Попри те, що у структурі музею було виокремлено два основні відділи – археологічний та етнографічний, профіль предметів, що до нього надходили, був досить широким. У його фондах окрім різночасових археологічних знахідок, предметів народного побуту та мистецтва, значних колекцій вишивок, килимів, різьби по дереву, кераміки, писанок, поступово формувалися церковні, природничі колекції, збірки стародруків, автографів, галерея портретів визначних українських діячів тощо.

Оскільки у музею досить довго не було власного персоналу, працю над впорядкуванням експонатів Музею НТШ розпочав сам М. Грушевський. У звіті за 1900 р. він зазначав: «Остатнє розширення льокалю Товариства дало можливість відповідно умістити від кількох літ збирану колекцію портретів видніших українських діячів і приступити до організації інших колекцій. В остатніх днях відставлено оден із замовлених для музею габльотів і я встиг упорядкувати колекції археологічні, збірку автографів і фотографій і поручаю їх сьвітлій увазі вп. членів» [6].

До складу зазначених археологічних колекцій увійшли, зокрема, особисті збірки М. Грушевського: предмети епохи раннього заліза, здобуті під час його розкопок поблизу с. Чехи на Львівщині (поховальний посуд, культові речі, бронзові прикраси й ін.) [7], а також колекція пам'яток великокнязівського періоду зі Звенигорода під Львовом [8]. Однак, цим участь вченого у комплектуванні збірок Музею НТШ не обмежилася. М. Грушевський продовжував поповнювати його фонди навіть тоді, коли остаточно вирішив перенести свою діяльність до Києва. Звідти історик неодноразово відправляв до Львова скрині із власноруч

зібраними старожитностями та пам'ятками, приготованими іншими київськими діячами. Так, у 1910 р. М. Грушевський разом з В. Кричевським передали до Музею НТШ значну збірку старовинного текстилю, дерев'яного та глиняного посуду, а у 1911 р. до НТШ надійшли речі, придбані М. Грушевським і М. Біляшівським, серед яких було 10 килимів, рушники, 43 вишивки, 75 плахт, інші частини традиційного українського одягу (сорочки, спідниці, фартухи, каптани, пояси і т. ін.) тощо [9].

Окрім безпосередньої участі у комплектуванні музейних збірок, М. Грушевський чимало уваги приділяв проблемі приміщення для музею. Це питання постало на порядку денному Товариства щойно по усвідомленню керівництвом потреби у музейних збірках і перших кроках щодо їх впорядкування. Попервах експонати, що надходили до НТШ, зберігалися у приміщенні друкарні, і тільки у 1900 р. під музей було виділено окрему кімнату. Тоді ж, згідно з Хронікою НТШ, були закуплені перші вітрини для музейних предметів, які, до слова, також були замовлені М. Грушевським.

Певна річ, без належного приміщення музей не міг повноцінно функціонувати, зокрема на малих площах було проблематично поєднувати експозиційну й організаційну та науково-дослідну діяльність музею. Вирішення цього питання вимагало чималих коштів, адже йшлося про те, щоб придбати для музею окрему будівлю, і голова НТШ покладався на підтримку з боку українських меценатів. Зокрема, вчений неодноразово звертався з цим питанням до В. Леонтовича, який, як відомо, був головним посередником між українськими громадськими діячами та знаним благодійником В.Ф. Симиренком. Так, зі щоденника М. Грушевського дізнаємося, що питання фінансування розширення музею історик підняв перед В. Леонтовичем у 1909 р., але не отримав задовільної відповіді, а запис від 12 червня 1910 р. зафіксував подальші плани голови НТШ: «заходив оглянути музеальні приміщення. Займає мене кам'яниця в ринку, що міні досить сподобалася; якби 100 тис. позички дістати від Семиренка, можна б і її купити, і дім збудувати для музею етц» [10]. Врешті,

М. Грушевський добився свого, й у 1912 р. Товариство за підтримки українських громадських організацій і благодійних внесків, зокрема і від В.Ф. Симиренка, придбало будинок по вул. Чарнецького, 24 (нині – вул. Винниченка, 24), куди було перенесено Музей НТШ. Тут він розмістився у п'яти просторих залах на першому поверсі, один з яких був відведений під природничий відділ, два – для етнографічної експозиції, і по одному для колекцій передісторичної й історичної археології. Пристосування приміщень до потреб музею, зокрема, їх перепланування й оздоблення відбувалося в узгодженні безпосередньо з М. Грушевським, який пильно стежив за цими процесами [11].

У часи головування М. Грушевського в НТШ також започатковано експозиційну діяльність музею. Перша згадка про те, що музейні збірки є доступними для огляду, зустрічається у відозві М. Грушевського у справі Музею НТШ: «Від кількох місяців виставлено до публічного ужитку кілька колекцій музею Наукового тов[ариства] ім. Шевченка» [12]. У перші роки функціонування музею був зосереджений більше на акумулятивній складовій діяльності, спрямовуючи усі зусилля на збирання експонатів. Із зростанням кількості музеалій, поступовим перетворенням колекцій на більш-менш репрезентативні збірки, актуалізувалося і питання відкритого доступу до них. Вже у звіті про діяльність музею за 1904 р. йшлося про те, що «музей поволі зростає, і Товариство задумє вже у найближшій часі зробити його в цілості приступним для загалу публіки» [13]. Однак, музей вперше відкрив двері для публіки тільки у 1909 р., й музейні збірки, що у той час перебували в Академічному Домі, були доступні для огляду широкої аудиторії щодня з 12 до 14 години.

Повертаючись до часу заснування музею, слід наголосити на синхронності його формування та розбудови наукової інфраструктури НТШ. За проектом М. Грушевського музей був закросний з урахуванням його науково-дослідного потенціалу. На думку О. Сілецької, музей від самого заснування носив академічний характер, зумовлений статусом НТШ як нефор-

мальної Академії Наук, що, врешті, і визначило наукову спрямованість його збірок [14].

У публічному просторі образ Музею НТШ від самого початку формувався як науковий. Вже у першій відозві до громадськості було задекларовано наукове призначення музейних збірок, зокрема, через сам перелік необхідних для музею речей (археологічні знахідки, старовинні предмети побуту, стародруки, рукописи, документи, предмети артистичного промислу тощо), а також через висунення чітких критеріїв до знахідок, що мають надходити: докладне означення місця й обставин археологічних знахідок, нумізматичного матеріалу, а також фіксація відомостей про старовинні речі, їх походження, власників, традиції з ними пов'язані тощо [15]. Не менш красномовною щодо характеру музейних збірок Товариства була друга відозва, опублікована на сторінках Літературно-наукового вісника 1902 р. У ній Виділ НТШ закликав до збирання пам'яток української старовини та мистецтва: «Нехай музей Наук. тов. ім. Шевченка стане ся огнищем, у якому б громадили ся, порядкували ся ті наші пам'ятки та приготувлювали ся для наукового використання і досліду» [16].

Не менш суттєвим у цьому плані була тематика колекцій, що збиралися у Музеї НТШ. Під керівництвом М. Грушевського були виокремлені основні напрямки його збирацької діяльності – археологія й етнографія, до яких у 1907 р. приєдналося природознавство. Така розстановка пріоритетів була аж ніяк не випадковою, оскільки керівництву товариства йшлося про музей як саме наукову інституцію, чийм завданням було, передусім, створення фактологічної бази для розгортання досліджень у сфері археології, етнології, історії, мистецтва і т.д., які на українському ґрунті тільки поставали як окремі наукові дисципліни.

Необхідність дотримання критеріїв науковості проходила наскрізною ниткою через усю діяльність Музею НТШ, починаючи від 1900-х рр. Перш за все, у цей час відбулася зміна стратегії колекціонування від пасивного накопичення до активного, цілеспрямованого, контрольованого процесу збирання експонатів. Як фактичний куратор

музею, М. Грушевський більше не міг покладатися на спорадичні, безсистемні надходження дарів, як основне джерело комплектування його збірок, а відтак поклав початок систематичного музейного колекціонування. До складу музейних збірок почали надходити як окремі пам'ятки, так і цілі колекції предметів, зібраних під час розкопок, наукових експедицій, екскурсій, польових розшуків тощо. М. Грушевський задіяв особисті зв'язки, щоб спонукати науковців і любителів старовини збирати старожитності для музею, а також ініціював низку експедицій і закупок з метою збирання систематичних колекцій, як-от збірки західноєвропейських археологічних матеріалів, зібраної Ф. Вовком [17], надходження автентичних предметів гуцульського народного вжитку від сільського вчителя Л. Гарматія [18], колекції кераміки з Поділля, укладеної К. Широцьким [19] тощо.

Важливим елементом функціонування музею було вироблення науково обґрунтованих засад колекціонування, а саме – висунення критеріїв автентичності та репрезентативності до матеріалу, що збирався. Як зазначає В. Ващенко, органічне поєднання цих двох критеріїв було одним із засновків ідеального історичного музею нового типу, народженого ХІХ століттям. Однак досягнення цього балансу було досить проблематичним, адже категорії автентичності та репрезентативності у контексті конструювання музейного простору виступають радше як опозиційні, аніж взаємодоповнюючі [20].

Показовим у цьому відношенні є кореспонденція між М. Грушевським і Ф. Вовком з приводу придбання у Парижі колекції доісторичних знахідок. Український етнолог мав намір придбати для Музею НТШ колекції муляжів, зроблених з кам'яних виробів з колекції паризької *Ecole d'Antropologie*, а також колекцію муляжів передісторичних черепів, наголошуючи на їх «канонічності» [21]. Проте М. Грушевський відстоював необхідність придбання автентичних знахідок, і відповідав Ф. Вовку: «Муляжі муляжами, але й треба й оригіналів по можності, аби не виглядало на колекцію, а лиш муляжів» [22].

Розходження у позиціях М. Грушевського та Ф. Вовка позначало ві-

дмінність їх поглядів на програму конструювання музейного простору. На думку В. Ващенко, що вперше звернув увагу на цей «натяк на дискусію» між українськими інтелектуалами, за цією відмінністю проглядали різні дисциплінарні проекти, в які вчені намагалися вписати археологічну науку [23].

Пріоритетною цінністю для Ф. Вовка у цьому процесі була репрезентативність, тобто здатність предмета містити усі риси та властивості, притаманні конкретному типу предметів; виступати його (типу) представником. Слід зазначити, що протягом ХІХ ст. музеї були одним з основних локусів отримання наукового знання. Вони приваблювали науковців, головним чином, через те, що на їх матеріалах можна було досліджувати як якості і властивості окремих екземплярів, так і великі масиви матеріалів у їх взаємозв'язках і взаємодії [24]. До циклу «музейних наук» до певного часу відносилася й етнологія, методика якої значною мірою спиралася саме на описовий, типологічний, порівняльний методи і т.д. Тому репрезентативність у системі цінностей етнологічної науки займала далеко не останнє місце.

Для М. Грушевського у дихотомії «репрезентативність – автентичність» пріоритетом була все ж таки оригінальність речі, а тому – її одиничність, унікальність. У цьому можна вбачати настанови історичної науки. На думку деяких дослідників, для колекції, особливо музейної, фіксація на автентичності є досить характерною. Внутрішня співвіднесеність автентичного предмету з культурою, що його створила, подібна до метонімічного зв'язку, в якому ціле замінюється частиною, контекст – одиничним елементом [25]. Цей зв'язок є фундаментом процесу уречевлення народу, який уможливорює атрибутування властивостей предметів до самого народу-продуцента. Так, за допомогою музейних предметів, що репрезентують етнос, – доступних, відчутних на дотик, присутніх тут-і-зараз, і сам народ сприймається як неспростовна даність, яку можна пережити емпірично [26].

Таким чином, вибудовуючи музейну експозицію на основі автентичних предметів української культури, як куратор

М. Грушевський фактично перетворював музей на потужний інструмент декларування окремішності українського народу від поляків і росіян, проголошення його культурної своєрідності й історичної тягlosti. Збирання археологічного, етнографічного, художнього матеріалу українського походження набувало смислу збирання культурно-історичної спадщини українського народу, яка оприявнювала його існування тут-і-зараз.

Українські збірки входили до складу багатьох музеїв, зокрема, австрійських і російських, де вони також репрезентували український народ, однак в іншій іпостасі – як недорозвинений підкорений етнос, одну зі складових імперії. Ці музеї хоч і мали статус національних, однак не були такими за змістом, адже значну частину музейних збірок, особливо у музеях етнографічного спрямування, складали предмети з різних куточків світу. Вони були національними у тому сенсі, що виступали як державні інституції, а також становили об'єкт національної гордості та викликали почуття патріотизму у відвідувачів [27].

Натомість проект Музею НТШ, запропонований М. Грушевським, був національним саме у його змістовній частині. Його поява була невід'ємною складовою загального національного відродження, що переживав український народ у XIX – на поч. XX ст. [28]. Перші прояви національної орієнтації музейної діяльності НТШ слід вбачати ще наприкінці XIX ст., коли на запит Крайового виділу щодо можливості улаштування у Галичині «музею для історії культури» правління Товариства повинно було сформулювати свої пріоритети у цій справі. НТШ зреагувало на музейницькі ініціативи місцевих урядників, наступним чином сформулювавши свою позицію: якщо музей має утворитися при котрійсь з організацій, то найдоцільнішим було б його формування при НТШ; у разі, якщо музей засновуватиметься як самостійна інституція, він має бути поділений на секції для Східної та Західної Галичини, і завідування першою з них повинне бути передане у відання Етнографічній комісії НТШ [29]. У такий спосіб Товариство підкреслювало свою позицію у складних міжнаціональних стосунках у Га-

личині, які супроводжувалися затятою боротьбою не лише у політичній та економічній площинах, а й у площині культурно-історичній. НТШ відстоювало право українців нарівні з поляками репрезентувати культурне обличчя регіону, і Музей НТШ виступав як альтернатива відомим польським музеям і колекціям, зокрема, музеям Любомирських і Дідушицьких, і кидав виклик твердженням поляків щодо польського характеру галицьких теренів.

Разом з тим, концепція національного музею зосереджувалася не тільки на вирішенні локальних завдань, а й передбачала куди більш масштабні настанови, зокрема, щодо декларування ідеї соборності українських земель. Представлення музейними засобами історії та культури не тільки окремого регіону, а й цілої України було головною метою національного музею. Реалізація цієї настанови здійснювалася через включення до музейних збірок матеріалу з різних регіонів України: до музею входили археологічні, етнографічні, фізіографічні предмети з Галичини, Волині, Закарпаття, Полісся, Поділля, Київщини, Полтавщини, Чернігівщини і т.д. В експозиційній роботі вони іноді розмежовувалися за територіальним принципом, однак регіональні відмінності позиціонувалися радше як свідчення розмаїття та багатства форм української культури [30]. Крім того, загальнонаціональний характер Музею НТШ зчитується й у колі його комплектувальників і жертводавців. Участь у поповненні музею була своєрідним актом підтвердження своєї національної приналежності, запрошенням розділити відповідальність за збереження національної спадщини. Чи не тому багато хто з них ставився до цієї справи як до свого «обов'язку» – не тільки перед НТШ, але і перед власним народом.

Отже, огляд діяльності М. Грушевського як організатора музейної справи у рамках НТШ засвідчує, що цій сфері історик надавав неабиякого значення у процесі розбудови Товариства. Він докладав особистих зусиль до становлення Музею НТШ як наукової інституції. В організації та налагодженні музейної справи вчений послідовно відстоював соборницьку ідею. Об'єднання зусиль представників української наукової та твор-

чої інтелігенції було максимом його діяльності на цьому полі. Вчений вважав за моральний обов'язок кожного українця підтримку музейного процесів в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сілецька Л.В. Роль діячів науки і культури в заснуванні й розбудові Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові / Л.В. Сілецька // Музеї України XIX – початку XX ст.: 36. н. пр. / Е.М. Піскова, Л.Д. Федорова (упор. текстів), Г.А. Скрипник (ред. кол); НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористика та етнології ім. М.Т. Рильського та ін. – К., 2005. – С. 162.
2. Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка: 3 нагоди 50-ліття його заснування (1873-1923) / Володимир Гнатюк. – Львів, 1923. – С. 9.; Кушнір В. Музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: від заснування до створення першої загальнодоступної експозиції / Віталій Кушнір // Народознавчі зошити. – 2012. – № 5. – С. 825.
3. Гембарович М.Т. 3 історії Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР / М.Т. Гембарович, І.В. Гургула, М.К. Івасюта // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – 1959. – Вип. IV. – С. 6.; Гонтар Т. Етнографічні колекції Музею НТШ / Таїсія Гонтар // Записки НТШ. – Львів, 1992. – Т. 223. – С. 417.
4. ЦДІАЛ, ф.309, оп.1, спр.33, арк.13; 3 Товариства // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. 23-24. – С. 2.
5. Кокорудз І. Справоздане з діяльності виділу Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за рік 1898 / Іл. Кокорудз // Записки НТШ. – 1899. – Т. 27. – С. 18-19; 3 Товариства // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. 30. С. 1-2; Стан Музею в 1900 р. // Хроніка НТШ. – Львів, 1901. – Ч. 5. – С. 40-41.
6. Загальні збори Наукового Товариства ім. Шевченка // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1901. – Т. 14. – Кн. 6. – С. 176.
7. Грушевський М.С. Похоронне поле в с. Чехах. Археологічна розвідка / М. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. XXXI-XXXII. – С. 1-22.
8. Грушевський М.С. Звенигород галицький. Історично-археологічна розвідка / М. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. XXXI-XXXII. – С. 1-28.
9. Хроніка НТШ. – Львів, 1910. – Ч. 42. – С. 26.; Хроніка НТШ. – Львів, 1911. – Ч. 48. – С. 32.
10. Гирич І., Тодійчук О. Щоденник М. Грушевського за 1910 рік / І. Гирич, О. Тодійчук // Український історик. – 2002. – № 1-4. – С. 119
11. ЦДІАЛ, ф.309, оп.1, спр.777, арк.1-2.
12. Грушевський М.С. В справі Музею при Науковим товаристві ім. Шевченка: Відозва до ш. земліків / М. Грушевський. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С. 220.
13. Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Ч. 21. – С. 40.
14. Сілецька О. Засади діяльності Музею Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові / Олександра Сілецька // ЗНТШ. – Львів, 2001. – Т. 242. – С. 599.
15. Грушевський М. С. В справі Музею при Науковим товаристві ім. Шевченка... – С. 220-221.
16. В справі Музею старинностей при Наук. Тов. ім. Шевченка // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т. 17. – Кн. 1. – С. 79.
17. Петегірич В.М. Доля археологічної колекції музею НТШ / В.М. Петегірич // Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди. Матеріали круглого столу. – Львів, 1996. – С. 61.
18. Хроніка НТШ. – Львів, 1910. – Ч. 43. – С. 30.
19. ЦДІАК, ф.1235, оп.1, спр.835, арк.15-зв.
20. Ващенко В. «Речовий поворот» та професія історика: музеї, колекції, індустрія артефакту (Від Б. Латура до М. Грушевського) / Володимир Ващенко // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / голов. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011/2012. – С. 57.
21. Грушевський М.С. Листування Михайла Грушевського / М.С. Грушевський; Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства». Т. 2; упоряд., коментарі, вступ. ст. Р. Майборода [та ін]; ред. Л. Винар; Укр. істор. т-во, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – К., 2001. – С. 188, 191.
22. Там само. – С. 190.
23. Ващенко В. «Речовий поворот» та професія історика: музеї, колекції, індустрія артефакту (Від Б. Латура до М. Грушевського) / Володимир Ващенко // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / голов. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011/2012. – С. 57-58.
24. Nemes B.J. The Grainger museum in its museological and historical contexts. PhD thesis / Belinda Jane Nemes. – The Australian Centre, University of Melbourne, 2006. – P. 37.
25. Stewart S. On Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection / S. Stewart. – Baltimore, MD; – London: John Hopkins University Press, 1984. – P. 256-257.
26. Macdonald Sh. J. Museums, national, postnational and transnational identities / Sharon J. Macdonald // Museum and Society. – 2003. – № 1. – P. 3.
27. Meijer-van Mensch L. From Disciplinary Control to Co-creation – Collecting and the Development of Museums as Praxis in the Nineteenth and Twentieth Century / Léontine Meijer-van Mensch, Peter van Mensch // Encouraging Collections Mobility – A Way Forward for Museum in Europe / ed. by Susanna Pettersson et al. – 2010. – P. 34.
28. Піскова Е.М. Специфіка та основні напрями формування музейної мережі України в XIX – на початку XX ст. / Е.М. Піскова // Музеї України XIX – початку XX ст.: 36. н. пр. / Е.М. Піскова, Л.Д. Федорова (упор. текстів), Г.А. Скрипник (ред. кол). – НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористика та етнології ім. М.Т. Рильського та ін. – К., 2005. – С. 9.
29. Кокорудз І. Справоздане з діяльності виділу Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за рік 1898 / Іл. Кокорудз // Записки НТШ. – 1899. – Т. 27. – С. 18.
30. Гонтар Т. Етнографічні колекції Музею НТШ / Таїсія Гонтар // Записки НТШ. – Львів, 1992. – Т. 223. – С. 425-426.

Шелудякова Наталія Роль М. Грушевського у розбудові Музею НТШ

У статті розкриті основні аспекти діяльності М. Грушевського як організатора музейної справи у Науковому товаристві ім. Шевченка. Висвітлена особиста участь вченого у комплектуванні й упорядкуванні музейних збірок, зокрема передача ним до музею власної археологічної колекції, придбання етнографічних матеріалів, а також залучення до процесу комплектування музейних збірок вчених і діячів з різних регіонів України. Простежено концептуальні засади, на яких ґрунтувалося функціонування Музею НТШ, зокрема, його наукова спрямованість, національний характер, опора на громадську ініціативу.

Ключові слова: Музей НТШ, М. Грушевський, музейна справа, колекція, національний музей

Шелудякова Наталья Роль М. Грушевского в развитии Музея НТШ

В статье раскрыты основные аспекты деятельности М. Грушевского как организатора музейного дела в Научном обществе им. Шевченко (НТШ). Показано личное участие ученого в формировании музейных собраний, в том числе передача им в музей собственной археологической коллекции, приобретение этнографических материалов, а также привлечение к процессу комплектования музейных собраний ученых и деятелей из разных регионов Украины. Прослежено концептуальные основы функционирования Музея НТШ, в частности, его научная направленность, национальный характер, опора на общественную инициативу.

Ключевые слова: Музей НТШ, М. Грушевский, музейное дело, коллекция, национальный музей

Sheludiakova Natalia The role of M. Hrushevsky in the development of the Museum of Shevchenko Scientific Society

The article considers the main aspects of M. Hrushevsky's activity in the organization of the Museum of Shevchenko Scientific Society. The author emphasizes the fact that one of the most prosperous periods in the museum's history coincides with the time of M. Hrushevsky's presidency in the Society. During the 1900s the museum affairs gain particular importance in Shevchenko Scientific Society's activities as the part of the development of its research infrastructure. Historian's personal involvement in organizing, arranging, and managing of the museum is revealed. M. Hrushevsky donated his personal archaeological collection, took part in the acquisition of ethnographic materials and involved his personal acquaintances and scientific connection into the process of museum's collecting.

The article also considers the conceptual framework of the Museum of Shevchenko Scientific Society. Particularly, the attention is paid to its scientific orientation and functioning as the factual basis for the development of Ukrainian science. The author stresses that the functioning of the Museum was accomplished according to the general European trends in the creation of national museums. Most European national museums represented the European nations' achievements and pride. The Museum of Shevchenko Scientific Society as M. Hrushevsky's project contained Ukrainian traditional material culture as the representation of independence and originality of the Ukrainian nation, its ability to produce original culture.

The national character of the museum was reflected in the nature of the gathered objects: the museum objects represented mainly Ukrainian traditional culture of different Ukrainian regions. In addition, scientists, artists and amateurs from all over Ukraine were involved in the process of collecting of the museum material.

Keywords: Museum of Shevchenko Scientific Society, M. Hrushevsky, museology, national museum

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 16.02.2016 р.

УДК 94 (477) Липинський

**В.К. ЛИПИНСЬКИЙ ПРО ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЦЕРКВИ І ДЕРЖАВИ
(РОЛЬ І МІСЦЕ РЕЛІГІЇ У СУСПІЛЬСТВІ)***Олена Чиркова*

Міжрегіональна академія управління персоналом
Україна, 03039, м. Київ, вул. Фрометівська, 2
e-mail: elenach2007@ukr.net

В'ячеслав Липинський уперше привернув до себе увагу як дослідник невеличкою за обсягом книжкою «Релігія і церква в історії України», яка і сьогодні вражає евристичністю обґрунтованих у ній положень. Праця була побудована у формі відповідей на конкретні запитання і являла собою, по суті, збірку статей на різні релігієзнавчі теми.

Згодом свою релігієзнавчу концепцію автор яскраво представив у фундаментальній праці «Листи до братів-хліборобів». Численні релігієзнавчі ідеї знаходимо і в історичній розвідці «Україна на переломі» та в інших працях.

Релігієзнавчі зацікавлення В. Липинського стосувалися сутності релігійного феномена та його структури, впливу релігії на впорядкованість соціального життя і постання та функціонування держави, відмінностей між церквою та сектою, визначення співвідношення між релігією й іншими соціальними та духовними формами тощо. Однак особливо багато уваги приділяв він питанню взаємин між релігією та політикою, церквою та державою, яке й нині залишається до кінця нез'ясованим.

Взаємини релігії та політики, духовної і світської влади постійно перебувають у полі зору багатьох дослідників, починаючи з О. Конта, який уже в першій половині XIX ст. намагався філософськи осмислити їх як соціальне явище. Актуальна ця проблема і для сучасної історії релігії. Вважається, що історичні моделі зв'язків між релігією та політичною системою залежать від різних чинників: міри взаємопроникнення суспільства та держави, ступеня організованості релігійних систем тощо.

Багато зробив для прояснення ролі релігії у становленні та функціонуванні держа-

ви й в організації громадянства В. Липинський. Розглядаючи типи її взаємовідносин зі світською владою, він говорить про релігію як про владу духовну. По суті, йдеться про взаємовідносини двох основ, двох способів, принципів організації, впорядкування соціального життя. Використовуючи термінологію, яка у релігієзнавстві укорінилася з часів середньовіччя й якою послуговувалися і сучасники дослідника, наприклад М. Вебер, учений вдається до визначень «ідея» та «меч». Своєрідність підходу Липинського полягає у тому, що в основу типології взаємин релігії та політики він поклав способи організації держави та громадянства. За його концепцією, державне життя скеровує активна меншість, аристократія (еліта). При цьому український соціолог вказує на три методи її організації.

Суспільно-політичний лад, де активна меншість твориться шляхом організації різнокласових елементів в одній верстві, котра необмежено панує над цим громадянством, В. Липинський розглядає як охлократію. Оскільки охлократична еліта не займається матеріальним виробництвом, її можна назвати неосілою, номадною. Її члени організовані у мілітарних формаціях-партіях, відзначаються організованістю та дисципліною, що мотивується фанатичною вірою — ідеологією.

Зовсім інші принципи покладено в основу демократичного методу організації еліт. В. Липинський назвав цей метод хаотичним. Він зазначав, що у демократичній системі керівною верствою, тобто елітою, є купці, фінансисти й інтелігенція, які керують хаотичним методом парламентарної демократії.

Якщо ж аристократія приходить до керівництва шляхом відбору найдостойніших

представників різноманітних станів і класів, то такий суспільно-політичний лад, за В. Липинським, – це класократія, яка і є найкращим методом організації національних еліт.

Перший, охлократичний тип державного життя, – це такий стан, коли політики «намагаються зробити з релігії послухне знаряддя у своїх руках». А тому вони не бачать доцільності в існуванні духовної влади, яка, не підпорядковуючись повністю світській владі, могла б обмежувати та контролювати її своїм духовним авторитетом. Така державна влада є одночасно і найвищою духовною владою [1].

Словами «обмежувати і контролювати» вчений якраз і наголошує на одному з виявів функції релігії – бути організаційним чинником соціального життя. Однак релігія не може виконувати роль організуючої соціальної сили, коли вона має підпорядкований статус. За приклад таких взаємин релігії та держави слугує стародавня Іудея, Стародавній Єгипет, мусульманські країни, більшовицька Росія та багато інших держав.

Причина таких відносин релігії і держави криється не лише у прагненнях політиків, а пояснюється самою природою охлократичного методу організації соціального життя. Тут нечисленна організуюча верства складається з тих войовничих елементів, які не належать до класу виробників матеріальної продукції і не створюють нових матеріальних цінностей. А тому визнання своєї влади більшістю така верхівка досягає шляхом репрезентації не тільки войовничої сили, а й сили надлюдської, духовної, містичної – однаково, чи це буде релігійний містицизм ісламу, чи раціоналістичний містицизм комунізму.

Охлократія змушена поєднувати у собі дві влади, два авторитети, оскільки «одинока сила – сила меча, не сполучена з матеріальною силою продукції, – тільки тоді авторитетна, коли вона в очах пасивних мас репрезентує одночасно і віру, і владу духовну: коли меч охлократичний не єсть ножем звичайного різника, а «освяченим» мечем пророка, що збирає для себе данину і, що править масами в ім'я віри, для її поширення, на її оборону» [2].

Для політиків першого типу суть прав-

ління полягає у тому, щоб використовувати для власного збагачення ту чи іншу віру і за допомогою власної державної організації обмежувати права інаковірних, аж до їх знищення. Якщо за такої організації соціального життя переважає духовний елемент, тоді державу очолює духовний вождь, коли ж світський елемент – то керівник держави все одно стає і духовним керівником. Однак за умов охлократії ці дві влади, перебуваючи в одній управлінській структурі, взаємно не обмежуються, їх функції нерозривно поєднані між собою.

Другий, демократичний тип взаємовідносин, передбачає таку організацію державного життя, яка не потребує авторитету релігії. Остання розглядається як «справа приватна», справа совісті кожного громадянина, «до якої державі нема ніякого діла». Політики, котрі представляють цей тип, переконані, що для організації державного життя та керування людьми достатньо світських – раціональних і матеріальних – засобів і завоювання громадської думки більшості. Такі державці, як правило, за світоглядними орієнтаціями бувають вільнодумцями, за моральними – індивідуалістами, за політичними – республіканцями та демократами. Вони не визнають жодних зобов'язуючих авторитетів і проповідують повну свободу переконань, правдивість чи неправдивість яких не має для них принципового значення.

Демократичний спосіб організації соціального життя не потребує організуючої та стримуючої віри. Творячи республіканські форми державного устрою, наголошує соціолог, демократія розвиває нестримну активність численної, але неорганізованої демократичної аристократії. Демократія не володіє механізмами стримування такої «поступовості» провідної верстви, її жадає до багатства і влади. Наслідком подібного правління є хаос. Повна дезорганізація суспільного організму не настає доти, доки існують залишки консервативних інституцій і доки маси, перебуваючи під впливом політичного маніпулювання, піддаються необмеженій активності демократів.

Для політиків цього типу, зазначає В. Липинський, суть правління полягає у тому, аби за допомогою підконтрольних їм

засобів пропаганди завойовувати собі популярність серед більшості населення. Місце релігії, церкви і духовенства у таких державах посідають наука, преса та партійна інтелігенція. Остання своєю організованістю поступається духовенству та репрезентує не одну релігійну (чи громадську) віру, а багато різних «вір», що конкурують між собою за вплив на «народну більшість». Релігія при цьому відіграє таку ж роль, як і будь-яке інше переконання чи світська «віра», тому вона не виконує соціально-організуючу функцію.

Дуже часто керівна верства складається з «матеріалістичних спекулянтів». «Спекулянт, чи на торгівлі, чи на промислі, чи на релігії, чи на політиці, – пояснює вчений, – хоче мати завжди при найменшому зусиллі якнайбільші зиски; хоче вибитись всіма засобами наверх. Для цього йому потрібна якнайбільша свобода» [3] – оскільки релігія обмежує будь-які негативні прояви свободи, то вона є неприйнятною для таких організаторів державного життя. Саме тому вони намагаються обмежити сферу її вияву, позбавити суспільство організуючих впливів релігії, яку ці державці прагнуть розглядати як «приватну справу» і таким чином позбутися вищої відповідальності за свої дії.

На відміну від охлократичного суспільства, у демократичному релігія не освячує встановлені порядки. Політики, власне, цього і не прагнуть, бо воліють уникати моральної відповідальності за свої дії. Однак у них є потреба завоювати симпатії у керованих і хоч якось виправдати своє правління. Та для цього у демократичному суспільстві часто використовується не організована й авторитетна релігія, а різноманітні світські віри або квазірелігії.

Нарешті, третій тип взаємовідносин характеризується тим, що релігія посідає у державі належне місце, а політики вважають, що світська влада має бути у тих суспільних групах, які володіють матеріальною силою. Водночас вони переконані, що виконати належним чином організаційне, державне завдання можна лише за умови дотримання приписів релігії, визнання та підтримки авторитету духовної влади. Їх управлінський принцип – «У громадському житті не можна обійтись без церкви і Бога».

Державці такого ґтибу, на думку В. Липинського, розуміють, що досягти необхідної організації суспільного життя неможливо лише терором або свободою. Свободу він тут розглядає як використання в корисливих цілях матеріальних інтересів людини, її інстинктів і розуму.

Втім, поділ двох влад має глибшу причину, аніж бажання політиків. Вона коріниться у природі класократичної організації соціального життя. Адже йдеться про суспільство, де аристократія, крім сили меча, пише В. Липинський, володіє ще і матеріальною силою. Обмеження цієї класократичної сили релігійною мораллю, спільною для аристократії та для широких мас, слугує основою ритму, гармонії та законності у взаємовідносинах між активною меншістю та пасивною більшістю. Звідси, наголошує вчений, і відокремлення духовної влади від світської, яке властиве класократіям.

Щоб якнайповніше розкрити значущість релігії, В. Липинський розвиває теорію еліт і диференціації суспільства. Егоїстичний інстинкт, який однаково властивий і керівникам, і керованим, з метою побудови держави необхідно стримувати. Найпридатнішим політичним способом для цього обмеження є, згідно із соціологічною концепцією вченого, правова, тобто обмежена одним всенародним законом монархія, яка водночас сама всіх обмежує цим законом. Однак цього недостатньо з огляду на нетривкість результатів людської діяльності. Необхідний однаковий для всіх Божий закон та авторитет духовної влади. «Тільки релігія і церква, – стверджує дослідник, – в стані своєю владою духовною, владою «не од мира цього», примусити сильніших і самих здатних вживати свою більшу силу та здатність не тільки для себе, а й для добра слабших. І тільки вона, обмеживши владу сильніших обов'язуючими всіх законами громадської моралі, у стані привчити слабших авторитет влади визнавати» [4].

Саме за таких взаємовідносин між духовною і світською владами релігія повною мірою реалізує свою здатність бути організуючим чинником соціального життя. Це виявляється у тому, що вона обмежує егоїзм правителів і примушує їх використовувати свої владні переваги на користь підлеглих, а

також стримує руйнівницькі, анархічні інстинкти підлеглих і допомагає їм визнавати авторитет влади. Лише завдяки цьому можливе функціонування суспільства.

Зрозуміло, що такого організуючого й об'єднуючого соціального впливу релігія не могла мати ні за першого, ні за другого типів взаємовідносин з політикою. У першому випадку, стверджує дослідник, вона сприяє тим егоїстичним зловживанням правлячої верстви, які руйнують державу, а через це втрачає авторитет і позбувається свого впливу у разі краху світської влади. У другому випадку релігія неспроможна бути організуючим чинником громадського життя, оскільки світська влада позбавила її авторитету. Безавторитетність духовної влади, наголошує В. Липинський, в обох випадках призводить спочатку до неупорядкованості соціального мислення, а згодом – до дезорганізації громадського та державного життя.

За умов, які історіософ визначає як третій тип взаємин двох влад, релігія і Церква опікуються духовними та моральними справами й у цій царині держава мусить визнавати їх авторитет. Таку позицію держава демонструє шляхом покорі духовній владі у сфері зазначеної компетенції, вона також дбає про моральну та духовну санкцію своєї діяльності, визнає настанови Церкви у духовній сфері обов'язковими для всіх громадян і не використовує авторитету Церкви і релігії тоді, коли для досягнення своїх цілей їй бракує власних сил.

Це і є, на думку В. Липинського, повний і виразний поділ світської та духовної влад. Він стає можливим, коли меншість, яка є правлячою верствою, належить до класів войовничих і водночас зайнятих у матеріальній сфері, наділених засобами виробництва. Саме тому вона спроможна створити необхідні умови для творців духовних цінностей. Навзамін вона чекає від них потужного духовного проводу, великої містично-релігійної сили, непохитної дисципліни й організованості, справжньої догматичної єдності. Саме за таких умов можна обмежити антидержавні й антигромадські інстинкти, які руйнують єдність держави та громадянства [5].

У суспільстві, організованому за третім типом, підсумовує дослідник, політична

влада представлена матеріально сильними войовниками-продуцентами, а духовна – релігійно-ідейною, а тому дисциплінованою й організованою інтелігенцією. Існує виразне розмежування функцій цих двох влад, і їх носії посідають лише свої позиції: войовники-продуценти, образно кажучи, не займають амвони, а інтелігенція не претендує на непосильне для неї політичне керівництво. Духовна влада контролює й обмежує діяльність державної влади з огляду на дотримання різними суб'єктами правових відносин – і правлячими, і підпорядкованими групами – єдиної громадської моралі. Це – основи взаємин релігії та політики, церкви та держави, громадянства і влади, культури і сили, ідеї та меч.

Поділ влади на світську і духовну є значною мірою умовним, адже друга перебуває на утриманні першої, і важко говорити про її незалежність. «Як у правлячій верстві першого типу – так і тут, – вказує соціолог, – меч служить ідеї. Але тут вони не сполучені, як там, в одних руках. І тому ідея – репрезентована окремою і не поневоленою мечем організацією – може тут, коли треба, обмежувати своїм авторитетом духовним зловживання сили меча» [6].

Він неодноразово наголошує на самостійності двох влад, підкреслює необхідність розмежування сфери їх компетенції, невтручання у справи одне одного тощо. Однак тут не йдеться лише про юридичне розмежування чітко означених функцій релігії та політики у функціонуванні державного організму. На думку В. Липинського, від того чи іншого поділу влад залежить напрям розвитку цивілізації. Як відомо, досконалу модель відносин релігії та політики він вбачав у західній цивілізації.

Цю думку підтверджує відомий сучасний американський учений С. Хантінгтон. Одне з унікальних явищ західної цивілізації він вбачає в існуванні нарізно світської та духовної влади. «Впродовж усієї західної історії спочатку Церква як така, а потім кожна з церков існували окремо від держави. Бог та Цезар, Церква і держава, духовна влада і світська влада утворювали дуалізм, який панував у західній культурі. Тільки в індійській цивілізації релігія і політика були так само чітко розмежовані. В ісламі Бог – це

правитель; у Китаї та Японії правитель – це Бог; у православ'ї – Бог – це молодший партнер правителя. Розмежування владних повноважень між церквою та державою, що характеризує західну цивілізацію, не притаманне будь-якій іншій цивілізації. Цей розподіл влади величезною мірою вплинув на розвиток свободи на Заході» [7].

Церкву, яка функціонує в умовах третього типу відносин між релігією та державою, можна назвати, користуючись сучасною соціологічною термінологією, «світоглядною церквою». Її особливість полягає у тому, що вона встановлює єдино прийнятну соціально-політичну орієнтацію. Такими основними орієнтирами Церкви, на думку В. Липинського, є: визнання соціальної нерівності атрибутивною ознакою соціального життя; погляд на підпорядкування активній меншості пасивної більшості як на Боже встановлення; визнання Бога за єдине джерело моралі та дотримання як керованими, так і керуючими однакових релігійно-моральних норм; розуміння релігії та Церкви як необхідних чинників становлення та функціонування держави, культури, цивілізації; визнання інтересів будівництва й оборони держави спільними та найважливішими для всіх груп і класів певного суспільства; дотримання погляду про божественне походження влади; плекання історичних традицій народу.

Отже, підбиваючи підсумки, можна зробити три висновки. По-перше, за релігійно-навчою концепцією В. Липинського, три типи взаємин між релігією та політикою відповідають різним видам організації соціального життя: «ідея» підпорядковується «мечу» за умов охлократії, але тут духовна та світська влади перебувають в одній управлінській структурі; погляд на релігію як на приватну справу характерний для демократії; служіння «меча» «ідеї», але за повного поділу сфер їхньої компетенції, можливе лише при класократії. По-друге, у функціонуванні держави релігія сприяє налагодженню відносин між активною меншістю та пасивною більшістю, у чому і реалізується її соціально-організуюча роль. Ця роль якнайповніше виявляється при класократичному типі соціальних взаємин. По-третє, легітимізація релігією соціальних ві-

дносин має історичне виправдання та соціальну цінність лише в умовах класократії. Липинський-політик робить чіткий висновок: українська незалежна держава постане тоді, коли до неї йти двома споконвічними державотворчими шляхами – шляхом Церкви і шляхом Меча. Їх уособлення у сучасну йому добу він вбачав у діяльності А. Шептицького та П. Скоропадського.

В. Липинський першим в історії українського релігієзнавства виразно поставив питання про типи взаємин між релігією та політикою, Церквою та державою, вибудовуючи цю типологію на основі теорії еліт і способів їх організації. Порівняльний аналіз засвідчує, що його бачення багато у чому перегукується із сучасними соціологічними підходами.

Однак значущість праці українського мислителя не вимірюється тільки відповідністю чи невідповідністю сучасним поглядам. Її вагомість передусім полягає у тому, що автор ґрунтується на уявленнях про способи організації еліти, а отже, держави та громадянства. Вчення В. Липинського містить в імпліцитному вигляді ідею про те, що соціальне життя суспільства організується відповідно до певних цінностей, які (це засвідчує історичний досвід), здебільшого формує та реалізує еліта. Звідси випливає, що взаємини релігії та політики визначаються, зокрема, і цінностями конкретного суспільства. Скажімо, взаємовідносини релігії та політики у таких демократичних державах, як Норвегія, Швеція, Фінляндія, Італія, Греція, США, є різними і зумовлені вони неоднаковими соціальними цінностями. Отож, необхідність дослідження взаємин релігії та політики, які ґрунтуються на різних суспільних цінностях, що утверджуються елітою, і є важливим висновком зі спадщини В. Липинського.

Запропонований В. Липинським принцип поділу духовної та світської влади, незважаючи на певну нечіткість формулювання, виявився досить плідним. І сьогодні можна констатувати, що Церква та держава йдуть у нас шляхом обопільного визнання своєї автономії та самостійного значення. Водночас роль релігії як чинника легітимізації існуючої політичної системи, соціальної інтеграції у сучасному суспільстві стає де-

далі меншою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Липинський В. Релігія і Церква в історії України // Політологічні читання. – 1994. – № 1. – С. 219.
2. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – К., Філадельфія, 1995. – С. 276.
3. Липинський В. Релігія і Церква в історії України... – С. 222.
4. Там само. – С. 223.
5. Там само. – С. 224-225.
6. Там само. – С. 225.
7. Хантінгтон С. Захід: унікальність versus універсалізм // Філософська думка. – 1999. – № 1-2. – С. 85-86.

Чиркова Олена В.К. Липинський про взаємовідносини Церкви та держави (роль і місце релігії у суспільстві)

У статті розглядаються питання взаємовідносин і взаємодії держави та Церкви. Аналізуються три типи відносин між релігією та політикою у відповідності до різних видів організації соціального життя: охлократія, демократія, класократія.

Ключові слова: Церква, релігія, держава, духовна влада, світська влада

Чиркова Елена В.К. Липинский о взаимоотношениях Церкви и государства (роль и место религии в обществе)

В статье рассматриваются вопросы взаимоотношений и взаимодействия государства и Церкви. Анализируются три типа отношений между религией и политикой в соответствии с разными видами организации социальной жизни: охлократия, демократия, классократия.

Ключевые слова: Церковь, религия, государство, духовная власть, светская власть

Chirkova Olena V.K. Lypynskii about mutual relations of Church and the state (role and a place of religion in a society)

In article questions of mutual relations and interaction of the State and Church was consider. Three types of relations between Religion and a Policy according to different kinds of the organization of social life was analyze: okhlokратиya, democracy, klassokratiya.

Keywords: Church, Religion, State, Spiritual Power, Secular Power

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 15.02.2016 р.

УДК 94 (477) «1925-1939» : 281.96

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ЛУГАНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНО-ЄПИСКОПСЬКОЇ ЦЕРКВИ (1925-1939 рр.)

Микола Рубан

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля
Україна, 93406, м. Сєверодонецьк, пр. Радянський, 59а
e-mail: nikolas.kindle@gmail.com

Упродовж 20-30 рр. ХХ ст. в Україні відбулось інституалізаційне оформлення низки православних конфесій різних юрисдикцій. Серед причин тогочасного церковного розділення варто відзначити як деструктивну діяльність органів ОДПУ, так і існуючі внутрішньоцерковні протиріччя, що у силу різних обставин не були вирішені у належний спосіб. До таких причин слід віднести й автокефальні тенденції в українському церковному середовищі. Події національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. сприяли підняттю національної свідомості українського народу. В силу цих обставин навіть радянська влада у перше десятиліття свого існування в Україні прагнула вирішити національне питання у республіці, тим самим, утворилась незвична на той час ідеологія «національного комунізму», що у подальшому, за висловом проф. Г. Куромії, трансформувалася у феномен «радянського українського націоналізму» [1]. Утім, прагнення до самостійності Української Православної Церкви було вороже сприйняте у вищих колах російського єпископату, унаслідок чого неможливо було уникнути чергового церковного конфлікту.

Історичний розвиток Соборно-Єпископської Церкви в Україні є досить складною та суперечливою темою у сучасній церковній історіографії. Окремі відомості про дану юрисдикцію можна знайти у роботах митрополита Феодосія (Процюка), О. Ігнатуші, В. Пашенка, А. Киридон, О. Тригуба, О. Форостюка й інших [2]. Утім, більшість зазначених дослідників охоплюють окремі аспекти діяльності вказаного церковного угруповання, пов'язаних переважно з міжконфесійними зв'язками та взаємодією з владними структурами. Недо-

статньо висвітленими залишаються і регіональні особливості поширення Української Соборно-Єпископської Церкви (далі – УСЄЦ). Зокрема, особливої уваги привертає процес становлення УСЄЦ на Донбасі, що до сьогодні не знайшов свого належного історичного висвітлення.

Отже, предметом даної наукової розвідки виступають історичні передумови формування та розвиток Луганської єпархії Соборно-Єпископської Церкви. Актуальність теми полягає у потребі більш глибокого вивчення суті церковно-інституалізаційних процесів на Луганщині у міжвоєнний період, що у свою чергу сприятиме кращому розумінню особливостей формування духовного світу регіону. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від утворення єпархії у 1925 р. до її фактичного скасування із закриттям останньої парафії у Луганській окрузі у 1939 р. Мета дослідження полягає у з'ясуванні історичних обставин формування та розвитку Луганської єпархії УСЄЦ на підставі аналізу нових джерел і наукової літератури.

Організаційне оформлення Соборно-Єпископської Церкви відбулося на Лубенському Соборі 4-5 червня 1925 р. У Соборі взяли участь 5 єпископів: заступник екзарха України – архієпископ Катеринославський Іоанікій (Соколовський) – керуючий Харківською єпархією, та єпископи: Лубенський Феофіл (Булдовський), Золотоношський Сергій (Лабунцев), Сновський Сергій (Іваницький) – вікарій Чернігівської єпархії та Вінницький Павло (Погорілко) – з Синодальної Церкви. Присутній на Соборі єпископ Бахмутсько-Донецький Іоасаф (Попов), вікарій Катеринославської єпархії не визнав його постанов і вийшов на спокій [3]. Ка-

нонічність Лубенського Собору була обгрунтована тим, що з огляду на заслання екзарха митрополита Михайла (Єрмакова) діяльність Собору єпископів 1922 р., на якому було поставлене питання набуття автокефалії Української Церкви, не була продовжена, а тому Лубенський Собор маючи його канонічну спадкоємність вважає зайвим брати благословення Патріаршого намісника митрополита Петра (Полянського) про своє скликання [4].

На Соборі було прийняте положення про керівництво Українською Церквою. Виконавчим органом Собору була Президія у складі голови, двох заступників і кооптованого секретаря. Місцем перебування голови Собору був визначений Харків. Голова Собору Єпископів отримав титул архієпископа Усія України. До складу Президії увійшли: голова – єпископ Павло (Погорілко); перший заступник – архієпископ Іоанікій Соколовський; другий заступник – єпископ Феофіл (Булдовський) [5]. Собор визнав за необхідність проведення українізації парафіяльного життя, допускаючи богослужіння слов'янською мовою за проханням церковної громади. Відношення до інших церковних структур було визначено лояльним ставленням до Синодальної Церкви та боротьбою з «самосвятами» та єпископами Московської Патріархії, які не визнали постанови Собору. Стаючи на шлях лояльності радянській владі Собор різко засудив діяльність єпископів на еміграції та визнав за неприпустиме ведення будь-якої політичної роботи духовенством.

5 січня 1926 р. Прилуцьким єпископом Васи́лем (Зеленцовим) було підготовлене Визначення щодо керівників «Лубенського розколу», яке підписали 13 архієреїв Українського екзархату на чолі з екзархом – київським митрополитом Михайлом (Єрмаковим). За «Визначенням» єпископи-учасники Лубенського Собору були позбавлені сану та відлучені від Церкви. Натомість члени Собору Єпископів подали Скаргу до Тимчасової Вищої Церковної Ради (далі – ТВЦР), глава якої архієпископ Григорій (Яцковський) 8 березня 1926 р. скасував постанову 13 єпископів. Зв'язок УСЄЦ та Ради здійснювався через архієпископа Іоанікія, який у грудні 1925 р. підписав документ

про утворення ТВЦР [6].

На той час парафії на території Луганської округи знаходились у підпорядкуванні архієпископа Іоанікія (Соколовського). 8 вересня 1924 р. архієпископ Іоанікій, за проханням пастви, був переведений на Омську кафедру. Утім, не визнавши рішення, залишився у Харкові та продовжував іменуватися архієпископом Катеринославським. 19 лютого 1925 р. розпорядженням Патріарха Тихона архієпископу Іоанікію було заборонено священнодійство у межах Катеринославської та Харківської єпархій. Однак, з огляду на нестабільність управління Катеринославської єпархії, Іоанікій продовжував керувати низкою парафій на Катеринославщині, Харківщині та Донбасі. Після утворення УСЄЦ та входження архієпископа Іоанікія до її складу, частина Луганського духовенства очолена протоієреєм Симеоном Шалкінським та ігуменом Рафаїлом (Рудем) не визнала владу Собору Єпископів і перейшла у підпорядкування вікарія Катеринославської єпархії – єпископа Олександрівського Стефана (Адріашенка), а після арешту єпископа Стефана – до Дніпропетровського єпископа Макарія (Кармазіна) [7]. Прагнення архієпископа Іоанікія утвердити свої позиції на Катеринославському єпархіальному з'їзді, на якому були присутні представники духовенства та мирян з Бахмутського, Маріупольського, Сталінського та Луганського округів не дали позитивних результатів. За даними О. Форостюка на з'їзді були утворені секції для обговорення, утім вони так і не зібралися через брак делегатів [8].

До Луганська на окружний з'їзд духовенства та мирян зібралися 59 делегатів від 20 громад, що складало близько 1/5 від усіх парафій округу. З'їзд постановив «звернутися до державної влади з клопотанням про розпуск нелояльних громад і передачу храмів Собору Православних єпископів України, визнати своїм архієреєм архієпископа Іоанікія та запросити його до Луганська» [9]. Тоді ж фактично і була утворена Луганська єпархія УСЄЦ. На Луганщині УСЄЦ знайшла підтримку місцевої влади, перед якою стояло завдання зрівноваження релігійних сил. 12 січня 1926 р. НКВС УСРР надав розпорядження рівномірного

розподілу культові споруди між наявними в певному населеному пункті релігійним об'єднанням [10]. 12 лютого Луганський округовий адмінвідділ передав Луганській єпархії УСЄЦ величний Казанський Собор, однак громада раптово перереєструвалася як синодальна. Тоді адмінвідділ передав у користування Луганській єпархії УСЄЦ Преображенську та Троїцьку церкви [11]. 1 вересня група парафіян УСЄЦ звернулася до місцевої влади з проханням дозволити архієпископові Іоанікію звершити показове богослужіння у Петропавлівському Соборі – найпотужнішій парафії у місті – з метою подальшої передачі храму. Адмінвідділ задовольнив прохання та наказав Петропавлівській парафіяльній раді передати ключі від Собору представникам УСЄЦ. Керівництво церковного органу проігнорувало дане розпорядження, не допустивши архієпископа Іоанікія до Собору.

Попри усі складнощі у Луганській окрузі станом на 1 травня 1927 р. до УСЄЦ належало близько 24 парафій, які об'єднували 14 658 вірян [12], у тому числі 4 громади в округовому центрі [13]. Враховуючи, що архієпископ Іоанікій на той час знаходився у Харкові, постало логічне питання рукопокладення окремого єпископа для Луганської єпархії. Ще до Собору у м. Лубни розглядалася можливість нових єпископських хіротоній. Існують свідчення, що на передсоборному богослужінні була здійснена архієрейська хіротонія священика Макарія (Крамаренка) на єпископа Уманського [14]. На самому Соборі представником архієпископа Іоанікія (Соколовського) було піднято питання про хіротонію харківського протоієрея Олексія Вербицького на єпископа Охтирського. Пропозиція не зустріла принципових заперечень, однак хіротонія так і не була здійснена, оскільки в Охтирській окрузі не було проведено виборів кандидата на єпископа. Було вирішено передати справу виконавчому органу Собору, який мав зібрати матеріали та зробити належне розпорядження щодо справи [15].

З матеріалів митрополита Іоанна (Сничова) відомо, що архієрейська хіротонія протоієрея Олексія (Вербицького) відбулась влітку 1926 р. у Москві. Її очолив голова ТВЦР архієпископ Григорій (Яцковсь-

кий) [16]. Вочевидь, напередодні рукопокладення протоієрей Олексій прийняв чернечий постриг з іменем Августин, адже у документах ТВЦР періоду 1926-1927 рр. значиться підпис «смирений Августин єпископ Луганський та Сумський» [17]. Вважаємо, що визнання архієпископом Іоанікієм і його ставлеником єпископом Августином вищої влади ТВЦР над Собором Єпископів України і надало підстави окремим дослідникам вважати єпископа Августина винятково григоріанським архієреєм [18]. Наша версія підтверджується свідченням О. Форостюка, який припускає, що унаслідок внутрішніх суперечностей в УСЄЦ єпископ Августин деякий час підпорядковувався напряму григоріанській ТВЦР [19]. Водночас, існують свідчення про подальші внутрішні конфлікти в УСЄЦ між єпископами Августином (Вербицьким) і Павлом (Погорілком) з одного боку, й архієпископом Іоанікієм – з іншого, з приводу непорозуміння у питанні керівництва єпархіями [20].

У цей період суперечності між діячами Собору єпископів набули значних обсягів. Зокрема, архієпископ Іоанікій, як старший за хіротонією архієрей, що певний час був особистим представником Патріарха Тихона в Україні та заступником екзарха Михаїла (Єрмакова) прагнув очолити Президію Собору. Він користувався значним авторитетом і впливом серед вірян. Утім, головою Президії було обрано єпископа Павла, а згодом – єпископа Феофіла. У своїй боротьбі за самостійність архієпископ Іоанікій звернувся від імені Катеринославського єпархіального управління до ТВЦР, і вже 22 листопада 1926 р. був включений до складу Ради, як представник від України. У своєму зверненні архієпископ Іоанікій зазначав, що не поділяє «вузько націоналістичних прагнень, які мають місце серед окремих членів Соборно-єпископської орієнтації в Україні» і розглядає можливість набуття автокефалії Української Церкви лише на Всеросійському помісному Соборі, до того ж часу визнає владу ТВЦР [21]. У відповідь на це звернення грудня 1926 р. Президія Собору єпископів на чолі з єпископом Феофілом прийняла попереднє рішення виключити архієпископа Іоанікія зі свого скла-

ду [22].

У травні 1927 р. у Москві відбулася нарада єпископів староцерковників, що визнавали ТВЦР. У результаті цієї наради було оприлюднене послання «до усіх вірних чад Святої Православної Церкви», підписане у тому числі архієпископом Дніпропетровським Іоанікієм і Лугансько-Сумським Августиним [23]. Однак, цей факт зовсім не означав повного розриву УСЄЦ і ТВЦР, оскільки на подальшому Всеросійському з'їзді єпископів, кліриків і мирян староцерковників були присутні як архієпископ Феофіл (Булдовський) так і єпископ Сергій (Іваницький) [24]. У результаті обговорення питання автокефалії УСЄЦ було прийнято рішення: ввести представників Собору єпископів Феофіла (Булдовського) та Іоанікія (Соколовського) до складу ТВЦР, питання автокефалії у свою чергу відкласти до скликання Всеросійського Православного помісного Собору [25].

У кінці 20-х рр. радянська влада розпочала широкий наступ на усі без винятку конфесії, що було обумовлено прагненням комуністичної влади створити «людину соціалістичного суспільства», утвердити у масовій свідомості комуністичну ідеологію та марксистські догми, в яких не було місця релігійним упередженням. Хвиля закриття храмів не оминула і Луганську єпархію УСЄЦ. 9 грудня 1929 р. президія Луганської міської ради прийняла рішення про закриття Преображенської церкви та передачу споруди під влаштування кінотеатру. У 1933 р. будівля храму була висаджена у повітря, а на її місці була прокладена перша у місті трамвайна лінія [26]. 13 грудня 1929 р. рішенням Президії ВУЦВК був закритий Петропавлівський Собор, будівлю якого було передано під влаштування антирелігійного кінотеатру «Безбожник» [27]. Керуючий Луганською єпархією УСЄЦ архієпископ Августин звертався до місцевої влади з прохання передати частину церковного майна із закритих Преображенської та Петропавлівської церков до архієрейської різниці, утім, невідомо чи дане прохання було задоволене. Вочевидь до сану архієпископа єпископ Августин був піднесений у період між 1927-1929 р. З 1927 р. кафедра правлячого архієрея знаходилась у Храмі Воскре-

сіння Христового у Луганську. Станом на 1 січня 1931 р. парафія нараховувала 4871 вірян, оскільки до складу общини увійшли парафії закритих Миколаївської, Петропавлівської та Преображенської церков [28].

19-21 жовтня 1932 р. на Сумську кафедру був обраний єпископ Сергій (Лабунцев) і діяльність архієпископа Августина зосередилась у Лугансько-Донецькому регіоні. З цього часу в офіційній документації зустрічається його титул вже як «архієпископа Луганського та Донецького».

Незважаючи на потужну антирелігійну кампанію Соборно-єпископська Церква на Луганщині зберігала переважну кількість парафій. За даними О. Форостюка станом на 1933 р. з 16 віцілих общин у Луганській окрузі, 11 підпорядковувались Собору Єпископів України, 4 – тихонівським архієреям і лише одна – Всеукраїнському Священному Синоду [29]. У лютому 1933 р. від управління Луганською єпархією відійшов архієпископ Августин, якого розбив параліч. Незабаром владика упокоївся та був похований на Гусинівському цвинтарі у Луганську. Керівництво єпархією перейшло до Голови Собору Єпископів митрополита Феофіла (Булдовського), який на запрошення вірян переїхав до Луганська [30]. Після закриття Лубенського Спасо-Преображенського монастиря у 1935 р. на Луганщину прибув і секретар Собору Єпископів ієрей Феодор Обмок (у майбутньому – архімандрит Феофан) та отримав призначення настоятеля Михайлівської церкви у с. Кримське Слов'яносербського району [31].

Тим часом стан єпархії суттєво погіршився. Через тиск місцевої влади митрополит Феофіл був змушений погодитися з передачею Троїцького храму (м. Луганська) під зерносховище терміном на 6 місяців [32]. Для заспокоєння віруючих представники влади пообіцяли залишити вірянам вівтар і правий преділ храму, більш того їх запевнили, що як тільки буде знайдена належна будівля під склад зерна, церкву повернуть общині. Пару днів потому віряни запропонували взамін храму два амбри місткістю 23 вагони, однак місцева влада відмовила їм у поверненні культової споруди. 31 жовтня Луганська міськрада без усяких причин

скасувала договір з общиною. 16 листопада 1934 р. будівля храму була запечатана, а вже 20 березня 1935 р. рішенням ВУЦВК храм був закритий, а громада розпущена [33]. 15 серпня 1935 р. президія Луганського міськвиконкому прийняла рішення про закриття кафедрального Воскресенського Собору УСЄЦ. Культову споруду планувалось передати під клуб заводу імені Артема.

Скасування найпотужніших приходів СЄЦ суттєво позначилось на фінансовому стані єпархії. За словами О. Форостюка, Луганське єпархіальне управління було вже не у змозі утримувати власного архієрея. У вересні 1935 р. митрополит Феофіл звернувся до церковної ради кафедрального собору з проханням видати кошти або хоча б свічки, щоб розрахуватися за помешкання [34]. Однак вже 15 жовтня будівля собору була опечатана, а його майно та церковну утвар було передано до Луганського театру опери та балету. 6 листопада 1935 р. з храму були зняти хрести, а трохи згодом і сама церковна споруда була зруйнована [35]. У зв'язку з цим у жовтні 1935 р. митрополит повернувся до Харкова, де перебував до закриття останньої Іоанно-Усікновенської церкви у 1937 р. [36].

У 1937 р. митрополит Феофіл повернувся до Луганська. Прийняття Сталінської Конституції у грудні 1936 р. суттєво активізувало діяльність священнослужителів на Донбасі. За твердженням Г. Куромії «священники почали діяти відкрито, посилаючись на те, що Конституція дала їм право відкривати церкви і правити службу» [37]. Зазначалось, що священнослужителі стали неймовірно активними та навіть провели літургію на честь прийняття Сталінської Конституції. У лютому 1937 р. очільник Донецького управління НКВС наголошував, що ніде Церква не володіє такими ресурсами, як на Донбасі. Населення регіону надавало значну матеріальну та моральну допомогу духовництву [38]. Вочевидь, за таких обставин митрополит Феофіл намагався врятувати становище УСЄЦ хоча б на Донбасі. У цей час, у зв'язку із закриттям Воскресенського Собору, кафедра митрополита була перенесена до Свято-Вознесенського Собору м. Олександрівська (окраїна Луганська). За спогадами доньки

митрополита Феофіла, з Луганська її батько здійснював керівництво усіма парафіями по Україні, у тому числі на Харківщині, Полтавщині та Лубенщині [39].

Одним з останніх розпоряджень митрополита було прийняття під свою духовну опіку у квітні 1937 р. віруючих закритої Кирило-Мефодіївської церкви на хуторі Сорокиному та призначення туди священника, який, однак, одразу був заарештований і розстріляний [40]. У 1939 р. по закритті останньої Свято-Вознесенської парафії, діяльність УСЄЦ на Луганщині припинилась, а митрополит Феофіл повернувся до Харкова, де тривалий час проживав у своїх родичів як приватна особа [41].

Отже, аналіз історичного розвитку Луганської єпархії УСЄЦ доводить, що попри офіційно проголошене розділення Церкви та держави, радянська тоталітарна система неухильно прагнула знищення організованого релігійного руху, використовуючи у цьому прагненні як відкритий політичний терор, так і внутрішньоцерковні протиріччя. З наведених фактів стає зрозуміло, що у період 1930-х рр. на Донбасі ліквідація релігійних общин відбувалась з суттєвим порушенням норм релігійного законодавства, гарантованих у новій редакції Конституції СРСР від 1936 р. Метою релігійного терору було створення не тільки секуляризованої держави, а й нової людини марксистської свідомості, позбавленої архаїчного гніту релігійних забобонів. Особливої ваги дане питання набуло у контексті розвитку духовного світу робітників Луганщини, які за канонами радянської пропаганди висвітлювались передовиками революційного комуністичного руху. А тому і функціонування у краї церковних інституцій, навіть лояльних до радянської влади, було немислимим, що у свою чергу і визначило подальшу долю як Соборно-єпископської, так і Синодальної Церков.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА:

1. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1880-1990-ті роки / Гіроаки Куромія [пер. з англ. Г. Кьоран; В. Агєєв; передм. Г. Немирї]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 203-204, 449.
2. Див: Феодосий (Процюк), митр. Обособленные движения в Православной Церкви на Украине (1917-1943) / Феодосий (Процюк). – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2004. – 640 с.; Тригуб О.П. БОУАЦП у боротьбі за

- поширення ідеї «канонічної» автокефалії (1922-1925 рр.) / Олександр Тригуб // Гілея: науковий вісник. – К., 2009. – Вип. 24. – С. 43-52; Ігнатуша О.М. Соборно-єпископська церква на Сумщині в 20-30 рр. XX ст. / О.М. Ігнатуша // Сумська старовина. – 2002. – № X. – С. 76-81; Ігнатуша О.М. Організаційний устрій Соборно-єпископської церкви в 1925-1937 роках / Олександр Ігнатуша // Історична пам'ять (Полтава). – 2009. – № 1. – С. 92-103; Форостюк О.Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917-1988 гг.). – Луганск, 1999. – 119 с.; Пашенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні (1917-1930-ті роки): монографія / В. Пашенко, А. Киридон. – Полтава, 2004. – 335 с.; Киридон А.М. Час випробувань. Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х рр.: монографія / А.М. Киридон. – Т.: Підруч. і посіб., 2005. – 383 с.
3. Мазырин А.В., свящ. «Собор епископов весьма удивлен...». Вступительная статья к документам по истории Лубенского и Григорианского расколов и о роли ОГПУ в развитии их взаимоотношений / Вестник ПСГТУ. II: История. История Русской Православной Церкви. – 2012. – Вып. 5 (48). – С. 108.
4. Тригуб О.П. Українська Соборно-Єпископська Церква у релігійному житті Північного Лівобережжя 20-30-х років XX ст. / Олександр Тригуб // Література та культура Полісся (Ніжин). – 2007. – Вип. 38. – С. 172
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ) (ЦДАВО України), ф.1, оп.20, спр.2006, арк.21-22.
6. Иоанн (Снычев), митр. Церковные расколы в русской церкви 20-х и 30-х годов XX столетия / Иоанн (Снычев). – Соргавала, 1993. – С. 22-23.
7. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону) / Олег Форостюк: дис. канд. юрид. Наук. – С. 116.
8. Там само. – С. 113.
9. ЦДАВО України, ф.5, оп.2, спр.952, арк.638-646.
10. ЦДАВО України, ф.5, оп.2, спр.2257, арк.3.
11. ЦДАВО України, ф.5, оп.2, спр.2256, арк.3, 5, 17, 19.
12. ЦДАВО України, ф.5, оп.2, спр.1164, арк.9.
13. Форостюк О.Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917-1988 гг.)... – С. 13, 20, 21, 23.
14. Багдасарова Ж.Р. Булдовский Феофил Иванович / Ж.Р. Багдасарова, В.И. Петрушко / Православная энциклопедия. – М., 2003. – Т. VI. – С. 359-360.
15. Ігнатуша О.М. Соборно-єпископська церква на Сумщині... – С. 78.
16. Иоанн (Снычев), митр. Церковные расколы... – С. 56.
17. Там само. – С. 61.
18. Федосеев А., прот. От Лубен до Харькова / А. Федосеев. – М., 2011. – С. 120.
19. Форостюк О.Д. Православная Луганщина... – С. 93.
20. Мазырин А.В., свящ. «Собор епископов весьма удивлен...». – С. 113.
21. Обращение Днепропетровского епархиального управления к ВВЦС с просьбой включить в ВВЦС представителя от Украины / Документы по истории Лубенского и Григорианского расколов и о роли ОГПУ в развитии их взаимоотношений / Вестник ПСГТУ II: История. История Русской Православной Церкви. – 2012. – Вып. 5 (48). – С. 123-124.
22. Протокол заседания Президиума Собора епископов Украины по вопросу принадлежности Иоаникия (Соколовского) к Собору епископов Украины / Вестник ПСГТУ... – С. 125-126.
23. Иоанн (Снычев), митр. Церковные расколы... – С. 59-61.
24. Мазырин А.В., свящ. «Собор епископов весьма удивлен...». – С. 116.
25. Там само.
26. Луганська єпархія. Інформаційно-довідкове видання / Ю.С. Сумішин, Є.С. Корнєєв, Я.М. Брель, Г.М. Кравченко [під загальною редакцією секретаря Лугансько-Алчевської єпархії прот. Іакова Лобова]. – Луганськ, 2011. – С. 37.
27. Там само. – С. 31.
28. Там само. – С. 70.
29. Форостюк О.Д. Православная Луганщина... – С. 93.
30. Феофіл (Булдовський), митр. Моя автобіографія. Матеріали Харківського обласного СБУ. Кримінальна справа № 147900 на митрополита Феофіла (Булдовського) // УАПЦ часів Другої Світової війни. Митрополит Феофіл (Булдовський) [упоряд. і авт. перед. Слова О. Різніченко]. – Харків, 2011. – С. 73.
31. Фирсов А. Подвижники благочестия и святые места Луганской земли / А. Фирсов. – Луганск, 2005. – С. 41-42.
32. Форостюк О.Д. Православная Луганщина... – С. 21.
33. Там само. – С. 22.
34. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні... – С. 164-165.
35. Луганська єпархія... – С. 70.
36. Феофіл (Булдовський), митр. Моя автобіографія... – С. 73.
37. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі... – С. 339.
38. Там само. – С. 340.
39. Федосеев А., прот. От Лубен до Харькова... – С. 121.
40. Державний архів Луганської області, ф.Р-3747, оп.1, спр.15478-Р, арк.11-14.
41. Феофіл (Булдовський), митр. Моя автобіографія... – С. 73.

Рубан Микола *Історичні передумови формування та розвиток Луганської єпархії Української Соборно-Єпископської Церкви (1925-1939 рр.)*

У запропонованій статті досліджені історичні передумови формування та розвитку Луганської єпархії Української Соборно-Єпископської Церкви. Виявлені суперечності у визначенні конфесійної належності єпархії. На прикладі окремого регіону доведено цілеспрямоване прагнення радянської тоталітарної системи до цілковитого знищення релігійних інституцій всупереч проголошеним нормам релігійного законодавства. Проаналізовано хід церковно-інституціоналізаційних процесів на теренах Луганщини у міжвоєнний період.

Ключові слова: Українська Соборно-Єпископська Церква (УСЄЦ), Луганщина, архієпископ Іоанікій (Соколовський), архієпископ Августин (Вербицький), митрополит Феофіл (Булдовський), Тимчасова Вища Церковна Рада (ТВЦР), Лубенський собор, автокефалія

Рубан Николай *Исторические предпосылки формирования и развития Луганской епархии Украинской Соборно-Епископской Церкви (1925-1939 гг.)*

В предложенной статье исследованы исторические предпосылки формирования и развития Луганской епархии Украинской Соборно-Епископской Церкви. Выявлены противоречия в определении конфессиональной принадлежности епархии. На примере отдельного региона доказано целенаправленное стремление советской тоталитарной системы к полному уничтожению религиозных институций вопреки провозглашенным нормам религиозного законодательства. Проанализирован ход церковно-институциональных процессов на территории Луганщины в межвоенный период.

Ключевые слова: Украинская Соборно-Епископская Церковь (УСЕЦ), Луганщина, архиепископ Иоанникий (Сokolовский), архиепископ Августин (Вербицкий), митрополит Феофил (Булдовский), Временный Высший Церковный Совет (ВВЦС), Лубенский собор, автокефалия

Ruban Mykola *The historical backgrounds of formation and development of Lugansk diocese of Ukrainian Councilled-Episcopal Church (1925-1939)*

In the proposed article examines the historical background of the formation and development of the Luhansk diocese of Ukrainian Councilled-Episcopal Church. It is detected the contradictions of confession accessory of the diocese. In example of a particular region it is proved the concerted effort of the Soviet totalitarian system to a complete destruction of religious institutions in spite of the proclaimed standards of religious law. It is analyzed the course of church-institutional processes on the territory of Lugansk region in the interwar period.

Keywords: Ukrainian Councilled-Episcopal Church (UCEC), Lugansk region, Archbishop Ioanniky (Sokolovsky), Archbishop Augustine (Verbitsky), Metropolitan Theophil (Buldovsky) Temporary Supreme Church Council (TSCC), Lubensk' Cathedral, autocephaly

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 12.02.2016 р.

УДК 94(71):341.215.4-054.72(=161.2)»1945/1952»

ПИТАННЯ ІМІГРАЦІЇ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ УКРАЇНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ КАНАДИ (1945-1952 pp.)

Руслан Сіромський

Львівський національний університет імені Івана Франка,
Україна, 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1
e-mail: sir.ruslan@yahoo.com

Відразу після завершення Другої світової війни чималої гостроти набуло питання міжнародно-правового статусу та майбутньої долі «переміщених осіб» (*displaced persons*, звідси часто вживана назва діписти або ж *DPs*). У широкому розумінні того слова термін «переміщені особи» вживався до людей, котрі з різних причин, зумовлених війною, опинились поза межами своїх держав або попереднього місця проживання – остарбайтери, в'язні концтаборів, військовополонені. У вузькому сенсі, термін означав біженців (скитальців), котрі вимушено покинули свої землі з національних, релігійних чи політичних мотивів. За підрахунками міжнародних організацій кількість переміщених осіб після війни становила 6 млн., а одну з найчисленніших національних груп у спеціально створених таборах в Європі (Західна Німеччина, Австрія, Італія) становили українці. У 1946 р. після репатріації більшої частини переміщених осіб – головно остарбайтерів і військовополонених – понад 1,2 млн. чол. ще залишалося на території Західної Європи, з яких понад 200 тис. українців*, які з міркувань безпеки категорично відмовлялися повертатися до СРСР [1]. За таких умов, у контексті дотримання основоположних прав людини, скріплених Статутом ООН 1945 р., постало питання про право імміграції *DPs* до інших країн, до яких, зокрема, належала і Канада.

Мета статті – проаналізувати проблему імміграції переміщених осіб українського походження у повоєнному суспільно-політичному дискурсі Канади.

* * *

На завершальному етапі війни та по її закінченню питанням переміщених осіб займалася створена 9 листопада 1943 р. Адміністрація допомоги і відбудови при Об'єднаних Націях (ЮНРПА; *United Nations Relief and Rehabilitation Administration*). Одним із реальних механізмів вирішення проблеми *DPs*, крім репатріації – себто повернення на батьківщину, ЮНРПА вважала їхнє переселення до інших країн. 12 лютого 1946 р. Генеральна Асамблея ООН передала питання переміщених осіб у відання Економічної і Соціальної Ради, рекомендувавши їй створити спеціальну організацію. Після затяжної підготовчої роботи 20 серпня 1948 р. набув чинності Статут Міжнародної організації у справах біженців – ІРО (*International Refugee Organization*), яка діяла до 30 вересня 1953 р. [2]. Канада, поряд із США та Великою Британією, виступали головними фінансовими донорами цієї організації.

Канадський уряд Вільяма Маккензі Кінга (1935-1948) спершу тлумачив проблему *DPs* як тимчасову, розв'язання якої мало настати внаслідок репатріації. Та після повернення основної маси переміщених осіб до СРСР, у Західній Європі ще залишалося чимало політичних біженців. Свідок тих подій так характеризував ситуацію у таборах (тогочасну стилістику збережено. – Р. С.): «Сьогодні на терені Європи сотні таборів... В цих таборах живуть тисячі українців... Це наші скитальці. Одні були забрані большевиками з рідних земель і виселені на Сибір, другі були забрані до совітської армії, попали в полон і зазнавши совітського «раю» перед тим, не хочуть вертатись

* Приблизність цифр зумовлена тією обставиною, що багатьох українців записували як громадян Польщі, Румунії чи СРСР, або ж як вихідців Галичини, Буковини тощо.

домів. Тисячі були заборані німцями на примусові невилічні роботи і визволені американськими, чи канадськими або британськими частинами, не хочуть вертатись до мів, знаючи, що їх не чекає життя» [3].

Нерідко канадські чиновники демонстрували повне нерозуміння ситуації, зокрема політичних та антирепатріаційних заходів організацій канадських українців у таборах *DPs* [4]. Цікаво, що задля цього канадські представники зверталися за консультаціями до своїх британських колег. Наприклад, у Меморандумі канадського посла в СРСР Дани Вілгрісс до заступника Державного секретаря у закордонних справах Нормана Робертсона від 25 травня 1945 р. щодо реакції на протест Комітету українців Канади (КУК) на репатріацію українських політичних біженців до СРСР, йшлося про доцільність «з'ясувати у властей Великої Британії, яку політику ті проводять щодо виявлених... українських націоналістів у британській зоні окупації Німеччини» [5].

Варто також враховувати побоювання канадських дипломатів можливого погіршення і так непростих відносин Оттави з Москвою. Утім, коли радянська сторона стала домагатися насильного повернення своїх громадян, ставлення урядів Західних держав до проблеми змінилося. Вони переконалися, що «більшість скитальців радше готові вчинити самогубство, ніж повертатися туди, звідки утекли» [6]. У жовтні 1945 р. 35 канадських парламентів* від чотирьох політичних партій скерували петицію В. Маккензі Кінгу із закликом сприяти припиненню примусової репатріації українців до Радянського Союзу [7] (подібні звернення були скеровані і до ООН). Тоді ж депутат Палати громад від округу Вінніпег Алістер Стюарт закликав канадський уряд стати на захист українців, які боролися як проти німецького, так і проти радянського окупаційних режимів [8].

Невдовзі Канада, в особі її представника А.М. Дж. Колдуела, виступила проти надання вільного доступу до таборів радянським уповноваженим у справах репатріації [9]. Радянська сторона ж була певна, що

представники західних країн, зокрема Канади, шляхом «ідеологічної обробки» або «економічного тиску» перешкоджають поверненню *DPs* до СРСР. Наслідком цього конфлікту стало припинення діяльності радянської репатріаційної місії в американській та англійській зонах окупації Німеччини [10].

Після завершення діяльності репатріаційних місій проблема подальшої долі тих *DPs*, хто категорично відмовлявся повертатися до Радянського Союзу постала з новою силою. Одним із способів облаштування тих осіб, які категорично відмовлялися від репатріації, розглядалася імміграція. Природно, найбільший інтерес в українських діпів викликали країни, де вже існували українські діаспори, що потенційно могло полегшити входження у нове суспільство. До таких країн, безумовно, належала Канада, станом на 1941 р. проживало 305 929 українців (2,66% населення країни) [11]. За спогадами колишнього в'язня німецького концтабору Бухенвальд, а пізніше табору для переміщених осіб у Корнберзі Володимира Леника, 80% поселенців у картотеці ЮНПРА були записані як кандидати на виїзд саме до Канади (для порівняння, до США – лише 10%) [12]. Проте такі бажання *DPs* не зовсім відповідали імміграційній політиці Оттави, принаймні на початках.

Імміграційний контроль по війні у Канаді залишався достатньо жорстким, залишаючись наслідком Великої депресії та Другої світової війни. Питання лібералізації імміграційного режиму у канадському суспільстві сприймалося як достатньо контраверсійне. На заваді стояли окремі дискримінаційні стереотипи, базовані на географічному походженні нових іммігрантів, зокрема українців. Як й інших вихідців зі Східної Європи, їх нерідко трактували «небажаними іммігрантами» і висловлювали сумніви, чи вони будуть «добрими громадянами Канади» [13]. Олії до вогню додавали українські прокомуністичні організації, на зразок Товариства українських канадців (ТУК; з 1948 р. – Товариство об'єднаних українських канадців, ТОУК). Вони домагалися перед федеральним урядом заборони в'їзду українських *DPs* до Канади, мотивуючи це тим, що потенційні іммігранти є «військо-

* Згодом троє парламентарів під впливом комуністичної пропаганди, повіривши, що українці масово співпрацювали з нацистами, відкликали свої підписи під петицією.

вими злочинцями» та «нацистськими колаборантами», які прагнуть уникнути покарання в СРСР [14].

І хоч вплив канадських комуністів на політичну ситуацію у країні був мізерним, їхня дискредитаційна кампанія не залишилася без відповіді. Видання під егідою КУК спеціальних інформативних матеріалів, проведення масових віч, збирання підписів під петиціями, бесіди з чільними канадськими політиками та громадськими діячами, були покликані розвіяти побоювання уряду щодо лібералізації імміграційного режиму й переселення українських *DPs* [15]. Зокрема, потенційні іммігранти зображувалися працьовитими, високоінтелектуальними*, релігійними людьми. Імміграцію *DPs* до Канади КУК розцінював як «рятування українських людей», котрі покинули свою батьківщину через політичні мотиви [16].

На початку травня 1945 р. з дозволу канадського уряду у Вінніпезі (провінція Манітоба) створено Українсько-канадський допомоговий фонд (*Ukrainian Canadian Relief Fund*) для надання моральної та матеріальної допомоги українцям на скитанні [17]. Організація допомагала біженцям українського походження харчами, одягом, ліками, наданням правової підтримки [18]. Активну діяльність розгорнули українські допомогові комітети, які підпорядковувалися Центральному українському допомоговому бюро у Лондоні під керівництвом ветерана Другої світової війни Богдана Панчука [19]. Останній разом із президентом КУК о. Василем Кушнірем на початку 1946 р. об'їздили всю британську зону окупації Німеччини, вивчаючи ситуацію у таборах *DPs* [20].

Активно у царині допомоги скитальцям працювала Українська католицька церква Канади, апелюючи до релігійного обов'язку кожного християнина у «справі спровадження... добрих і корисних для Канади людей» [21]. У пастирському посланні єпископа-ординарія Західного екзархату Кир Ніла у листопаді 1948 р. відверто йшлося про великі можливості у розбудові малозаселених просторів Альберти, Британської Колумбії та Юкону, на які власне поширю-

валася діяльність зазначеного екзархату [22].

Становище українських *DPs* не залишилося непоміченим у канадському парламенті. Найбільш активними захисниками українських біженців виступали депутати Палати громад Антін Глинка (українського походження), Волтер Такер, Алістер Стюарт, Солон Лоу, сенатори Томас Крерар та Артур Роубак і деякі інші. Під час політичної дискусії 8 травня 1946 р. сенатор від округу Черчілль (Манітоба) Т. Крерар обурювався, «чому Канада приймає меншу кількість іммігрантів, ніж США, хоча має більшу територію». Водночас він відзначив достоїнства попередніх українських іммігрантів, підкресливши: «Найкращими іммігрантами, які прибули до Західної Канади були українці» [23].

У рамках дискусії про зміни до імміграційного законодавства сенатський Комітет з імміграції та праці 29 травня 1946 р. заслухав дві українські опозиційні групи щодо питання переселення переміщених осіб. Відбулися дебати між прихильниками та противниками лібералізації імміграційного режиму. Першу сторону репрезентували А. Глинка, о. В. Кушнір, Б. Панчук, Дж. Соломон, С. Савчук; другу – на чолі з головою Українського робітничого дому І. Бойчуком – С. Мацієвич, П. Прокоп, Дж. Кренц, Дж. Навіс (Іван Навізівський) [24]. Голослівні заяви останніх не справили враження на членів Комітету, свідченням чого став підсумковий рапорт від 19 серпня 1946 р., який фактично санкціонував в'їзд українських *DPs* [25].

23 вересня 1946 р. КУК надіслав меморандум у справі скитальців прем'єр-міністрові В. Маккензі Кінгу з пропозицією прийняти на розселення у Канаді 300 тис. українських *DPs* [26]. В. Маккензі Кінг тривалий час виступав проти ідеї лібералізації канадського імміграційного законодавства, підкреслюючи, що в'їзд до Канади є привілеєм, а не фундаментальним правом. Проте під впливом низки чинників він став допускати можливість пом'якшення імміграційних вимог. По-перше, як всередині країни, так і на міжнародному рівні, Оттаву закликали відреагувати на гуманітарну катастрофу у Європі, лібералізувавши імміграційне

* Справді, до Канади згодом емігрувало багато науковців і літераторів.

законодавство. По-друге, питання імміграції *DPs* по війні неодмінно ставало предметом передвиборних дискусій, тож політичним партіям розходилося здобути підтримку великих етнічних груп, якими були україно-канадці [27]. Наприклад, опозиційні консерватори, очолювані Джорджем Дрю, системно критикували імміграційну політику лібералів. Після відвідин Західної Європи, лідер опозиції відзначав надмірну забюрократизованість, малу увагу до потенційних іммігрантів, відсутність скоординованих дій канадських чиновників [28]. По-третє, еволюція поглядів на прийняття *DPs* була зумовлена економічною доцільністю. Спершу уряд побоювався, що після війни країну може спіткати економічний спад і безробіття, тож прийняття нових іммігрантів видавалося недоцільним [29]. Та всупереч песимістичним прогнозам, канадська економіка демонструвала швидкий ріст і потребувала нових робочих рук, у чому були зацікавлені промислові кола країни. Зважаючи на це Канадський національний комітет у справах біженців (*Canadian National Committee for Refugees*) розробив і подав до парламенту пропозиції щодо змін законодавства у напрямку звільнення *DPs* від імміграційних обмежень [30]. Ця політика базувалася на принципі «поглинаючої здатності» («*absorptive capacity*»), передбачаючи безболісну інтеграцію новоприбулих у канадське суспільство.

Загалом, у період між 1946 і 1952 рр. Канада прийняла понад 200 тис. *DPs*, більшість яких були зі Східної Європи (39 тис. поляків, 32 тис. українців, 12 тис. угорців тощо) [31]. Однією з перших ініціатив у рамках імміграції стала програма возз'єднання українських сімей, яку використовували україно-канадці, щоби сприяти переїзду своїх родичів із таборів *DPs* до Канади. Активна фаза переселення з європейських таборів за океан розпочалася з серпня 1947 р., сягнувши наступного року свого піку [32]. Згідно з офіційною статистикою, протягом 1948 р. до Канади прибуло 125 414 іммігрантів (найбільше з 1929 р.), з яких українці становили понад 10 тис. осіб (поляків – понад 13 тис.) [33].

Таблиця 1. Кількість новоприбулих українських *DPs* до Канади, 1946-1955 рр. [34]

Роки	Кількість осіб	Роки	Кількість осіб
1946-1947	103	1951-1952	7 435
1947-1948	3 386	1952-1953	1 448
1948-1949	10 498	1953-1954	963
1949-1950	5 865	1954-1955	692
1950-1951	3 559	Загалом	33 949

Таким чином, повоєнна імміграція українських переміщених осіб сформувала третю хвилю переселення українців до Канади (перша – з кінця XIX ст. – до Першої світової війни; друга – у міжвоєнний період). Порівняно з першою і другою хвилями, кількість новоприбулих до Канади українців у перше повоєнне десятиліття була меншою, проте вирізнялася тією особливістю, що її репрезентантами були вихідці з різних частин України, а не лише із західноукраїнських земель як раніше. Утім, галичани, буковинці та закарпатці й у третій хвилі продовжували складати лівову частку усіх українських іммігрантів [35]. Якщо під час попередніх двох хвиль імміграції українці осідали головню у західних провінціях, то по війні більше у східних: бл. 47% переселенців осіли в Онтаріо, понад 20% – у Квебеку і бл. 30% в Альберті, Саскачевані та Манітобі. Така тенденція зумовлювалася зростаючими потребами економіки саме цих регіонів [36].

Попри певну лібералізацію, імміграційна політика Оттави залишалася доволі селективною. Природно, всі країни були зацікавлені у прийнятті у себе на проживання молодих і здорових *DPs*. За словами представника Міністерства закордонних справ Джона Холмса, Канада обирала біженців немов «велику рогату худобу» [37]. 31 травня 1948 р. депутат Палати громад українського походження А. Глінка виголосив промову на тему «Що зробили демократичні держави в справі розв'язання питання скитальців?». Він, зокрема, відзначив: «Потрібно полегшити теперішні вимоги щодо здоров'я, котрі були очевидно запроваджені ще для передвоєнного періоду й котрі не беруть під увагу гуманітарної ситуації... У всякім випадку кількість скитальців відкинутих

* Підрахунок здійснено у межах фінансальних років (кожний попередній рік закінчується 31 березня).

імміграційними комісіями, яка складає від 20 до 56%, є завеликою» [38].

Повоєнні дискусії щодо переселення до Канади *DPs* із Європи спонукали до ухвалення у 1952 р. нового Закону про імміграцію (*Immigration Act*). Він, зрештою, не так полегшував імміграцію, скільки її регламентував. Новий закон передбачав безпрецедентні повноваження для міністра імміграції, запроваджував 24 категорії небажаних іммігрантів, не передбачав права апеляції для тих, кому було відмовлено у в'їзді першого разу. Закон також дозволив уряду в односторонньому порядку забороняти прийняття певних груп чи окремих осіб, відштовхуючись від етнічної приналежності, соціального стану чи географічного району походження [39].

Після прибуття з Європи до порту Квебек прибулим видавали кошти на прохарчування у дорозі, залежно від того, куди вони прямували: до Торонто – 5 дол., Вінніпегу – 10 дол., Едмонтона – 15 дол., Ванкувера – 20 дол. Д-р Іван Німчук згадував (стилістику збережено – *P. C.*): «Поладнавши потрібні формальності, стали виступати на берег спершу подорожні до Злучених Держав Америки..., а потім довгі ряди дівчат, що зголосились до домашньої служби в Канаді... Довго-довго тягнулась остання провірка-контроль депістів, тим довша, що відбувалась без порядку: ні за абеткою, ні за числами, а просто так, що хто мав сильніші лікті, той проходив її скоріше... Опинились ми з підручними клунками на суші, у величезному прибережному бльоку-бараку, де після (більше формальної) митної контролю всіх наших багажів, що забрала нам добрих дві години часу, всіли до поїзду, що чекав на нас перед тим баракком» [40].

Після приїзду до Канади новоприбулими українцями опікувалися місцеві допомогові та волонтерські організації. Їхні зусилля були спрямовані на безболісне, на скільки це було можливим, входження до канадського суспільства. Календар-альманах «Нового шляху» на 1949 рік рекомендував для новоприбулих (стилістику збережено – *P. C.*): «Для тих, які тепер прибувають в цю вільну країну варто застановитися над порадами, які подає Відділ Канадійського Громадянства. «...1. Побачите, що в Канаді

інакше поділена земля під господарства, інакше приладдя до праці, інакші машини, як це ви звикли бачити, або вживати в інших країнах. Ви будете почуватись більш «як дома», і праця йтиме вам краще, коли чимскоріше старатиметесь приноворитися до цих змін, замість того, щоб старатися робити «по старому». 2. Знання мови є конечно потрібне. Старайтеся учащати на безплатні курси мови, які влаштовують приватні товариства, або урядові місцеві шкільні ради вечорами – у пізню осінь і у зимі. 3. Приглядайтесь добре до поведення і звичаїв старших канадійців, щоб скорше і краще познайомитися із канадійським способом життя та, щоб, як це часом буває, не звертати на себе уваги способом поведення, іншим від прийнятого в нашій країні. В Канаді нема державної церкви й кожний громадянин має найбільшу релігійну свободу. Кожний може належати до такої церкви, якої бажає. Канада це країна яка тисячам українських поселенців в минулому принесла щастя і задоволення з життя. Таке саме щастя принесе і новим поселенцям» [41].

* * *

Отож, питання імміграції переміщених осіб українського походження займало помітне місце у суспільно-політичному дискурсі Канади. Його вирішення напряду залежало від низки обставин: від міжнародної ситуації до господарської кон'юнктури у країні. Надання права поселення українських *DPs* у Канаді активно лобіювала місцева діаспора, на чисельність якої з політичних міркувань був змушений зважати федеральний уряд і політичні партії. Відтак, під впливом цих чинників і була дозволена імміграція переміщених осіб українського походження з таборів Західної Європи до Канади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Smith A.H.* Exchange of correspondence on changes in Internal Security Act Affecting Displaced Persons: Speech of hon. H. Alexander Smith of New Jersey in the Senate of the United States, March 14, 1951 / Alexander Hanchett Smith. – Washington: United States Government Printing Office, 1951. – P. 3.
2. *Political Refugees and «Displaced Persons», 1945-1954: A Selected Bibliography and Guide to Research with Special Reference to the Ukrainians* / Yury Boshyk, Boris Balan. – Edmonton: The University of Alberta, 1982. – P. XXXII.

3. Друга світова війна // Календар-альманах «Нашого шляху» на 1947 р. – Вінніпег, 1946. – С. 85.
4. Heroes of Their Day: The Reminiscences of Bohdan Panchuk / Edited and with an Introduction by Lubomyr Y. Luciuk. – Toronto: Ontario Heritage Foundation, 1983. – P. 71.
5. D. Wilgress, Canadian Ambassador to the USSR, to N. A. Robertson, Canadian Under Secretary of State for External Affairs, 25 May 1945, on Ukrainian Canadian Committee's Protest over Repatriation of Ukrainian Political Refugees to the USSR // Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question 1938-1951. A Documentary Collection / Compiled by L. Luciuk, B. Kordan. – Kingston; Vestal: Limestone Press, 1987. – P. 161.
6. Speech of Anthony Hlynka (Member for Vegreville). Subject: A Review of the Displaced Persons Problem. Delivered in the House of Commons on Monday, May 31, 1948 // Anthony Hlynka. Member of the Canadian House of Commons 1940-1949. – Toronto: Kiev Printers Ltd., 1982. – P. 160.
7. Kolasky J. The Shattered Illusion: The History of Ukrainian Pro-Communist Organizations in Canada / John Kolasky. – Toronto: PMA Books, 1979. – P. 93.
8. The Ukrainian Weekly 2000. The most significant news stories and commentaries published in The Ukrainian Weekly. – Vol. I (1933-1969). – N.-Y., 2000. – P. 82-83.
9. Павленко М. «Біженці» та «переміщені особи» в політиці імперіалістичних держав (1945-1949 рр.) / Микола Павленко. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 9.
10. Брюханов А. Вот как это было: О работе миссии по репатриации советских граждан / Алексей Брюханов. – М.: Госполитиздат, 1958. – С. 152.
11. Коссар В. Шістдесят років в Канаді / Володимир Коссар // Календар-альманах «Нашого шляху» на 1951 р. – Вінніпег, 1950. – С. 127.
12. Леник В. «Гомін України» і наша еміграція в Європі / Володимир Леник // Альманах у 10-річчя «Гомону України» (1948-1958). – Торонто, 1958. – С. 77.
13. Edmonton Journal. – 1946. – January, 2.
14. Kolasky J. The Shattered Illusion: The History of Ukrainian Pro-Communist Organizations in Canada / John Kolasky. – Toronto: PMA Books, 1979. – P. 96.
15. Хроніка Українців-Канадійців 1946 // Календар-альманах «Нашого шляху» на 1947 р. – Вінніпег, 1946. – С. 167.
16. Комітет українців Канади // Календар-альманах «Нашого шляху» на 1949 р. – Вінніпег, 1948. – С. 144.
17. Political Refugees and «Displaced Persons», 1945-1954: A Selected Bibliography and Guide to Research with Special Reference to the Ukrainians / Yury Boshyk, Boris Balan. – Edmonton: The University of Alberta, 1982. – P. XV.
18. Коссар В. Шістдесят років в Канаді / Володимир Коссар // Календар-альманах «Нашого шляху» на 1951 р. – Вінніпег, 1950. – С. 145.
19. Heroes of Their Day: The Reminiscences of Bohdan Panchuk / Edited and with an introduction by Lubomyr Y. Luciuk. – Toronto: Ontario Heritage Foundation, 1983. – P. 53.
20. Павленко М. «Біженці» та «переміщені особи» в політиці імперіалістичних держав (1945-1949 рр.) / Микола Павленко. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 105.
21. Німчук І. З Бремену до Квебеку. Із щоденника, писаного на кораблі «Самарія» // Українські вісті (Едмонтон). – 1948. – 23 листопада.
22. Пастирське послання // Українські вісті (Едмонтон). – 1948. – 30 листопада.
23. Debates of the Senate of the Dominion of Canada. – Official Report. – 1946. Second Session. – Twentieth Parliament. – Ottawa: Edmond Cloutier Printer to the King's Most Excellent Majesty, 1946. – P. 201.
24. Debates of the Senate of the Dominion of Canada. – Official Report. – 1946. Second Session. – Twentieth Parliament. – Ottawa: Edmond Cloutier Printer to the King's Most Excellent Majesty, 1946. – P. 627.
25. Debates of the Senate of the Dominion of Canada. – Official Report. – 1946. Second Session. – Twentieth Parliament. – Ottawa: Edmond Cloutier Printer to the King's Most Excellent Majesty, 1946. – P. 632.
26. Хроніка Українців-Канадійців 1946 // Календар-альманах «Нашого шляху» на 1947 р. – Вінніпег, 1946. – С. 168.
27. Luciuk L. Searching for Place: Ukrainian Displaced Persons, Canada, and the Migration of Memory / Lubomyr Luciuk. – Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2000. – P. 144.
28. Канадійський горожанин (Торонто). – 1954. – 17 вересня.
29. Troper H. The Canadian Government and DPs, 1945-1948 / Harold Troper // The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II Ed. by W. Isajiw, Y. Boshyk, R. Senkus. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. – P. 403.
30. Canadian Council for Refugees [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ccrweb.ca/sites/ccrweb.ca/files/static-files/canadarefugeeshistory3.htm> [17.12.2015]
31. Stewart P. Postwar Refugee Movements and Canada / Patrick Stewart [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pier21.ca/wp-content/uploads/files/First_75_Years/research_refugees.pdf [12.12.2015].
32. Сосновський М. Вклад нової еміграції в українське життя у Канаді / Михайло Сосновський // Альманах у 10-річчя «Гомону України» (1948-1958). – Торонто, 1958. – С. 168.
33. Debates of the Senate of the Dominion of Canada. – Official Report. – 1949. Fifth Session. – Twentieth Parliament. – Ottawa: King's Printer and Controller of Stationary, 1949. – P. 132.
34. Kolasky J. The Shattered Illusion: The History of Ukrainian Pro-Communist Organizations in Canada / John Kolasky. – Toronto: PMA Books, 1979. – P. 102.
35. Himka J.-P. A Central European Diaspora under the Shadow of World War II: The Galician Ukrainians in North America / John-Paul Himka // Austrian History Yearbook. – Center for Austrian Studies, University of Minnesota. – 2006. – No 37. – P. 21.
36. Melnychuk M. Ukrainian Ostarbeiters in Canada: Individual and Collective Remembering. A Thesis Submitted to the College of Graduate Studies and Research in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts in the Department of History University of Saskatchewan / Maria Melnychuk. – Saskatoon, 2012. – P. 29. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecommons.usask.ca/bitstream/handle/10388/ETD-2012-08-817/MELENCHUK-THESIS.pdf?sequence=3> [17.12.2015].
37. Kelley N., Trebilcock M. J. The Making of the Mosaic: A History of Canadian Immigration Policy / Ninette Kelley, Michael J. Trebilcock. – Toronto: University of Toronto Press, 2010. – P. 344.
38. Speech of Anthony Hlynka (Member for Vegreville). Subject: A Review of the Displaced Persons Problem. Delivered in the House of Commons on Monday, May 31, 1948 // Anthony Hlynka. Member of the Canadian House of Commons 1940-1949. – Toronto: Kiev Printers Ltd., 1982. – P. 164-167.
39. Immigration Act, 1952 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.canadianhistory.ca/iv/1945-1967/textwindow/immigration_act_1952.html [15.12.2015].

40. Німчук І. З Бремену до Квебеку. Із щоденника, писаного на кораблі «Самарія» / Іван Німчук // *Українські вісті* (Едмонтон). – 1948. – 23 листопада.

41. Загальні відомості про Канаду // Календар-альманах «Нашого шляху» на 1949 р. – Вінніпег, 1948. – С. 142.

Сіромський Руслан *Питання імміграції переміщених осіб українського походження у суспільно-політичному дискурсі Канади (1945-1952 рр.)*

Розглянуто питання імміграції переміщених осіб українського походження у суспільно-політичному дискурсі Канади після Другої світової війни. Проаналізовано обставини та причини лібералізації імміграційного законодавства, що зумовили прибуття до країни десятків тисяч переміщених осіб з таборів Західної Європи. Простежено роль української діаспори у лобіюванні права українських біженців на переселення до Канади.

Ключові слова: переміщені особи, українці, Канада, імміграція, репатріація, Комітет українців Канади

Сиромский Руслан *Вопрос иммиграции перемещенных лиц украинского происхождения в общественно-политическом дискурсе Канады (1945-1952 гг.)*

Рассмотрен вопрос иммиграции перемещенных лиц украинского происхождения в общественно-политическом дискурсе Канады после Второй мировой войны. Проанализированы обстоятельства и причины либерализации иммиграционного законодательства, которые обусловили прибытия в страну десятков тысяч перемещенных лиц из лагерей Западной Европы. Прослежена роль украинской диаспоры в лоббировании права украинских беженцев на переселение в Канаду.

Ключевые слова: перемещенные лица, украинцы, Канада, иммиграция, репатриация, Комитет украинцев Канады

Siromskyi Ruslan *The Issue of Immigration Displaced Persons of Ukrainian Descent in Social-Political Discourse of Canada*

The issue of immigration displaced persons of Ukrainian descent in social-political discourse of Canada after the Second World War is reviewed. The circumstances and causes of the liberalization of immigration law that caused arrival of tens thousands of displaced people from camps in Western Europe are analyzed. The role of the Ukrainian Diaspora in lobbying the rights of Ukrainian refugees for resettlement to Canada is traced.

Keywords: displaced persons, Ukrainian, Canada, immigration, repatriation, Ukrainian Canadian Committee

Рецензенти:

Тробські Мацей, доктор габілітований, професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 01.02.2016 р.

УДК 94 (477) - 058.234.4 "196/198"

МАТЕРІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РІВЕНЬ СІЛЬСЬКИХ ТРУДІВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (сер. 1960-х – 1980-ті рр.)

Ольга Лісовська

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Україна, 20300, м. Умань, вул. І. Гонти, 36
e-mail: LisovskaOlya@ukr.net

Україна, по своїй суті, аграрна країна. Але, нажаль, історичні події внесли свої корективи у розвиток даного сектору. Ще до цього часу є когорта людей, особливо старшого віку, які із захопленням згадують життя в українському селі радянського періоду. Але, вся проблема полягає у тому, що їм не було з чим порівняти побутові умови, вони були відрізані від реальності і не розуміли справжнього стану речей. Висвітлення питань, пов'язаних із побутовим життям селян Української РСР є актуальним, особливо для відтворення цілісної реальної картини історії українського села 1960-1980-х років.

Тема даного дослідження знайшла часткове висвітлення у радянській історіографії, в якій з ідеологічних причин, дані, що характеризували рівень соціального-культурного розвитку українського села у 1960-1980-ті роки, подавалися вибірково, увага акцентувалася лише на досягненнях і позитивних показниках; замовчувалися недоліки та наявні проблеми сільського господарства та розвитку його культурно-побутового рівня, переоцінювалася їх ефективність. У сучасній історичній науці низка дослідників вже зробили спробу переосмислити досягнення радянського села у соціально-культурній сфері [5; 6]. Висвітлення цього питання на нових методологічних засадах простежується у низці праць І.В. Рибак, що є необхідним для відтворення неупередженої соціальної історії українського села в означений період [11; 12]. Хоча, здебільшого, питання становища культурно-освітніх закладів у селі, розглядаються у контексті розвитку всієї аграрної історії Української РСР [4; 13].

Метою даного дослідження є акцент уваги на соціально-культурному становищі українського села у сер. 1960-х – 1980-ті

роки. Автор ставить перед собою наступні завдання: на основі архівних джерел показати реальне соціально-побутове становище у селі; охарактеризувати культурний рівень сільських трудівників; з'ясувати роль держави у покращенні даної сфери.

В умовах панування командно-адміністративної системи загальмування темпів зростання економіки у сукупності із залишковими принципами фінансування соціальних програм відбилося на рівні добробуту народу. І хоча у 1960-1980-х роках спостерігається підвищення заробітної плати трудящих, житлове будівництво, безкоштовна медична допомога, проте життєвий рівень народу загалом залишався істотно нижчим, ніж у більшості розвинутих капіталістичних країн. Низький життєвий рівень десятків мільйонів радянських людей, відсутність ефективних стимулів до праці викликали процеси фізичної та соціальної деградації, разом з якою Україна впритул наблизилася до кризи соціально-економічної системи. Вже у другій половині 1980-х років ця криза набула дуже гострого характеру.

У 1965 році розпочалося будівництво експериментально-показових сіл. Для цього було обрано 15 населених пунктів у різних областях республіки, на спорудження яких витрачено більш як 55 млн. крб. Нові села мали високий рівень комунального та культурно-побутового обслуговування, який раніше був характерний лише міським жителям [12, с.118]. У такого роду села держава вкладала величезні кошти не тільки на будівництво житла, але й на культурно-побутові заклади, прокладання шляхів із твердим покриттям, газифікацію, електрифікацію тощо. Більшості господарств держава виділяла на соціальну інфраструктуру села надто

мізерні кошти, а деяким і зовсім не виділяла. Особливо це стосується так званих неперспективних сіл, що були на грані вимирання.

Низка колгоспів намагався покращувати побутові умови за свої кошти. Так, у декількох районах Вінницької області господарства за власні кошти і з власних будівельних матеріалів вели будівництво торгівельних підприємств споживчої кооперації. Організації облспоживспілки ці роботи не оплачували. У 1978 р. підприємства побутового обслуговування УРСР заборгували колгоспам 1,1 млн. крб. У низці колгоспів кошти використовувалися насамперед на будівництво доріг районного й обласного значення. На 01.10.1978 р. сума таких коштів складала 24,8 млн. крб. [7, с.5].

У вересні 1968 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про впорядкування будівництва на селі» для поступового перетворення населених пунктів в облаштовані селища з добрими житловими та культурно-побутовими умовами, які б задовольнили запити сільського населення.

У 1978 р. Держбуд УРСР визначив можливість подальшого розвитку 18,8 тис. сіл, або близько 63% від загального числа, як перспективних. Розвитку решти сіл, по суті, не приділялося ніякої уваги. У них нічого не будувалося, закривалися школи, клуби, підприємства торгівлі, побуту, медичне обслуговування було на найнижчому рівні.

У другій половині 1960-х років дещо пожвавилася житлове будівництво на селі, проте, в основному, колгоспники будували собі будинки за власні кошти та своїми власними силами. Тільки у деяких селах з'являлися житлові будинки, збудовані на кошти колгоспів. Вони переважно були призначені для голів колгоспів та інших керівників правління. Спад житлового будівництва загострився у 1966-1970 рр. Обмеженість коштів у колгоспників, труднощі з будівельними матеріалами стримували спорудження житла. Кошти, виділені на будівництво житла, були не лише мізерними, але й часто використовувалися не за призначенням. Факти неправильного використання колгоспних коштів мали місце у господарствах Житомирської, Закарпатської, Миколаївської, Хмельницької, Кримської обла-

стей [6, с.265-266].

Більшість сімей проживали у дерев'яних і збірно-щитових будинках, які були вогне-небезпечними. Майже половина осель, в яких мешкали колгоспники, була вкрита соломною й очеретом. Приблизно 0,52% сімей, які проживали у сільській місцевості, для опалення своїх будинків користувалися газом, 98% хат не мали каналізації, зовсім відсутнє гаряче водопостачання. На кінець 1980-х років лише 1260 сільських населених пунктів (переважно райцентри) мали водогін, 213 каналізацію. Не більше 2% сіл республіки були підключені до централізованої мережі.

Протягом 60-80-х років XX ст. певні зміни відбулися в електрифікації села. До кінця 1960-х років в УРСР у виробничих цілях електроенергією користувалися практично всі колгоспи та радгоспи. Що стосується використання електроенергії у побуті, то справа тут була далекою до бажаного. Так, у 1965 р. у колгоспи та радгоспи УРСР усього надійшло електроенергії 3307 млн. кВт-год., у 1970 р. – 5201 млн. кВт-год. Усього господарствами було використано: у 1965 р. – 2361 млн. кВт-год., у 1970 р. – 4592 млн. кВт-год. На виробничі цілі – відповідно 2106 млн. кВт-год. та 4212 млн. кВт-год., на освітлення культурно-побутових будівель у 1965 р. – 245 млн. кВт-год., у 1970 р. – 380 млн. кВт-год. [15, с.50].

У 1968 р. сільське населення 11 радгоспів і 34 колгоспів узагалі не було електрифіковано, у 9% колгоспів і 4,3% радгоспів менше половини житлових будинків мали електричну енергію, 60% колгоспів і 21,5% радгоспів – від 50% до 96% житлових будинків було електрифіковано та лише у 30% колгоспів і 73 радгоспів усі житлові будинки колгоспників і робітників мали електричні освітлення. Близько 1 млн. сімей, які проживали у сільській місцевості, взагалі не користувались електроенергією [11, с.187].

Надто низьким був рівень газифікації сільських будинків. Якщо у 1970 р. було газифіковано 4029 тис. квартир, у 1985 р. – 8840 тис., то на селі відповідно 854 та 4524 тис. хат, до того ж переважно скрапленним газом. Якщо одиночна протяжність вуличних газових мереж у містах у 1970 році складала 12,8 тис. км., у 1985 р. – 31,5 тис.

км., то на селі відповідно 0,4 та 8,8 тис. км. [11, с.188-190]. На середину 1980-х років за рівнем електрифікації, радіофікації та телефонізації село значно поступалося місту.

У період, взятий до розгляду, мережа закладів культури на селі функціонувала за рахунок стаціонарних громадських, пересувних клубів, бібліотек, музеїв, кіноустановок.

У період 60-80-х років ХХ ст. збільшувалася кількість бібліотек. В УРСР у 1982 р. їх нараховувалося 26097, у тому числі 19065 – на селі. Однак матеріальна база бібліотек була слабкою, не вистачало науково-популярної, довідкової, дитячої літератури; соціально-політична ж вибиралась одномаїтно та тенденційно (близько 30% книжкових фондів займали твори класиків марксизму-ленінізму).

У системі культурно-масових установ відбувалися так звані якісні перетворення: замість невеликих клубів стали будувати будинки та палаци культури – установи нового типу для сільської місцевості [4, с.503-505].

На кін. 1980-х років 23% сільських населених пунктів не мали клубів (або 15% від загальної кількості у республіці). Завдання будівництва закладів культури в УРСР з року в рік не виконувалися. Так, у 1970 р. планувалося побудувати 701 клуб і будинків культури, 553 дитячих садків та ясел. Відповідно, було збудовано 484 клуби, 393 дитячих садки [16, с.7].

У 1985 році 500 клубних закладів культури на селі знаходилися в аварійних приміщеннях. У багатьох клубах не було кімнат для гурткової роботи, музичних інструментів, звукової апаратури. Вони не були забезпечені комфортними меблями, повноцінним обладнанням сцен.

З кожним роком зменшувалася кількість побудованих шкіл. За 1966-1970 рр. було побудовано 3153 шкіл; у 1971-1975 рр. – 1947, у 1976-1980 рр. – 1112, у 1981-1985 рр. – 747. Більше 213 шкільних об'єктів на селі було збудовано до середини 80-х років за рахунок колгоспів. У 1969 р. у Черкаській області працювало 43 школи робітничої молоді, 185 окремих класів робітничої та сільської молоді та 14 міських і

міжрайонних заочних шкіл, якими було охоплено 26959 учнів [18, с.4].

Не менш гостро стояла проблема закріплення вчительських кадрів на селі. Поряд із житловими, виникали проблеми поліпшення умов життя працівників освіти на селі. Насамперед це стосувалося заробітної плати. У середині 1960-х років заробітна плата вчителів була підвищена на 25%. Однак у кінці 1970-х років рівень освітньої зарплатні відставав від середньої зарплати робітників і службовців на 15%.

Найскладнішою проблемою, пов'язаною із створенням на селі постійно діючих дошкільних закладів, залишалася наявність приміщень, які б дозволили створити для дітей необхідні побутові умови. Досить складною для дошкільних закладів залишалася проблема забезпеченості твердим і м'яким інвентарем, ігровими площадками, гойдалками.

У кінці 70-х – сер. 80-х років проводжувало звучати чимало гучних закликів на різноманітних партійних з'їздах, покликаних створити видимість роботи з перебудови соціально-побутової сфери українського села. Зокрема, у 80-ті роки було продовжено практику проведення резонансних кампаній щодо широкомасштабного впорядкування сіл.

У прикордонних селах було побудовано низку шкіл, медпунктів, будинків культури, здійснено електрифікацію і телефонізацію, перекрито шифером більше 500 селянських будинків [14, с.6].

Проте для більшості колгоспів республіки такі вкладення у соціальну інфраструктуру залишалися непосильними. У 1980-х роках в УРСР нараховувалося понад 40% нерентабельних колгоспів, у середині 80-х років, за даними офіційної статистики, 959 колгоспів республіки перебували на межі банкрутства. У 1980 р. була розроблена комплексна програма соціально-культурного розвитку села в УРСР на 1981-1985 рр. і на перспективу до 1990 р. [17, с.48].

У 1982 р. прийнято Продовольчу програму, яка передбачала здійснення комплексного соціально-побутового розвитку села за рахунок збільшення державних капіталовкладень. Але програмні постанови зали-

шилися нереалізованими через кризові явища в економіці. За Продовольчою програмою, в XI п'ятиріччі частка витрат на поліпшення соціальної сфери становила 6,8 млрд. крб. державних капіталовкладень та коштів колгоспів, з них 3 млрд. – на культурно-побутове будівництво на селі [9, с.36-39].

Радам Міністрів союзних республік також дозволялося направляти на спорудження об'єктів культурно-побутового призначення в економічно-слабких господарствах до 10% капіталовкладень, які виділялися на будівництво об'єктів невиробничого призначення у містах і промислових центрах. У 1985 р. було створено сільську комунальну службу [10, с.23].

Важке матеріально-технічне становище було й у сільській медицині. Як правило, на селі переважали невеликі лікарні, недостатньо обладнані медичною апаратурою, особливо засобами та приладами діагностики. У 1965 році з 2241 сільської дільничної лікарні лише 87,3% було обладнано клініко-діагностичними, 61,1% – фізично-терапевтичними лабораторіями, 45,6% – рентгенівськими кабінетами, 2,8% – електрокардіографами. У 1970 р. 97,3% лікарень мали фізико-терапевтичні кабінети, 67,8% – електрокардіографи, 37,8% – кабінети з переливання крові, 31,3% – патологоанатомічні відділення [11, с.194-197].

Запровадження пенсійного забезпечення колгоспників, гарантованої оплати праці в колгоспах у другій половині 60-х років сприяло підвищенню купівельної спроможності сільського населення, попиту на товари. У великих селах почали створювати універсальні магазини з торговою площею, достатньою для організації продажу непродовольчих товарів у широкому асортименті. Однак ріст торговельної мережі на селі розвивався кволо. У порівнянні з 1965 роком кількість торговельних закладів на селі збільшилася лише у 1980-х роках на 963 одиниці.

Нерозвинутою на селі залишалася система громадського харчування. У 1970 р. на селі діяло 15,8 тис., у 1980 р. – 17,4 тис., а у 1988 р. – 17,8 тис. закладів громадського харчування. У 1970-х роках було взято курс на спорудження у кожному сільському ра-

йоні хлібозаводів або хлібокомбінатів.

Було дещо розширено мережу сільських закладів побуту. У 1966 р. у селах УРСР було відкрито 750 ательє, майстерень, приймальних пунктів. З них на кошти колгоспів – 264. У 1970 р. не було охоплено послугами закладів побуту 12100 сіл республіки, або 37% від їх загальної кількості. 448 підприємств побуту на селі було розміщено у пристосованих, орендованих у приватних осіб приміщеннях. Хоча на всіх тваринницьких комплексах було побудовано душові або сауни [8, с.2].

У травні 1966 р. було введено гарантовану оплату праці колгоспників, запроваджено грошову оплату. Нова система давала змогу створити фонд оплати на початку поточного року та використати кошти, що надходили від промислових підприємств як аванс від реалізації продукції й інших джерел для розрахунків із колгоспниками та спеціалістами.

У вигляді досліду в 1967 р. було переведено на повний госпрозрахунок 390 радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств. Цим господарствам надавалися: довгострокові кредити на централизовані капіталовкладення виробничого призначення, кредити на спорудження житлових будинків та об'єктів культурно-побутового призначення, кредит для механізації.

Оплата праці колгоспників УРСР за 1966-1970 рр. збільшилася на 42%. Проте загалом вона залишалася низькою. Введення щомісячної гарантованої оплати праці підвищило грошову оплату більшості колгоспників, але натурально їх оплата значно зменшилася.

З 1965 р. вступив у дію закон про пенсії, який гарантував право на одержання пенсії всіма непрацездатними членами артіль. Початковий розмір пенсії колгоспника становив 8 крб. на місяць і до кін. 1970-х років її розмір досяг 24-26 крб. на місяць.

У 1968 р. 28 радгоспів, переведених на повний госпрозрахунок, одержали 14,3 млн. крб. доходу, що на 1,6 млн. крб. більше, ніж у 1966 р. Рівень рентабельності цих господарств зріс із 34,7% майже до 37% [1, с.2].

Таким чином, гострота проблеми матеріально-технічної бази села у культурній сфе-

рі, необхідність прийняття термінових рішень для кардинальних змін стану справ вимагали нових підходів для соціально-культурного будівництва на селі. У середині 1960-х рр. була зроблена спроба знайти такі шляхи. Здійснюваний курс був розрахований насамперед на використання місцевих економічних і фінансових ресурсів, збільшення асигнувань держави у ході масштабного будівництва. Але у своїй основі пошук нових підходів не міг суттєво вплинути на стан матеріально-технічної бази закладів культури, оскільки він здійснювався у рамках командно-адміністративної системи та не був позбавлений технократичного мислення, залишкового принципу та половинчастого підходу у прийнятті рішень. Уже на початку 1970-х рр. можливості для широкомасштабного будівництва на селі були вичерпані.

Збільшення капітальних вкладень у соціальну сферу села дало позитивні зміни. Разом із тим, кошти, виділені на розвиток соціальної інфраструктури села, не дозволяли подолати хронічне відставання села від міста. Більшість сільських населених пунктів була погано упорядкована, в них не було налагоджено комунальне обслуговування, поставлено на належному рівні медичне, торговельне та культурно-побутове обслуговування. Селянин продовжував залишатися людиною нижчої категорії за пенсіями, за постачанням, за умовами життя.

Починаючи з середини 60-х рр. XX ст., було здійснено чимало спроб створити на селі нормальні культурно-побутові умови, підняти доходи колгоспників і робітників радгоспів до такого рівня, щоб припинити масовий відтік людей до міста. Однак усі заходи у цьому напрямку виявилися запізненими та недостатніми. У кінці 1980-х рр. значна частина сільських жителів не мала змоги користуватися більшістю побутових зручностей, що існували у цивілізованих країнах: теплою водою, газом, регулярним

транспортним сполученням тощо. Тому у сільських людей посилювалося невдоволення соціальною несправедливістю у стосунках між містом і селом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Вінницької області, ф.136, оп.57, спр.128, 77 арк.
2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф.2552, оп.2, спр.176, 84 арк.
3. ДАЧО, ф.4313, оп.3, спр.359, 197 арк.
4. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, О.М. Веселова й ін. – 2006. – 652 с. іл.
5. Кривчик Г.Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960-1980-ті роки / Г.Г. Кривчик // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 24-34.
6. Панченко П.П. Аграрна історія України: підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000 – 342 с.
7. Про державний план розвитку народного господарства УРСР на 1967 рік // Сільські вісті. – № 296. – 1966. – 24 грудня. – С. 1.
8. Про переведення радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств на повний господарський розрахунок // Сільські вісті. – № 89. – 1967. – 15 квітня. – С. 1.
9. Про підсумки травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання республіканської партійної організації, що випливають з його рішень і доповіді тов. Л.І. Брежнєва «Про продовольчу програму СРСР на період до 1990 р. і заходи по її реалізації». Постанова Пленуму ЦК КПУ // Комуніст України. – 1982. – № 8. – С. 4-35.
10. Пушкаренко П. Соціально-економічний розвиток села / П. Пушкаренко // Сільські вісті. – № 3. – 1968. – 21 грудня. – С. 2.
11. Рибак І. Соціально-побутова структура українського села / І. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.
12. Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. XX ст.) / І.В. Рибак. – К.: Рідний край, 1997. – 165 с., іл.
13. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття / І.М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
14. ¹²Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф.2, оп.14, спр.5643, 241 арк.
15. ¹³ЦДАВО України, ф.27, оп.22, спр.3086, 71 арк.
16. ЦДАВО України, ф.27, оп.22, спр.2728, 111 арк.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.2, спр.671, 201 арк.
18. ЦДАГО України, ф.1, оп.25, спр.202, 16 арк.

Лісовська Ольга *Матеріально-культурний рівень сільських трудівників Української РСР (сер. 1960-х – 1980-ті рр.)*

У статті проаналізовано соціально-побутове становище мешканців українського села у сер. 1960-х - у 1980-ті роки. Розглянуто основні напрями соціальної політики держави в означений період, наголошено на досягненнях та прорахунках керівництва. Автором зроблений висновок, що починаючи з середини 60-х рр. XX ст., було здійснено чимало спроб створити на селі нормальні культурно-побутові умови. Однак усі заходи у цьому напрямку виявилися

запізнiлими та недостатніми. У кінці 1980-х рр. значна частина сільських жителів не мала змоги користуватися більшістю побутових зручностей.

Ключові слова: українське село, соціальна сфера, інфраструктура, пенсійне забезпечення, госпрозрахунок, культурний рівень

Лисовская Ольга *Материально-культурный уровень сельских тружеников Украинской ССР (сер. 1960-х – 1980-е гг.)*

В статье проанализированы социально-бытовое положение жителей украинского села в сер. 1960-х – в 1980-е годы. Рассмотрены основные направления социальной политики государства в указанный период, отмечаются достижения и просчеты руководства. Автором сделан вывод, что начиная с середины 60-х гг. XX в., было осуществлено немало попыток создать на селе нормальные культурно-бытовые условия. Однако все меры в этом направлении оказались запоздалыми и недостаточными. В конце 1980-х гг. значительная часть сельских жителей не имела возможности пользоваться большинством бытовых удобств.

Ключевые слова: украинское село, социальная сфера, инфраструктура, пенсионное обеспечение, хозрасчет, культурный уровень

Lisovs'ka Olga *The material and cultural level of rural workers in the Ukrainian SSR (from the middle of 1960's to the 1980's)*

The article analyzes social life of inhabitants in Ukrainian villages in the period from the mid-1960s to the 1980s. The main directions of state social policy in this period are examined; the leaders' achievements and failures are emphasized. On the basis of archival documents the author has found that the problem of village material and technical base in the cultural sphere, the need for urgent decisions to change fundamentally the current situation required new approaches for social and cultural transformations in rural areas. In the mid-1960s an attempt was made to find such ways. The undertaken policy was primarily targeted at the usage of local economic and financial resources, the increase of the state budgeted funds during a large-scale construction. However, the search for new approaches could not significantly affect the material and technical base of establishments functioning in social sphere, as such measure was a part of the command and administrative system and influenced by technocratic thinking, the residual principle and halved attitude in making decisions. In the early 1970s the resource possibilities for large-scale construction in rural areas were depleted.

The author comes to the conclusion that since the mid-1960s there had been many attempts to create normal cultural and life conditions in the country, to raise the incomes of collective farmers and workers of state farms so that their material level could stop people's leaving villages for urban areas. However, all measures turned to be overdue and insufficient. In the late 1980s a significant part of the rural population was not able to use most of the conveniences existing in civilized countries: warm water, gas, regular transport services, etc.

The increase of capital investments in social sphere of villages resulted in positive changes. At the same time the funds allocated for the development of social infrastructure in the rural area did not enable the village inhabitants reach the same material level that existed in the urban areas. The villager continued to be a person of lower category in terms of pensions, provision or life conditions.

Keywords: Ukrainian village, social issues, infrastructure, pensions, cost accounting, the cultural level

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 08.02.2016 р.

УДК 930.85 (477.74) 392.7

ОБРАЗИ ДЕРЖАВИ І ВЛАДИ В УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

Тетяна Тхоржевська

Одеський національний політехнічний університет,
Україна, м. Одеса, проспект Шевченка, 1
e-mail: tvtchor@mail.ru

У західному науковому дискурсі активно використовується термін «постсоціалізм». Ним зазвичай послуговуються дослідники, що вивчають проблеми колишніх країн Східного Блоку. Польська дослідниця А. Малевська-Шалигін стверджує, що «для західних дослідників, а також для західного медіального дискурсу він є різновидом діагнозу, який у скороченому та дуже спрощеному вигляді узагальнює актуальну ситуацію країн колишнього СРСР та країн-сателітів» [1]. Антропологічне дослідження, проведене А. Малевською-Шалигін серед польських селян щодо їхніх уявлень про владу та державу часів постсоціалістичних трансформацій надало можливість оцінити тогочасну селянську «картину світу» та місце у ній образів держави і влади. От лише декілька прикладів: «Вони господарюють так, я знаю... ну як господар залишив на господарстві наймитів. То наймити усе продають прокляті, так і вони продають Польщу доценту!»; «немає справедливості»; «вони повинні забезпечити роботою». Тогочасні уявлення про владу та державу польського селянства авторка пов'язує з тим, що селянство екстраполює свої уявлення про господарство та господаря на уявлення про державу і владу. А, отже, саме поняття «постсоціалізм» є, на її думку, не зовсім вдалим, оскільки «досліджувані уявлення про державу чи владу тільки невеликою мірою були сформовані в часи соціалізму. Матрицею, що становить їх фундамент, є народна культура» [2].

Співзвучність наведених висловлювань поляків тому «образу влади й держави», що є наявним у сучасному українському комунікаційному просторі, так би мовити «образа на державу» з одного боку, висловлювання про патерналізм більшості громадян

України з іншого боку, спонукала мене до написання цієї статті.

Таке явище як патерналізм дійсно часто прив'язується до «постсоціалізму», пояснюється наслідками тоталітарного минулого, коли держава мала обов'язок дбати про все, право карати та милувати. Наскільки це явище є вкоріненим у нашій свідомості (чи підсвідомості), чи дійсно воно пов'язане з наслідками соціалістичного минулого, чи має глибше коріння – ті проблеми, постановка яких і є метою даної роботи.

Емоційний зв'язок між людиною та державою, між людиною та владою, будучи важливим аспектом сучасних соціогуманітарних досліджень, стає у тих чи інших аспектах предметом наукового пошуку політологів, соціологів, політичних психологів. Так, М. Фоломєєв вважає, що тривале існування в умовах недемократичних політичних режимів залишило у спадок тоталітарну політичну культуру; саме тому «актуалізується тема патерналізму, притаманого радянській добі...» [3]. А. Зоткін, розглядаючи проблему у ширшому контексті, стверджує, що Україна має суттєві відмінності від інших країн колишнього СРСР, що обумовлено феноменом «патерналізму без авторитаризму». Останній пояснюється регіоналізацією українського суспільства та відсутністю у нього відповідних соціально-політичних практик, історично сформованих моделей відносин із державою [4].

Дослідження подібних речей антропологами (етнологами/етнографами) також має власну традицію. У межах класичних антропологічних студій минулого століття (Е. Еванс-Причард [5], К. Гірц [6] та ін.) досліджувались системи управління та владних відносин в окремих суспільствах, соціальна організація. Дослідження подібних

локальних спільнот (які не належали до культури дослідників) відрізнялись уявленнями про їхню гомогенність і статичність. Подальший розвиток антропологічних досліджень проходив по лінії усвідомлення сегментації суспільств (Ф.Барт [7]), гетерогенності, зокрема та політичної, досліджуваних спільнот.

Так, Р. Редфілд стверджував, що не існує єдиної загальнонаціональної «картини світу». В одній культурі співіснує декілька культурних традицій, зокрема, культурна традиція «шкіл і храмів» («велика традиція») і традиція сільської громади («мала традиція»).

Щодо українських реалій, вивчення саме «малої традиції», тобто селянських уявлень, може стати добрим підґрунтям для усвідомлення уособлення влади та держави для всього українського суспільства. По-перше, це пов'язано з тим, що сьогодні селянство становить третину населення держави. По-друге, динаміка чисельності сучасних українських міст дозволяє зрозуміти, що велика кількість сучасних мешканців міст є міщанами лише у другому–третьому поколіннях (наприклад, населення Києва становило у 1939 р. 847 тис., у 2014 – 2869 тис.; населення Одеси у 1939 р. становило 602 тис, у 2014 – 1017 тис. Така сама динаміка спостерігається і щодо інших українських міст [8]), а отже селянська «картина світу» лишається актуальною.

Головним джерелом для цієї роботи є біографічні нарративи, як зібрані під час власних польових досліджень у Степовому Побужжі, так і записані під час експедицій Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького і надруковані у багатотомному виданні «Усна історія Степової України» [9]. Крім того, постсоціалістичні уявлення про владу і державу певною мірою відображені у соціологічних опитуваннях [10].

Детальний розгляд уявлень про владу та державу в історичному вимірі неможливий у межах цієї розвідки. Проте здається доречним навести хоча б фрагментарно деякі відомості щодо цього питання у досоціалістичну добу.

Характеризуючи ситуацію середини XVII ст., Н. Яковенко зазначає: «В очах

світських осіб володар-помазанник виступає носієм божественної санкції і знаряддям вищої справедливості, причому ці ознаки прикладаються нарівно як до колишнього володаря, короля-католика, так і до актуального правителя – православного царя» [11]. Повноваження гетьмана, який здійснював реальну владу, також сприймалися як наслідок «божественного обранництва», але лише тому, що у принципі «немає влади як не від Бога» [12]. Разом з тим фігура гетьмана в уявленнях поставала такою, що не лише має права внаслідок обранництва, але й обов'язки і відповідальність. Серед чеснот, яких очікували від носія влади – «доблесть», «мужність», «розсудливість» і «великодушність», що передбачало служіння публічному благу як цінності, що її володар мусить ставити вище за свої приватні інтереси [13].

Особливої уваги заслуговує те, що «звинувачення недбалих гетьманів – не «строителей и опекунов», а «*выродков отчизни, які чинять те чи те «для власних приват и амбицій, а не для ползи всенародной», «для своих приват и интересов», «з невеликим отчизни ущербом... для своего властолюбця...» є часто повторюваним семантичним кліше...» [14].*

Інститут гетьманства поступово втрачав повноваження, а, отже і сенс існування впродовж XVIII ст. на Лівобережжі; Правобережна Україна перебувала на маргінезі політичного життя Речі Посполитої. Козацька старшина, яка спромоглася з часів Хмельниччини почати формулювати власні претензії на привілейоване становище, втрачає його. Умови післякозацької доби позначилися активним впровадженням кріпосницьких відносин. Після розділів Речі Посполитої, наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. царський уряд проводив «виштовхування бунтівної шляхетної гололи з рядів привілейованого класу».

Отже, досягнувши модерного XIX ст., більшість українців були селянами. Постать гетьмана як уособлення «своєї» влади в уявленнях селян втрачає актуальність. Натомість «своя» влада дедалі більше пов'язана з поміщиком (паном), поліцією, чиновниками. Поряд з тим побутують й уявлення про володаря-помазанника, яким є російський

цар.

Якщо коротко позначити уявлення селян щодо панів, поліції, чиновників, воно виглядає як «вони хочуть нас обдурити». Вважаючи, що поліція мусить захищати їх від панів, але цього не робить, селяни досить часто скаржилися на неправильні, з їхнього погляду дії поліції. Усна народна творчість зберегла також ставлення до місцевого чиновництва, яке було переважно вкрай негативним [15].

Щодо ставлення до «помазанника», воно було неоднозначним. З одного боку, «матеріали центральних та обласних архівів переповнені судовими справами, у яких йдеться про чисельні інциденти підбурювань і образ, адресованих тому чи іншому російському імператорові» [16]. З іншого боку, побутовали й протилежні настрої, в яких «особа самодержця, вища влада в цілому поставали своєрідним джерелом загального добра...» [17].

Такий спектр уявлень про владу зберігався і на початку ХХ ст. Слід підкреслити, що до «своєї» влади селяни ставилися ставилися з недовірою, іронією, намагаючись при цьому «тримати дистанцію», але її представники цілком вкладалися в раціональні категорії. Інакше було з коронованою особою: «У далеко не раціональних уявленнях його (царя) бачили грізним караючим началом, уособленням правди, провідником земної справедливості... Селяни богобійно відчували тріпотіння душі перед міфом, абстрактною ідеєю монархічної влади, до певної міри перетвореної у предмет есхатологічного культу» [18].

Ситуація змінюється з початком значних трансформацій першої половини ХХ ст. Йдеться передусім про радянську модернізацію, яка була здійснена у тому числі за рахунок селянства. Яким саме чином відбуваються у свідомості означені процеси, як вони вплинули на уявлення про владу?

Біографічні наративи, зібрані у різних частинах України, подають достатньо відомостей щодо травматичного досвіду зіткнення людини і влади (в даному випадку – радянської) під час колективізації та розкуркулення: «до колгоспу заганяли... не хотіли вступати, боялись общего котла...» [19]; «колгосп коли виник був 29 год... приїхали,

забрали нашу коняку, бричку... насипали з горища все, що в нас було і повезли. Батько ходє, руки ламає, зажурився. Мама, баба плачуть у хаті» [20].

Українське селянство сприймало нову владу саме крізь призму колективізації, розкуркулення й, звісно, спричиненого ними голоду: «Нас вигнали з хати, коли була розкулачка. Я ходила по чужих людях, ночували по-під заборами, у соломі, не було де... Тоді **чорт його зна що за власть була така**. Таскали все що було, вивезли в город... Було таке врем'я комсомол юрбами ходили і знаходили, де що заховано. Таке було время, щоб їх пострілять геть усіх. Вмерло дуже багато. Оця сторона на кладбищі – геть усі померли з голоду. Оці юрбами ходили й викидали людей з хат...» [21]. Тогочасні уявлення про владу відбивалися у розмовах, обговоренні ситуації, що склалася: «А тоді що, зійшлися сусіди, дядьки побалакали: «Куди ж оце ми вступили, давайте вискакувати». І думали, як вони вийдуть із колхозу, то будуть знов так робить. А вони ходять, собирають, а тоді вообщє колективізація, всі пішли» [22]. Узагальнюючи свій життєвий досвід колгоспного життя, М.Ю. Бондаренко зауважила: «25 років ставили трудодні. За палочки давали зерно. **Власті ума не вставили**».

Уявлення про владу у цей час сконцентровані навколо тих осіб, що безпосередньо здійснюють настанови з «центру» щодо колективізації та розкуркулення («комсомол юрбами ходили») і мають переважно негативне забарвлення. Відбулася певна трансформація в уособленні влади: з уявлень про владу зникає елемент сакральності, який був пов'язаний з коронованою особою. Крім того, уявлення про «свою», місцеву владу також зазнають певних змін. Тепер у свідомості відбивається не так «вони хочуть нас обдурити», як «вони хочуть все відібрати», а, отже, позбавити можливості працювати й, врешті, можливості жити.

Аналогічні мотиви можна простежити й в уявленнях щодо радянської влади напередодні війни: «Батьків позабирали, мобілізували усіх у армію. Годний, негодний – усіх забрали. У мене батько був з білим білетом – тоже забрали. Полежав у окопах у мокрому – воно ж сиро вже було – та й то... Як

проводжали... уручили – через двадцять чотири часа – давай у воєнкомат. Забрали і погнали» [23].

Разом з тим, згадуючи «ностальгію за радянським минулим», яку визначають як одну з головних ознак патерналізму, привертає увагу питання: коли і в який спосіб відбулася настільки серйозна зміна у свідомості, в який спосіб тій «новій» радянській владі вдалося самій посісти місце того *sacrum*, з якого вона виштовхнула «володаря-помазанника, носія божественної санкції і вищої справедливості». Звісно, не претендуючи на вирішення цього питання, наведемо фрагмент з інтерв'ю, яке, видається, прояснює принаймні початок цього процесу. Карнаух Надія Яківна, 1917 року народження (с. Широке Василівського р-ну Запорізької обл.) розповідає про свого батька: «Батько робив панщину у Василівці, ото там, де Попови. А тоді вже землю наділили їм, вони самі хозяйнували. Хозяйствовавали самі до 1930 года. В 1928 начались колхозы. Батько не йшов мій, його тягали-тягали – не йдуть. А тут пішли трактора, машини, йому кажуть: «Ну чого ви?» А він: «Не буду, я знаю, що то моя земля і все». А тоді прийшли, взяли п'ятеро свиней, п'ятеро овець, тьолку і корову. А батько ж не йде. А тоді прийшов тут полномочений такий був, поляк Зверинський. Як стали вбалакувать – убалакали. Пішов батько у 1930 годі... Побули-побули мій батько в колхозі, а тоді й каже: «Ото я дурак». Кажу: «Чого, що в колхоз пішли?» «Ні, я прийшов на роботу, зробив, прийшов. Мати води нагріла, скупався, переодівся *і все*». Повечеряв, цигарка в зуби. **Понравилось йому...**» [24].

У цьому «і все» відбивається можливо і природне бажання позбутися відповідальності за своє господарство, задоволення від того факту, що відповідальність за твою родину, за твоє господарство бере на себе держава і влада. Можливо, саме тут закладся фундамент, на якому згодом був вибудований новий *sacrum*.

Важливим для розуміння сучасних уявлень є також сприйняття влади під час війни. «Своя», місцева влада в цей час уособлена «старостами» та «поліцаями». Ставлення до них неоднозначне. «Старостою був... председатель сельского совета, но то-

ді старостою називався. Німці назначили. Поліцаї були! Ще б не було! Там у сільсоветі... Місцеві всі були. Дядько Мішка, Іван Зайчик, Дмитро, Чувілін, та штук п'ять-шість було... Як вони до людей ставились? Ну... як у Германію брали, наприклад, казали, що оце буде набор. Предупреждали...» [25]. «У войну были *свої хлопці*, но вони работали на нас. Вони казали, коли буде облава, кого будут брать... Голова каже, шо ховайтесь. Сьогодні ще нічого, половлять та повідпускають. А завтра вже будут оформлять, завтра облава» [26]. «А наш був председатель сельсовета, і при німцях, і після війни остався. Хороший був. Поліцаї є хороші, а є – не дуже» [27].

Образ «німця» як «влади» є також амбівалентним: «Коли німці у селі були, приїжав із районну Міллер. Це його хвемілія чи ні – я не знаю. Людей бив плеткою прямо. На бригаді плеткою різав тіки так. А ті німці, шо стояли тут, – людей не били. Були і на постою, мабуть два солдати було. У школі – коли ж там у нас не поселять – чи може й охвіцер, я вже забулась, не помню. У школі було повно солдатні. Ті, шо у нас жили, вони себе харашо вели, шо називається. **У нас тоді нічого не забирали.** А вже наприкінці, оце як уже отступали – забирали усе: і курей, і у кого свині були, – усе позабирали» [28]. «Німці були, стояли у нас у хаті. Те, так вони такі солдати, як і наші були» [29].

Емоційне, оціночне забарвлення уявлень щодо «своєї» влади, тобто тих людей, які здійснюють управління безпосередньо на місці, виконуючи настанови будь-якого «центру», звісно, потребує ґрунтовніших досліджень. Проте наважуся припустити, що воно є приблизно однаковим щодо «комсомолу», представники якого «юрбами ходили» та щодо окупаційної влади. Наявне прагнення дистанціюватися вже не лише від «далекої», але й від «близької» влади. Влада набуває найнегативніших рис у свідомості своїм бажанням «забрати все», яке у свою чергу породжує бажання «не віддати нічого», ретельно приховати все, що маєш.

Отже, впродовж середини ХХ ст. закладається підґрунтя такого амбівалентного уявлення про владу: «вони хочуть все забрати» з одного боку і «батькові понравилось-

ся» з іншого.

Які зміни вносять «постсоціалістичні трансформації» у подібні уявлення дає можливість простежити соціологічне опитування, проведене у 1998 році співробітниками Інституту соціології НАН України.

Пояснюючи своє розуміння владної еліти у ході опитування респонденти давали такі відповіді: «Еліта це – найбагатші люди» (44%), «ті, хто обіймає високі посади» (42%), «кращі, найбільш здібні і видатні у своїй галузі» (15%). Серед 15 соціальних категорій було запропоновано обрати ті, які передусім асоціюються з елітою: виявилось, що це верхівки законодавчої та виконавчої влади, а також заможні люди – підприємці, керівники банків тощо [30]. У ході опитування з'ясувалося, що всі ті, хто належить до «правлячої еліти» довірою майже не користуються. Одне з розповсюджених пояснень цієї недовіри таке: «ті, хто отримав владу, перестають піклуватися про інших людей, про народ, а дбають лише про себе» (68% згодні, 22,5 скоріше згодні) [31].

На запитання: «Наскільки Ваше життя залежить від тих, хто складає нашу правлячу еліту?» відповіді були такі: «дуже залежить» (36%), «достатньою мірою залежить» (37%), лише 8,5% вважають, що «майже не залежить». Тобто свою незадоволеність життям більшість пов'язує не з обставинами і не з самими собою, а з правлячою елітою [32].

Відповідні настрої подають і біографічні інтерв'ю 2009-2010 рр.: «Нікому... не вір. Нікому і ні чому. Ти подивися..., які вони падліці. Всім нам як вони тяжко брешуть!... усі обіцяють золоті гори. А ні одне не зробило хороше для людини. Тіки każde для себе!» [33]. Разом з тим у ці часи існує вже та сама «ностальгія за радянським минулим», яка відбивається у певній ідеалізації колишньої величі колгоспів: «а тепер... буряни заростають на городах, поля неорані колхозні» [34]; «вийдеш на поле – 50-60 гектар помідор, помідори ото як рука. З одного корча два відра отаких-го! Січас ні один художник не намалює такого!» [35]. «Тяжолу жизнь прожила, нас троє було. Но ми при роботі були. Саме главное, шо ми были при роботі. А тепер нікакого. Немає того» [36]. «Построїти далі Україну такою, як

вона должна быть, *а не за гроші!*» «Оно в Білорусії примірно, хоть там... но *там дисципліна*. Він *всьо сохранив, нічо не повирі-зав*» [37].

Соціологічне опитування, проведене вже у 2015 році безпосередньо серед сільського населення, свідчить про стійке збереження тих самих настанов щодо влади: на питання «Хто на вашу думку сьогодні більше всього шкодить розвитку українського села?» четвертку лідерів посідають агротрейдери, Верховна Рада, уряд, місцева влада. Крім того, 65,9% опитаних селян вважають, що землю продавати не можна, а 76,5% переконані, що українському селу необхідна державна підтримка, пільги та дотації. Показовим є також ставлення до податків: на питання «Якщо ви ведете особисте селянське господарство, чи згодні ви сплачувати помірні податки, які будуть витрачені на розвиток села?» 48,8% відповідає «Я не веду особисте господарство», 16,3% не вірять, що ці податки можуть бути використані справедливо [38].

Отже, можна відзначити певні константи в уявленнях про владу та державу. Факт загалом негативного сприйняття будь-якої влади українцями не є загалом новиною. Проте, у стереотипному уявленні про владу (як і в будь-якому стереотипі) можна виділити як незмінні складові, так і ті, які зазнають змін під впливом зовнішніх чинників.

Незмінними, здається, є уявлення щодо прагнення влади до збагачення й небажання «піклуватися про народ» (тут варто було б виділити ще уявлення про «ідеальну владу», яка як раз «піклується про народ», але це вже предмет окремого дослідження). Згадаймо «часто повторювані семантичні кліше» кінця XVII ст. – «для власних приват и амбиций, а не для пользы всенародной», «для своих приват и интересов», «з немалим отчизни ущербом... для своего властолюбця...». Аналогічні мотиви звучать на початку XXI ст.: «усі обіцяють золоті гори. А ні одне не зробило хороше для людини. Тіки każde для себе!»

Щодо тих чинників, які все-таки зазнали змін, вони, думаю, все-таки спричинені радянською модернізацією, а отже, термін «постсоціалізм» є слушним. Йдеться про

уявлення про владу як про грабіжника, як про того, хто хоче відібрати «геть усе». Цей травматичний досвід продовжує побутувати в українському суспільстві до сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Малевська-Шалигін А. Чи постсоціалізм? Сучасні селянські уявлення про владу і державу. На прикладі досліджень на півдні Польщі / А. Малевська-Шалигін // Народнознавчі зошити. – № 1-2. – 2010. – С. 223.
2. Там само.
3. Фоломєєв М.А. Патерналістські політичні традиції в системі відносин української держави та суспільства / М. Фоломєєв // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. – Сер. «Питання політології». – 2009. – № 861. – Вип. 15. – С. 148-155.
4. Зоткин А. Украинский феномен: патернализм без авторитаризма [Електронний ресурс] / А.Зоткин // Диалог UA Проект «Україна». – Режим доступу <http://dialogs.org.ua/ru/project/page12423.html>
5. Эванс-Причард Э.Э. Нуэры Описание способов жизнеобеспечения и политических институтов одного из нилотских народов / Э. Эванс-Причард. – М.: Наука, 1985. – 236 с.
6. Гирц К. Политика прошлого, политика настоящего: некоторые заметки о пользе антропологии для понимания феномена новых государств / Клиффорд Гирц // Интерпретация культур. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 381-397.
7. Барт Ф. Личный взгляд на современные задачи и приоритеты в культурной и социальной антропологии / Ф. Барт // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3. – С. 45-54.
8. Динаміка населення обласних центрів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_України#
9. Усна історія Степової України. – Т. 1-10. – Запоріжжя: Тандем, 2008-2012.
10. Шульга М. Правляча еліта сучасної України. / М. Шульга, О. Потехін, Н. Бойко, О. Парохонська, Т. Шульга. Аналітична доповідь № 10. – Київ, січень 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://i-soc.com.ua/institute/elit.pdf>; Чому Революція Гідності не змінила українське село? [Електронний ресурс] / Calinfo. – Режим доступу: http://galinfo.com.ua/news/chomu_revolyutsiya_gidnosti_ne_minyla_ukrainske_selo_196414.html
11. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. / Н. Яковенко. – К.: Laugus, 2012. – С. 404.
12. Там само. – С. 412.
13. Там само. – С. 413.
14. Там само. – С. 414.
15. Крижанівська О.О. Держава і церква в уявленнях селян Правобережної України доби скасування кріпосного права / О.О. Крижанівська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 156.
16. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси: «Вертикаль», 2007. – С. 336.
17. Там само.
18. Там само. – С. 337.
19. Записано у с. Широке Василівського р-ну Запорізької області від Бондаренко М.Ю., 1910 року народження // Усна історія Степової України. – Т. 1. – Запоріжжя: Тандем, 2008. – С. 2-4.
20. Записано у с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької області від Кругляк М.В., 1916 року народження // Усна історія Степової України. – Т. 2. – Запоріжжя: Тандем, 2008. – С. 17.
21. Записано у с. Синюхін Брід Первомайський р-н, Миколаївська обл. від Карпової М.Г., 1910 року народження.
22. Записано у с. Мала Білозірка Василівського р-ну Запорізької області від Кругляк М.В., 1916 року народження... – С. 19.
23. Записано у с. Широке Василівського р-ну Запорізької обл. від Детюк Н.О., 1929 року народження // Усна історія Степової України. – Т. 1. – Запоріжжя: Тандем, 2008. – С. 39.
24. Записано у с. Широке Василівського р-ну Запорізької обл. від Карнаух Н.Я., 1917 року народження // Усна історія Степової України. – Т. 1. – Запоріжжя: Тандем, 2008. – С. 51-52.
25. Записано у с. Широке Василівського р-ну Запорізької області від Амеліної Н.Г., 1925 р.н. // Усна історія Степової України. – Т. 1. – Запоріжжя: Тандем, 2008. – С. 6.
26. Записано у с. Широке, Василівського району Запорізької обл. від Демченко Г.Х. 1922 р.н. // Усна історія Степової України. – Т. 1. – Запоріжжя: Тандем, 2008. – С. 29.
27. Записано у с. Широке Василівського р-ну Запорізької обл. від Карнаух Н.Я., 1917 року народження... – С. 51-52.
28. Записано у с. Широке Василівського р-ну Запорізької області від Амеліної Н.Г., 1925 р.н. – С. 8.
29. Записано у с. Червоноармійське Василівського району Запорізької обл. від Сороки М.К., 1919 р.н. // Усна історія Степової України. – Т. 1. – Запоріжжя: Тандем, 2008. – С. 56.
30. Шульга М. Правляча еліта сучасної України...
31. Там само.
32. Там само.
33. Якиминська Л.В. Влада у світоглядних уявленнях українців (за матеріалами фольклорних текстів Степового Побужжя) / Л.В. Якиминська // Український селянин: 36. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2010. – Вип. 12. – С. 123-126.
34. Записано в с. Кумарі Первомайського р-ну Миколаївської обл. від Зарицького В., 1940 р.н.
35. Записано в с. Кумарі Первомайського р-ну Миколаївської обл. від Хрустовського Є., 1936 р.н.
36. Записано в с. Кумарі Первомайського р-ну Миколаївської обл. від Зарицької А., 1931 р.н.
37. Записано в с. Кумарі Первомайського р-ну Миколаївської обл. від Хрустовського Є., 1936 р.н.
38. Чому Революція Гідності не змінила українське село?...

Тхоржевська Тетяна *Образи держави і влади в уявленнях українського селянства*

Статтю присвячено одному з актуальних аспектів проблеми взаємодії людини та соціального простору: уявленням про владу і державу. Джерельною базою дослідження є біографічні нарративи та соціологічні опитування. За допомогою генетичного та динамічного методів зроблено спробу проаналізувати розвиток уявлень про владу українського селянства впродовж радянської та пострадянської доби.

Ключові слова: постсоціалізм, патерналізм, уявлення, влада, держава, селянство

Тхоржевская Татьяна *Образы государства и власти в представлениях украинского крестьянства*

Статья посвящена одному из актуальных аспектов проблемы взаимодействия человека и социального пространства: представлениям о власти и государстве. Источниковой базой исследования являются биографические нарративы и социологические опросы. С помощью генетического и динамического методов предпринята попытка проанализировать развитие представлений о власти украинского крестьянства на протяжении советской и постсоветской эпохи.

Ключевые слова: *постсоциализм, патернализм, представления, власть, государство, крестьянство*

Tchorzevska Tatiana *Images of state and government in the views of the Ukrainian peasantry*

The article is devoted to one of the most urgent aspects of human interaction and social space: notions of power and the state. Source base study are biographical narratives and opinion polls. With the help of genetic and dynamic methods attempt to analyze the development of ideas about the power of the Ukrainian peasantry during the Soviet and post-Soviet era.

Keywords: *postsocialism, paternalism, representation, power, state, peasantry*

Рецензенти:

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 15.02.2016 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 364.27 (4РОС) (09)

ЗАКОНОДАВЧО-НОРМАТИВНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ЗАВДАНЬ І КОНТИНГЕНТУ ПРЯДИЛЬНИХ, ГАМІВНИХ І РОБОЧИХ БУДИНКІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ (НА МАТЕРІАЛАХ ПОВНОГО ЗІБРАННЯ ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)

Тетяна Моїсеєва

Одеський національний політехнічний університет
Україна, 65044, м. Одеса, пр. Шевченка, 1
e-mail: moiseeva_tatyana@inbox.ru

Упродовж XVIII-XIX століть у Російській імперії формується низка закладів, в яких праця застосовується як засіб «терапії» (авт.), або покарання. Серед них слід назвати і такі, як прядильні, гамівні (Г.Б. – Т.М.) та робочі (у нормативних актах згадуються як «работные», або «рабочие»; щоб уникнути плутанини, ми будемо вживати термін «робочі» – Р.Б. – Т.М.) будинки.

Дослідження діяльності подібних установ у минулому представляє науковий інтерес і, на наш погляд, є надзвичайно актуальним. У різні історичні епохи здійснювалися спроби використати суспільну та виховну природу праці у періоди природних чи суспільних катаклізмів, як засіб організації трудової зайнятості при безробітті (громадські роботи, будинки працелюбства); перевиховання, або покарання асоціальних елементів (прядильні, гамівні, робочі будинки, землеробські колонії та ремісничі притулки для малолітніх правопорушників) і багато інших.

Вироблення основних напрямків, принципів, методів роботи з «проблемними» групами важливе й у наш час, оскільки у складних соціально-економічних, суспільно-політичних реаліях сьогодення кількість їх лише збільшується. У цій сфері особливо значимим є об'єднання зусиль соціальних працівників,

соціологів, психологів, політиків, правознавців.

Означене питання вивчається в історико-соціальній та історико-правовій площині.

У сучасній історіографії існують певні диспропорції у дослідженні проблеми. Зокрема, значна частина праць науковців, публіцистів присвячена історії будинків працелюбства [1].

Інформація стосовно виникнення та діяльності прядильних, гамівних і робочих будинків представлена дуже фрагментарно. Стислі дані щодо історичного фону їх створення та призначення наявні у навчальній літературі по соціальній роботі, а також статтях, присвячених історії благодійності [2]. Певним чином означена тема представлена у роботах з історії права та пенітенціарної системи, де згадані установи ідентифікуються як один з типів тюремних закладів [3]. Корисною у плані вивчення діяльності закордонних робочих будинків є стаття В.О. Стремєцької [4].

У той же час, праці, в яких би підходи влади до роботи з деякими девіантними групами населення були проілюстровані еволюцією законодавства, в історіографії представлені недостатньо.

Метою статті є вивчення процесу формування та розвитку нормативно-законодавчої бази у визначенні завдань і контингенту прядильних, гамівних і робочих будинків на основі аналізу

документів, розміщених на сторінках Повного зібрання законів Російської імперії (ПЗЗРІ).

Так звані «прядильні» та «гамівні» будинки з часу їх виникнення використовувалися як заклади «трудотерапії» та «трудопокарання». Наприклад, зміст низки указів першої третини XVIII ст. свідчить про те, що у «прядильних» будинках (дворах) передбачалося утримувати «виновных баб и девок, которые смертныя казни будут не подлежат» [5].

Згадані законодавчі акти не дають уявлення про ступінь і природу провини чи злочину, за які жінок передбачалося спрямовувати до «прядильних» домів, у той же час, нашою думкою, що певна «диференціація» провинностей мала місце, оскільки місцева влада, при направленні жінок до цих закладів, повинна була зазначити, «сколько которой лет в той работе быть, или по смерть, усматривая по их винам» [6]. Трохи пізніше, у «Регламенті головного магістрату» 1721 р. призначення «прядильних» будинків буде конкретизовано: «прядильне дома для непотребного и неистового женского пола» [7].

Більш інформативними є документи щодо створення та принципи діяльності гамівних (смирительных) будинків. У першу чергу слід назвати такі, як: «Регламент или Устав Главного Магистрата», (далі – «Регламент») прийнятий у 1721 р. (розділ XX «О цухтаузах (или смирительных домах) и гошпиталях (или больницах)» та «Учреждения для управления Губерний Всероссийской империи» (далі – «Учреждения...») 1775 р. (розділ XXV «О приказе общественного призрения, и его должности», п. 391).

Цікавий матеріал для дослідників діяльності Г.Б. надає затверджене у січні 1839 р. «Положение о исправительном заведении в С. Петербурге» (далі – «Положение о исправительном...»), яке в основній своїй частині базується на положеннях «Учреждения...», у той же час, їх розширює, доповнює та конкретизує.

Враховуючи, що документи такого роду

для однотипних закладів були майже ідентичними (з невеликими «відхиленнями») по всій імперії, вважаємо, що аналіз «Положения о исправительном...» дасть змогу виявити загальнодержавні тенденції до організації подібних закладів.

Те, що створюваний у Санкт-Петербурзі виправний заклад був наслідувачем Г.Б. підтверджує §3 документу: «Исправительное заведение заменяет смирительный дом, принимая в руководство и правила сего дома» [8].

«Учреждения...» чітко визначає характер, соціальну спрямованість і мету гамівних (виправних) будинків: «Смирительный дом ограждает общество от многих предрозостей, добронравие повреждающих, и следовательно бывает нужен для общего благочестия и спокойствия семей» [9].

Значна увага у названих документах приділяється визначенню контингенту Г.Б.: «смирительный дом устанавливается ради таких людей обоого пола, которые непотребного и невоздержанного жития, яко: 1. сыновья, или дочери, кои родителям своим непослушны, или пребывают злого жития, или ни к чему доброму не склонны. 2. Люди, которые впадут в непотребное житие, начнут расточать имение, долги накопляют вдвое против имения, и чинить непотребности, противные чести. 3. Люди, которые начнут без стыда и зазора иметь явно поведение, добронравию и благочинию противное. 4. Рабы непотребные, которых никто в службу не принимает. 5. Рабы ленивые и гуляки, кои все пропивают, или проматывают. 6. Люди, которые не хотят трудиться для своего пропитания. 7. Непотребного, неистового и соблазнительного жития женского пола» [10].

У деяких інших документах коло «клієнтів» «гамівних» будинків поповнюється за рахунок відставних військових і цивільних чиновників, засуджених за розпусну поведінку (Сенатський указ від 6 листопада 1831 р.) та невиліковно хворих злочинців «подлежащих наказанию плетью или розгами с оставлением на месте

жительства». Таким злочинцям передбачалося замінити фізичне покарання направленням у «домы смирительный или рабочий на определенное время» (Затверджена думка Державної Ради від 18 листопада 1834 р.) [11].

Згідно з «Положением о исправительном...» у виправний заклад приймалися діти з 10 років. Що стосується верхньої межі віку, то вона для потенційних в'язнів взагалі не визначалася (запропонована у проекті «Положення о исправительном...» верхня «планка» у 65 років була відхилена) [12].

«Учреждениями...» визначалися і суб'єкти, за рішеннями («прошеннями») яких гамівні будинки формували свій контингент: губернські правління, суди, батьки або родичі (не менше трьох), які звернулися з клопотанням до Приказу суспільної опіки, поміщики чи хазяї. При цьому родичі, поміщики та хазяї повинні були представити свідоцтво, або пояснити причину, з якої особа «карається» таким чином [13].

З часу створення терміни «ув'язнення» у гамівних будинках, як і в прядильних, визначалися однаково: «на время, или навсегда», «кто на какое время по злым его поступкам будет достоин» [14].

Інший підхід до визначення термінів бачимо в «Положении о исправительном...» (§§ 34-40): «В исправительное заведение никто не может быть назначаем навсегда и бессрочно». Далі зазначалося, що підопічні можуть знаходитися у закладі не менше одного місяця і не більше двох років [15].

Наведений перелік дозволяє зробити висновок, що Г.Б. призначалися для людей, які вчинили так звані злочини проти моралі. У той же час, така «розмитість» визначення контингенту та спрощена процедура прийняття до Г.Б. за клопотаннями приватних осіб могла приводити до зловживань (рідні поміщиків, хазяїв, які з тих чи інших причин намагалися позбутися «тягаря»).

Підтвердженням цьому є уривок з книги В.Н. Нікітіна «Тюрьма и ссылка. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение заключенных, пересыльных, их детей и

освобожденных из под стражи, со времени возникновения русской тюрьмы, до наших дней. 1560-1880 г.», в якій він наводить враження від відвідування російських тюремних закладів англійця Вальтера Венінга: «в смирительном доме «комнаты были также грязны, а воздух в них чрезвычайно был дурной». Тут Венинг видел «колодников, привязанных за шею, женщин в рогатках, на которых имелись по 3 острых спицы, длиною 8 дюймов и так вделаны, что женщины не могли ложиться ни днем, ни ночью». Мучили их так, по свидетельству Венинга, «из угождения тем, кто их отдал в сие место (помещики)» [16].

Перші згадки робочих будинків на сторінках ПЗЗРІ відносяться до 1775 р.: Указ Московському Обер-Поліцмейстеру «Об учреждении под ведомством тамошней Полиции особой больницы, богадельни и работных домов» та «Учреждения для управления Губерний Всероссийской империи» (Учреждения...) [17].

Варто зауважити, що у цих нормативних актах відсутня чіткість у визначенні призначення згадуваних установ. Наприклад, в Указі Московському Обер-Поліцмейстеру наголошується на їх **виправній функції**: «в здешнем городе множество молодых лет ленивцов, приобвыкших лучше праздно шататься, прося бесстыдно милостыни, нежели получают пропитание работою: для таковых дабы прекратить им средства к развратной праздности, учредить работные дома под ведомством здешней Полиции».

Через декілька років (1781 р.) Сенатським указом було передбачено поширення Р.Б., як одного із засобів *боротьби з жебрацтвом*, «на все в Государстве места, ибо скитающиеся за милостынею не в одной здешней губернии находятся» [18].

Що стосується іншого документу («Учреждения...»), то тут головний акцент робився на **функції допомоги**: «дабы работою доставит прокормление неимущим» [19].

Таким чином, з самого початку у діяльність Р.Б. закладалося протиріччя, яке полягало у спробі поєднати під «одним

дахом» добровільну та примусову працю – «трудова допомога» та «трудотерапію» («трудопокарання»).

Аргументом на користь цього твердження є перелік потенційних «клієнтів» Р.Б., закріплений у ст. 295 Статуту Суспільної Опіки (1857 р.): «1) люди обоєго пола совершенно убогие, кои работают могут и сами добровольно туда приходят; 2) не имеющие пристанища, кои присылаются на время или и навсегда по распоряжению местного начальства; 3) присылаемые по распоряжению местной полиции праздношатающиеся и пойманные в прошении милостыни люди, могущие прокормиться работою» [20].

Паралельно відбувалося запровадження іншого типу Р.Б. – для **злочинців**, в яких наголос робився на **виправну**, а скоріше навіть **каральну функцію праці**. Так, Указом від 3 квітня 1781 р. передбачалося спрямовування до Р.Б. за **злочин** – покражу. При цьому виділялося три види покраж (воровства): *грабіж* (воровство-грабеж), *крадіжка* (воровство-кража), *шахрайство* (воровство-мошенничество) [21].

У той же час, запровадження нового типу робочих будинків не означало скасування старих. У Сенатському указі від 31 січня 1783 р. «О заведении во всех Губерниях для преступников, обличенных в краже, грабеже и мошенничестве, рабочих домов, особых от тех, кои по Учреждению о Губерниях назначены, и об употреблении на сие денег из суммы, определенной в каждой губернии на строение» зазначалося, що «сии не меньше для общественной пользы нужны, как и устройство рабочих домов для преступников» [22].

У більш пізніх нормативних актах коло «підопічних» Р.Б. для злочинців продовжувало розширюватися. Ув'язненню підлягали порушники паспортного режиму, солдатки (з державних селян) «развратного поведения, которые будучи способны к работам, по лености не хотят снискивать трудами пропитание» й ін. [23].

Незважаючи на відмінність робочих будинків за їх цілями, вони повинні були перебувати під наглядом та у віданні Приказу Суспільної Опіки [24].

Аналіз наведених нормативних актів

свідчить, що Р.Б. для злочинців створювалися та розвивалися як **виправні заклади тюремного типу** за незначні правопорушення.

Ілюстрацією до цієї тези є норми затвердженого 13 січня 1839 р. «Положения о рабочем доме в С. Петербурге» (далі – «Положение о рабочем...»): «Рабочий дом в С. Петербурге учрежден для людей обличенных в воровстве и других преступлениях, ... но подвергаемых легкому наказанию, ... причисляется к исправительному заведению» (§§ 1, 4) [25].

Як впливає з документу, петербурзький робочий будинок не обмежує коло потенційних «клієнтів» лише ув'язненими за покражу «для отработания суммы, по мере вины», доповнював його арештантами, направлені до Р.Б. «в наказание за другие преступления, не подвергающиеся тягчайшим наказаниям» (§ 20). До цих «інших» злочинів «Положение о рабочем...» відносило: жінок, «изобличенных в двукратном корчемстве без насилия»; засуджених за таємний ввіз іноземних товарів і вчинення правопорушення чи злочину «в пьянстве без намерения»; кріпаків за провини супроти власника, чи поліцейські «проступки» (§ 28) [26].

Логічним завершенням розвитку Р.Б. для злочинців як елементу каральної системи стало рішення (грудень 1865 р.) щодо їх вилучення з відання Приказів Суспільної Опіки та підпорядкування Губернським правлінням і «Попечительным о Тюрмах Комитетам» [27].

Аналіз документів, представлених у Першому та Другому зібраннях ПЗЗРІ дозволяє зробити деякі висновки:

1. Контингент прядильних будинків складали суто жінки. У той же час, недостатність інформації звужує можливості чіткого визначення як кола потенційних «клієнтів» цих установ, так і характеру їх провини (злочину).

2. Гамівні будинки слугували закладами для утримання осіб, що вчинили так звані злочини проти моралі.

3. Аналіз контингенту робочих будинків свідчить про їх двоїстий характер, використання Р.Б. як для профілактики

жебракства, трудової допомоги, так і для утримання злочинців.

4. В усіх закладах головним засобом виховання, допомоги, покарання виступала праця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бадя Л.В. Отечественный опыт преодоления бедности методами трудовой помощи (XVIII – начало XX века) / Л.В. Бадя. – М.: АНО СПО СОТИС, 2008 – 218 с.; Бадя Л.В. Становление и развитие трудовой помощи населению в дореволюционной России / Л.В. Бадя. – М.: НОУ Моск. соц.-экон. ин-т, 2005. – 220 с.; Моисеева Т.М. Формування нормативної бази діяльності будинків працелюбства (кінець XIX ст.) / Т.М. Моисеева // Інтелігенція і влада: матеріали П'ятої Всеукраїнської наук. конф. (Одеса, 24-25 грудня 2009): у 3-х ч. Ч. 1 / редкол.: гол. ред. Г.І. Гончарук [та ін.]. – Одеса: Астропринт, 2009. – С. 152-158; Походзіло Ю.М. Трудова допомога як напрямок діяльності у сфері громадського піклування останньої третини XIX – поч. XX ст. в Україні / Ю.М. Походзіло // Актуальні проблеми державного управління. – 2009. – № 1. – С. 487-493.
2. Горілий А. Історія соціальної роботи: курс лекцій / А. Горілий. – Тернопіль: «Економічна думка», 2003. – 72 с.; Поліщук В.А. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи. Курс лекцій / В.А. Поліщук, О.І. Янкович. – Тернопіль: ТДПУ, 2009. – 256 с.; Холостова Е.И. Социальная работа: Учебное пособие / Е.И. Холостова. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2004. – 692 с.
3. Таганцев Н.С. Уголовное право (Общая часть). – Ч. 2. По изданию 1902 года / Н.С. Таганцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p0/instrum106/>; Никитин В.Н. Тюрьма и ссылка. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение заключенных, пересыльных, их детей и освобожденных из под стражи, со времени возникновения русской тюрьмы, до наших дней. 1560-1880 г. / В.Н. Никитин. – СПб.: Типография Г. Шпарварт, 1880. – 673 с.
4. Стремечка В.О. Організація трудової допомоги населенню у XIX – на початку XX ст. / Вікторія Олександрівна Стремечка // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: «Педагогіка. Соціальна робота. – Вип. 25. – Ужгород, 2012. – С. 198-201.
5. Об отсылке виновных баб и девок, которые не будут подлежать смертной казни, на прядильный двор (№ 3306) // ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. V (1713-1719). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 666; Инструкция Московскому Обер-Полицмейстеру Грекову (№ 4047) // ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. VI (1720-1722). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 734.
6. Об отсылке виновных баб и девок для работы на полотняные заводы (№ 3313) // ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. V (1713-1719). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 669-670; О построении в Москве при парусной фабрике прядильного дома для содержания в работе провинившихся женщин, и о даче им на пропитание казенного хлеба против каторжных (№ 8224) // ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XI (1740-1743). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 235.
7. Регламент или Устав Главного Магистрата (далі – Регламент). – Гл. XX «О цухтгаузах (или смирительных домах) и гошпиталях (или больницах)» (№ 3708) // ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. VI (1720-1722). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 301-302.
8. Положение о исправительном заведении в С. Петербурге (далі – Положение о исправительном...) (№ 11930) // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. XIV. – Ч. I (1839). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1840. – С. 14.
9. Учреждения для управления Губерний Всероссийской империи (далі – Учреждения...) (№ 14392) // ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XX (1775- 1780). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 274.
10. Регламент... – С. 301-302; Учреждения... – С. 274.
11. О дополнительных правилах относительно суждения отставных Военных и Гражданских Чиновников за развратное поведение (№ 4925) // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. VI. – Ч. 2 (1831). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1832. – С. 186-188; О облегчении наказания преступников, одержимых некоторыми неизлечимыми болезнями (№ 7551) // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. IX (1834). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1835. – С. 170.
12. Положение о исправительном... – С. 13, 16.
13. Учреждения... – С. 275.
14. Регламент... – С. 301-302; Учреждения... – С. 274.
15. Положение о исправительном... – С. 16.
16. Никитин В.Н. Тюрьма и ссылка. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение заключенных, пересыльных, их детей и освобожденных из под стражи, со времени возникновения русской тюрьмы, до наших дней. 1560-1880 г. – СПб.: Типография Г. Шпарварт, 1880. – С. 12.
17. Об учреждении под ведомством тамошней Полиции особой больницы, богадельни и работных домов (№ 14357) // ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XX (1775-1780). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 199; Учреждения... – С. 274.
18. Об учреждении под ведомством... – С. 199; О мерах к доставлению пропитания нищим (№ 15152) // ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXI (1781-1783). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 115.
19. Учреждения... – С. 274.
20. Устав о общественном призрении // Свод законов Российской империи. – В 5 книгах. – Т. 13. – СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/220/363.html#img364>. – С. 102.
21. О суде и наказаниях за воровство разных родов и о заведении рабочих домов во всех губерниях (№ 15147) // ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXI (1781-1783). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 108-109.
22. О заведении во всех Губерниях для преступников, обличенных в краже, грабеже и мошенничестве, рабочих домов, особых от тех, кои по Учреждению о Губерниях назначены, и об употреблении на сие денег из суммы, определенной в каждой губернии на строение (№ 15657) // ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXI (1781-1783). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 860-861.
23. О призрении солдаток, происходящих из сословия государственных крестьян (№ 14278) // ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XVI (1841). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1842. – С. 122-124; О правилах заключения простолудинов, проживающих в столицах, за просрочку паспортов в рабочий дом (№ 17696) // ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XIX (1844). – СПб.:

Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1845. – С. 173.

24. О бытии рабочему дому под ведением Приказа Общественного Призрения (№ 15492) // ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXI (1781-1783). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 651.

25. Положение о рабочем доме в С.-Петербурге (№ 11931) // ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XIV (1839). – Ч. I. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В.

Канцелярии, 1840. – С. 52.

26. Положение о рабочем... – С. 53-55.

27. О передаче состоящих в заведывании Приказов Общественного Призрения рабочих и смиренных домов в ведение Губернских Правлений и Попечительных о Тюрем Комитетов (№ 42737) // ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XL (1865). – Ч. II. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. – С. 310-311.

Моисеева Татьяна Законодавчо-нормативне визначення завдань і контингенту прядильних, гамівних і робочих будинків: порівняльний аналіз (на матеріалах Повного зібрання законів Російської імперії)

У статті досліджується процес формування та розвитку нормативно-законодавчої бази у визначенні завдань і кола «клієнтів» прядильних, гамівних і робочих будинків на основі аналізу документів, розміщених на сторінках Повного зібрання законів Російської імперії.

Ключові слова: законодавчі та нормативні акти, прядильні, гамівні, робочі будинки, трудова допомога, виправні заклади, злочинці, покарання

Моисеева Татьяна Законодательно-нормативное определение заданий и контингента прядильных, смиренных и рабочих домов: сравнительный анализ (на материалах Полного собрания законов Российской империи)

В статье исследуется процесс формирования и развития нормативно-законодательной базы в определении задач и круга «клиентов» прядильных, смиренных и рабочих домов на основе анализа документов, размещенных на страницах Полного собрания законов Российской империи.

Ключевые слова: законодательные и нормативные акты, прядильные, смиренные, рабочие дома, трудовая помощь, исправительные заведения, преступники, наказание

Moiseeva Tatyana Legislative and normative definition of tasks and contingent spinning, restraints and workers houses: a comparative analysis (on materials of the Complete Collection of Laws of the Russian Empire)

The article explores the process of formation and development of the legislative framework in the definition of objectives and the terms «clients» spinning, restraints and workers houses on the basis of the analysis of the documents posted on the pages of the Complete Collection of Laws of the Russian Empire.

Keywords: legislative and normative acts, spinning, braking, workings houses, labour help, correctional establishments, criminals, punishments

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Тихонов А.К., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 12.02.2016 р.

УДК 94 (438)

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ ЛІВОГО ТАБОРУ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ ПОЛЬЩІ КІНЦЯ XIX – 20-х рр. XX ст.

Владислав Боєчко

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Україна, 18021, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81
e-mail: osbb53@ukr.net

Історія Польської держави є цікавою та повчальною водночас, адже, незважаючи на складні внутрішні та міжнародні умови повоєнного періоду, Польща за час свого двадцятилітнього існування у міжвоєнний період нагромадила чималий досвід державно-правового будівництва, вирішення соціально-економічних питань і завдань щодо формування культурно-духовних основ польського суспільства. Державотворчі та соціально-економічні перетворення, що мали місце у період існування Другої Речі Посполитої є корисними для України як найближчого сусіда та партнера.

Важливість дослідження зумовлена також тим, що в українській історіографії недостатньо висвітлені процеси політичного та соціально-економічного розвитку Польщі у міжвоєнний період, особливо у хронологічних межах 1914-1921 рр. У сучасних дослідженнях українських учених простежено прагнення всебічно та неупереджено висвітлити політичну історію Другої Речі Посполитої. Українська полоністика представлена ґрунтовною працею Л. Зашкільняка та М. Крикуна [1]. У ній автори на основі нових джерел, здобутків історіографії та новітніх методологічних підходів розкрили різноманітні суспільні прояви життя поляків у різні історичні епохи, зокрема й у міжвоєнний період, а також охарактеризували становлення різних суспільно-політичних сил доби становлення державності.

Необхідно також виокремити працю тернопільської дослідниці Л. Алексієвець [2], оскільки у ній міститься ґрунтовний аналіз створення та функціонування польської політичної

системи у 1918-1926 рр. Дослідження львівської полоністки З. Баран [3] стосується відродження та становлення Польської держави 1918-1921 рр.

Польська історіографія представлена значною кількістю робіт. Перші праці про становлення та розвиток національно-демократичних сил у суспільно-політичному житті відродженої Польщі зробили тогочасні політичні діячі та безпосередні учасники, а саме, С. Грабський [4] та А. Белчіковська [5]. Сучасні історики Польщі здебільшого не ідеалізують політичний розвиток держави, намагаються об'єктивно його оцінювати, аналізувати всю суперечливість зовнішньополітичної діяльності уряду у складних міжнародних відносинах міжвоєнної Європи. Зокрема, багатоаспектним аналізом суспільно-політичного розвитку Польщі позначені праці Т. Лепковського [6], Т. Наленча [7; 8], А. Айненкеля [9]. Загалом польська історіографія представлена значною кількістю досліджень. Їй належить вагоме місце в історіографічному доробку з означеної проблематики.

Мета статті дослідити організаційне становлення лівого табору політичних сил Польщі кінця XIX – 20-х рр. XX ст. Для досягнення мети нами окреслено основні завдання: - проаналізувати джерельну базу та історіографію по темі дослідження; - охарактеризувати процес формування польського соціалістичного руху; - висвітлити діяльність Польської селянської партії «Визволене».

Польський соціалістичний рух пройшов випробування у діяльності низки соціалістичних організацій і партій попереднього періоду [10]. Розпорошені

організації та групи діяли нелегально в усіх трьох сегментах колишньої Речі Посполитої, а також в еміграції. Польські соціалісти, розділені кордонами різних держав, змушені були вирішувати складні ідеологічні проблеми національного відродження. У результаті напруженої політичної боротьби 18 відомих польських соціалістів-емігрантів із партій Другого Інтернаціоналу, Робітничого об'єднання, Національно-соціалістичної громади та берлінської «Газети робітничої» – С. Мендельсон, А. Дембський, В. Йодко-Наркевич, С. Войцеховський, С. Грабський та ін. у листопаді 1892 р. на з'їзді у Парижі утворили об'єднану Польську соціалістичну партію на основі програми організаційного поєднання соціалістичного руху зі 100-річною традицією боротьби за незалежність Польщі [2, с. 196].

Паризький з'їзд визначив низку вимог, а основним завданням було утворення демократичної Польської республіки, до якої мали увійти всі землі колишньої Речі Посполитої [12, с. 16]. Тоді ж делегати з'їзду прийняли програму, яку написав С. Мендельсон. Вона проголошувала необхідність боротьби за незалежність і демократичний устрій відродженої Польщі. Соціалізм сприймали як устрій майбутнього, кінцевий напрям реформ, спрямованих на поступове перетворення суспільства [11, с. 252]. Шлях до такого устрою полягав у вимогах прямого, загального і таємного голосування; рівності всіх громадян незалежно від статі, національності та віросповідання; свободи слова, друку, зборів і товариств; виборності чиновників державного апарату всіх рівнів; повної рівноправності національних меншин, які входили б до складу Речі Посполитої на основі добровільної федерації та в інших загальнодемократичних вимогах [11, с. 253]. Паризький з'їзд розробив програму соціалістичної партії, але ще не створив її. Було організовано лише закордонний ідеологічний центр – Закордонний союз польських соціалістів на чолі з Централізацією, до якої увійшли Е. Абрамовський, С. Войцеховський, Б. Єнджеєвський, Я. Лорентович,

В. Ратульд, Ф. Перль [2, с. 197]. Основну діяльність Польська партія соціалістична (далі – ППС) переносила на польські терени. Рішення Паризького з'їзду викликали суперечливі тлумачення у Варшаві, але ідея об'єднання розрізнених організацій зустріла підтримку. З утворенням у 1893 р. ППС на підросійській території ЗЗСП став її відділом, а у 1900 р. змінив назву на Закордонний відділ ППС. На початку 1893 р. до ППС приєдналися групи польських соціалістів із Вільно група Ю. Пілсудського, Варшави – групи Другого Пролетаріату та Союзу польських робітників.

Однак уже влітку 1893 р. деякі соціалістичні діячі не погодилися з «націоналістичною» програмою ППС, вважаючи недоцільним відновлювати незалежну Польську державу. Вони продовжували вважати головним завданням партії здійснення соціалістичної революції. У липні 1893 р. ці соціалісти, з-поміж яких провідну роль відігравали Б. Весоловський, Р. Люксембург, Ю. Мархлевський, вийшли із ППС й утворили партію Соціал-демократія королівства Польського, з 1900 р. – Соціал-демократія Королівства Польського та Литви. Друкованим органом її залишилася «Справа Робітніча».

Ідеологи СДКП, критикуючи програму ППС, намагались довести, що ідея відбудови національних держав служить інтересам консервативної шляхти та відсталого селянства [6, с. 393]. Партія не мала формально прийнятої програми, однак її програмні позиції неодноразово представлялися у партійних публікаціях. Перша з них – «Політичні завдання польського робітничого класу», яку найімовірніше підготувала Роза Люксембург, – закликала до здобуття «...уряду, який би обирав увесь народ, і використання цього уряду для нашої робітничої справи...» [2, с. 198]. Польські соціалісти, котрі схилилися до прийняття гасла незалежності Польщі та рішень Паризького з'їзду пішли за Я. Стржецьким [13, с. 206] і восени 1893 р. створили Центральний робітничий комітет ППС. Так розколовся польський соціалістичний рух. У його межах

функціонували дві політичні концепції, котрі були закріплені організаційним розмежуванням так званого інтернаціонального (марксистського) та націоналістичного спрямування, що серйозно позначилося на всьому подальшому розвитку польського соціалістичного руху. У листівці, датованій квітнем 1905 р., центральний робітничий комітет ППС закликав до об'єднання, «боротьби за політичну і національну свободу», «Хай живе революція!», «Хай живуть польські законодавчі збори у Варшаві!» [2, с. 198].

Російські революційні події 1905-1907 рр. спричинили розкол у середовищі польських соціалістів. Більшість делегатів IX з'їзду ППС (листопад 1906 р.), яка висловилася за вірність соціалістичним ідеям робітничого руху та солідарність з російськими соціалістами, почала називати себе ППС-лівницею. До неї згодом приєдналося близько 40 тис. членів. Виключена з'їздом меншість утворила партію ППС-Револуційна фракція. Вона проголошувала «нічим не завуальовану повстанську програму» [7, с. 426]. До неї увійшло 19 тис. членів [1, с. 407]. Сам Ю. Пілсудський діяльність Бойової організації ППС оцінював як таку, що «підготувала людину до збройної боротьби», на неї «спиралися незалежницькі елементи партії» [2, с. 199].

На нашу думку, справжні причини розколу були глибшими і помітними раніше. Зокрема, значна відмінність у поглядах на кінцеву мету партії, ідеологічні та тактичні конфлікти між групою «старих» і «молодих» загострилися ще на початку 1905 р. З 1909 р. ППС-Револуційна фракція повернулася до назви ППС. У 1912 р. група опонентів Ю. Пілсудського залишила лави ППС-фракції й утворила нову партію – ППС-опозицію (Ф. Перль, Т. Арцішевський та ін.). Її лідери заперечили підпорядкування діяльності партії суто національно-визвольним інтересам і нехтування соціальними питаннями [1, с. 410].

На X з'їзді ППС (I з'їзді ППС-лівіці) у 1908 р. з програми партії вилучили гасло незалежності Польщі та замінили його

вимогою автономії Королівства у складі демократичної Росії. Власне, було прийнято програму ППС-лівіці, яка декларувала, що «Польська партія соціалістична має на меті організацію робітничого класу для боротьби з експлуатацією і гнітом під гаслами міжнародного соціалізму». Це призвело до виходу з партії групи незгідних діячів А. Струг, Н. Барліцький, С. Познер. Есдеки звинувачували лівих соціалістів у непослідовності щодо національного питання. «Нехай живе солідарна і об'єднуюча революційна боротьба польського та російського пролетаріату» закликав ЦКР ППС у січні 1918 р. [2, с. 199]. У березні 1907 р. на X з'їзді ППС (I з'їзді ППС-Револуційної фракції) було прийнято програму партії на підставі проектів Ф. Перля та В. Йодко-Наркевича. Вона визначала мету ППС як перебудову суспільного устрою країни на нових соціалістичних засадах, що у політичній і національній площинах означало «встановлення незалежної Польської республіки», «позбавлення всякого національного утиску, об'єднання Польщі» [2, с. 199].

Загалом польський соціалістичний рух на початку XX ст. помітно активізувався та набув більш демократично-національних рис, хоча не відзначався послідовністю. Револуційні листопадові події 1918 р. за ініціативою лівих партій і за підтримки загонів ПОВ, якими керував Е. Ридз-Смігли, призвели до створення у Любліні Тимчасового народного уряду Польської республіки під керівництвом галицького соціаліста І. Дашинського. Маніфестом уряду від 7 листопада 1918 р. проголошено Польську народну республіку. Першочерговим було питання здійснення радикальних соціальних реформ. Народжувалася незалежна Польська держава, устрій і подальше її відродження залежали від численних внутрішніх і зовнішніх чинників. Серед них не останню роль відіграли польські соціалісти, а Ю. Пілсудський і його прихильники, хоча і не становили єдиної політичної організації, мали вирішальний вплив на формування національної державності [6, с. 48].

Утворена на Паризькому з'їзді Польська

соціалістична партія співпрацювала з Польською соціалістичною партією піднімецьких теренів і Польською соціал-демократичною партією Галичини та Сілезії. ППСД становила перейменовану у 1897 р. Соціал-демократичну партію Галичини, що була створена у 1892 р. як складова Австрійської соціал-демократичної партії. Її лідери: Г. Діамант, І. Дашинський, Є. Морачевський, Г. Ліберман – відомі політичні діячі країни, домагалися для поляків широкої культурної автономії, незалежності Польщі як демократичної держави. Впливи партії були незначними. Названі польські соціалістичні організації об'єдналися у квітні 1919 р. на XVI конгресі ППС у Кракові. Проте, як зазначав Т. Наленч, об'єднання ППС-фракції, ППС, що діяла на підпруських землях, і Соціал-демократичної партії Галичини та Сілезії «не означало усунення усіх відмінностей, що розділяли соціалістичне середовище» [8, s. 235].

Уже перші виступи І. Дашинського та Ю. Бінішкевіча, наголошуючи на попередній співпраці, застерігали з'їзд від розколів [2, с. 201]. Про триваюче ідеологічне хитання свідчили чергові дискусії в об'єднаній ППС, які у більшості випадків скеровували деякі розкольницькі групи убік комуністичних ідей. Аж до моменту здобуття державної незалежності такими проблемами, що розділяли соціалістів, було ставлення до справи національного відродження. Після проголошення національно-державної незалежності більшого значення набуло питання суспільно-політичного розвитку. Потрібно було визначитися: революція чи еволюція. Положення та політичні вимоги об'єднаної ППС ставали дедалі конструктивнішими разом із зростанням радикалізму суспільної позиції. Найяскравіше це явище виявилось у 1919 р. у проекті програми партії, яка з одного боку формувалася під тиском революційних подій у сусідніх державах, а з іншого боку, не зовсім певної суспільно-політичної ситуації у відродженій Польщі.

Партійна програма, прийнята через рік, була значною мірою поміркованою [5, s. 361-365]. У результаті дискусії, що

передувала її ухвалі, вже було усунуто гасла революційної боротьби за владу, диктатуру пролетаріату чи позбавлення буржуазії виборчих прав до Законодавчого Сейму. Соціально-політичні трансформації, як заявили соціалісти у програмі, мали визначатися суспільним та економічним розвитком, а не силою. Польські соціалісти, проголошуючи соціально-економічні реформи, що захищали б інтереси всього народу, основною ареною цієї боротьби робили сейм та установи місцевого самоврядування, хоча передбачалися і безпосередньо пролетарські акції, тобто страйки та вуличні демонстрації. Об'єднана ППС мала сильний організаційний апарат, справляла значний вплив на профспілковий і кооперативний рухи у країні. Польська соціалістична партія проголошувала себе рішучою прихильницею парламентської системи, заснованої на широких демократичних засадах. Соціалісти вважали оптимальною формою державного устрою парламентську республіку. Історичні умови створення системи національної демократії потребували від діяльності ППС вироблення власної позиції щодо національно-державного відродження. Водночас ППС-фракція та селянські партії, за якими йшла значна частина польського населення та їх підтримувала, визнаючи необхідність часткової націоналізації промисловості та радикальної аграрної реформи, рішуче заперечували шлях, що після жовтневого перевороту 1917 р. обрала Росія, і соціалістичну перспективу для Польщі за більшовицьким зразком.

ППС виробила програмні положення щодо підготовки й участі у парламенті. Зокрема, вона виступила за вибори з п'ятьма ознаками до сейму й органів місцевого самоврядування. На її думку, парламент мав бути однопалатним. Передбачалися також інституції безпосередньої демократії: референдум і громадянську ініціативу. Соціалісти хотіли також утворити Палату праці, яка б висловлювалася у справах організації праці для населення, вимагали широкого регіонального самоврядування, а для національних меншин – територіальної автономії. Вони захищали громадянські

свободи та рівність перед законом [2, с. 203].

Першим випробуванням для польських соціалістів були вибори до Законодавчого сейму 26 січня 1919 р. Проте, партія не отримала бажаного для себе результату, здобувши підтримку 600 тис. голосуючих, тобто 12,5%, що дало їй 35 мандатів, і четверте, з огляду на кількість фракцій, місце у парламенті [9, с. 23]. У парламентських виборах 1922 р. на списки ППС припало 906 тис., що становило тоді 10,3% всіх голосів [9, с. 84]. Після перерахунку на мандати це означало 41 місце. У нижній палаті засідали сім «пепесівців», яких підтримали 8,4% голосуючих [9, с. 86]. Сеймова фракція ППС посідала тепер п'яте місце після Народно-національного союзу, «П'ясту», «Визволене», Християнської демократії. Результати виборів показали скромні можливості впливу ППС на створення уряду. Починаючи з відставки кабінету Є. Морачевського у січні 1919 р. аж до нових виборів у 1922 р. лише раз представник ППС виконував високу урядову функцію. Звернемо увагу на факт, що не знайшов належного висвітлення в історіографії. Мова йде про те, що соціалісти кілька разів суттєво впливали на перебіг подій в історії Польщі. У 1918 р., коли спільно утворюючи перші уряди відродженої країни, зміцнили основи парламентської демократії. У травні 1926 року соціалісти не тільки заявили про свою підтримку Ю. Пілсудському, а й активно допомагали йому.

До лівого політичного спектра у перші роки існування Другої Речі Посполитої як носія лівої альтернативи політичного життя, радикального напрямку людського руху належала Польська селянська партія «Визволене», яка була справді лівою, але політично менш ефективною, ніж «П'яст». Навпаки ж, «Визволене» співчувало прагненням етнічних меншин, було схильне до глибинних перетворень на селі. ПСЛ «Визволене», як і всі інші політичні партії у 1918-1922 рр., активно боролося за втілення своїх концепцій державного устрою Другої Речі Посполитої, за соціально-економічні перетворення у нових умовах. Для

«визволенців» цей етап був характерним і тим, що партія робила спроби реалізації вимог у нових для її діяльності умовах стосовно широких свобод парламентської системи. Прийнята у 1921 р. програма ПСЛ «Визволене» визначила стратегічні завдання на наступний етап і вимоги партії на період передвиборчої кампанії 1922 р.

Упродовж трансформаційного періоду відбулися суттєві організаційні реформи партії ПСЛ, яка 2 листопада 1918 р. перейменувалася у ПСЛ «Визволене». Виникла вона на території колишнього королівства Польського у 1915 р. у результаті об'єднання трьох організацій – Селянської партії, Селянського союзу та Союзу польського селянства. Ініціатором об'єднання виступив Селянський союз, тісно пов'язаний із Ю. Пілсудським і ППС-фракцією. Базою угоди про створення нової партії стало прийняття згаданими організаціями концептуальних основ Ю. Пілсудського про шляхи досягнення незалежності Польщі. Перед ПСЛ на початковому етапі її діяльності стояли два основні завдання: виробити єдину та дієву соціально-політичну програму, а також закріпити та розширити вплив партії на селі. Питання зміцнення авторитету ПСЛ «Визволене» серед селян було найгострішим, тому що у його керівництві переважала інтелігенція, часто не пов'язана походженням із селом.

Основну увагу у програмних документах приділяли шляхам досягнення національної незалежності, а також розробці проекту соціально-економічних, політичних перетворень у майбутній незалежній Польщі. Слідом за Ю. Пілсудським, котрий мав на партію великий вплив, ПСЛ змінювала свої погляди на шляхи здобуття державної незалежності. Зокрема, аж до другої половини 1916 р. висловлювалася за об'єднання польських земель за допомогою та під егідою Австро-Угорської монархії. З другої половини 1916 р., у зв'язку зі зміною воєнно-політичної ситуації пілсудчики та партії, які їх підтримували, зокрема ПСЛ, головну роль у відновленні польської державності відводили Німеччині.

Жовтневі події 1917 р. у Росії та революційне піднесення в європейських

країнах ознаменували перетворення польського питання на міжнародну проблему і створили умови для самовизначення нації. Це різко стимулювало визвольний рух на польських землях, в якому ПСЛ відігравала помітну роль. Основним напрямом діяльності партії згаданого періоду була рекрутація селян у Польську військову організацію. Відбувалося поступове зрощення військової організації, підпорядкованої Ю. Пілсудському, з політичними партіями, які його підтримували.

Посилення активності селянства змусило ПСЛ у 1918 р. значно радикалізувати свої програмні вимоги. У додатках до змін у програмі від 1916 р., ухвалених на з'їзді партії 1-2 листопада 1918 р., ПСЛ «Визволене» твердо стало на позиції парламентської демократії [14]. У перші роки державної незалежності відбувалася демократизація ПСЛ, зокрема, посилення ролі селян в її діяльності. Ситуація, що змінилася після відновлення незалежності Польщі, зумовили суттєву перебудову організаційної структури ПСЛ «Визволене», пристосування її діяльності до умов парламентської демократії. Цей процес завершився в основному у першій половині 1921 р. Партія прийняла новий статут, що засвідчив демократизацію принципів побудови та керівництва ПСЛ «Визволене», а також його організаційне зміцнення.

Друга половина 1919 р. ознаменувалася інтеграційними тенденціями в усіх селянських партіях. Поштовхом до прискорення перемовин про злиття всього людowego руху в єдину загальнопольську партію послужило блокування правими партіями у сеймі спроб людовців провести радикальний законопроект аграрної реформи. Влітку 1919 р. ПСЛ «Визволене» та ПСЛ «П'яст» досягли угоди про об'єднання сеймових клубів, а восени до них приєдналися депутати з ПСЛ-лівиці. Це значно посилило позиції людовців у сеймі, проте ця угода виявилася нетривкою. У грудні 1919 р. група «визволенців» залишила клуб ПСЛ, а дещо раніше це зробили депутати від ПСЛ-лівиці. Відновлення самостійної парламентської

фракції ПСЛ «Визволене» не означало, що вона набула тієї сили у Законодавчому Сеймі, яку мала до об'єднання. Більша частина депутатів «визволенців» залишилась у клубі ПСЛ. Розкол у парламентському представництві «визволенців» зумовив аналогічні процеси і на місцевому рівні.

Друга Річ Посполита була аграрно-промисловою країною з незавершеною перебудовою сільського господарства. Перерозподіл землі та завершення перетворень у сільському господарстві були гострою економічною та соціальною необхідністю. Ці проблеми мала вирішити аграрна реформа. У такому контексті аграрні вимоги ПСЛ «Визволене» зазнали деяких змін. В урядах І. Дашинського та Є. Морачевського, де були представлені «визволенці», партія виступила за націоналізацію низки категорій земель, а також за передачу землі великих землевласників селянам [15, s. 130]. Під час дискусії у Законодавчому сеймі над проектом аграрної реформи «визволенці» відмовилися від вимоги націоналізації землі. Приватна власність на землю, на їх думку, найбільш відповідала прагненням селян, а землю великих власників необхідно було частково розподілити між селянами, її власники мали одержати винагороду за відчужені землі.

Ухвалені 10 липня 1919 р. «Положення про принципи проведення аграрної реформи» не набули сили закону, а стали рекомендаціями урядові у галузі аграрної політики. Здійснення аграрної реформи відкладали до прийняття на засіданні сейму відповідних законів. Що стосується «Положення про принципи проведення аграрної реформи», то ПСЛ «Визволене» й іншим лівим селянським партіям вдалося відстояти свої програмні вимоги. Лише у липні 1920 р. прийняли порівняно радикальний закон про проведення аграрної реформи, що був схожим до вимог «визволенців». У грудні 1925 р. ПСЛ «Визволене» голосувало у сеймі за законопроект про парцеляцію землі й осадництво, що передбачав добровільне відчуження та парцеляцію великих земельних маєтків, які перевищували

180 га, а на східних теренах – 300 га. Відшкодування відбувалося за ринковими цінами. Вимоги, які «визволенці» висунули щодо проведення радикальної аграрної реформи, боротьба партії за демократизацію суспільно-політичного устрою сприяли підвищенню рівня підтримки селянських мас, активному залученню їх до політичної діяльності. Це було суттєвими кроками на шляху до усвідомлення необхідності корінних перетворень на селі в умовах державної незалежності.

Отже зі здобуттям державної незалежності Польщі, впродовж трансформаційного періоду тривало становлення лівого сектору політичної системи польського суспільства. У його конфігурації провідні позиції посідали такі політичні сили країни, як Польська соціалістична партія та пілсудчики. Однак останні не становили єдиної політичної структури. Об'єднуючим елементом був Ю. Пілсудський, котрий відіграв помітну роль після того, як у листопаді 1918 р. майже всі партії виступили за передачу йому влади у Польській державі. Лівий напрям людського руху у перші роки існування Другої Речі Посполитої був представлений Польською селянською партією – ПСЛ «Визволене». Вона і намагалася перетворити селянство на головну силу суспільного прогресу у країні. «Визволенням» не вдалося реалізувати більшість висунутих вимог, але партія сприяла демократизації суспільно-політичного життя у післявоєнній Польщі та посиленню ролі селянства у

національно-державному відродженні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
2. Алексієвець Л.М. Польща: утвердження незалежної держави 1918-1926 / Леся Миколаївна Алексієвець. – Тернопіль, 2006. – 448 с.
3. Баран З. Відродження і становлення Польської держави 1918-1921 рр. [Текст лекцій] / Зоя Баран. – Львів: ЛДУ, 1995. – 52 с.
4. Grabski S. Na nowej drodze dziejowej / Stanislaw Grabski. – Warszawa, 1946. – S. 23.
5. Belcikowska A. Stronnictwa i Związki Polityczne w Polsce / Alicja Belcikowska. – Warszawa, 1925. – 1086 s.
6. Lępkowski T., Nałęcz T. Narzecz bez państwa / Tadeusz Lępkowski, Tomasz Nałęcz // Polska. Losy państwa i narodu. Do 1939 roku. – Warszawa: Wydawnictwo ISKRY, 2003. – S. 247-414.
7. Nałęcz T. Odzyskana niepodległość. Losy państwa i narodu. Do 1939 roku / Tomasz Nałęcz. – Warszawa: Wydawnictwo ISKRY, 2003. – S. 415-576.
8. Nałęcz T. Spór o kształt demokracji i parlamentaryzmu w Polsce w latach 1921-1926 / Tomasz Nałęcz. – Warszawa: Wydawnictwo prywatnej wyższej szkoły biznesu i administracji, 1994. – 268 s.
9. Ajnenkiel A. Historia Sejmu Polskiego. – T. II. Cz. II. II Rzeczpospolita / Andrzej Ajnenkiel. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 419 s.
10. Яжборовская И.С. У истоков польского социалистического движения / Инесса Сергеевна Яжборовская. – М.: Наука, 1976. – 412 с.
11. Polskie programy socjalistyczne. 1878-1918. – Warszawa, 1975. – 576 s.
12. Kancewicz J. Zjazd paryski socjalistów w polskich (17-23.XI.1892 r.), jego geneza, przebieg i znaczenie / Jan Kancewicz // Z Pola Walki. – 1962. – nr. 4 (20). – s. 16-31.
13. Kancewicz J. Powstanie i rozwój Polskiej Partii Socjalistycznej w Warszawie w latach 1893-1894 (Działalność praktyczna i organizacyjna) / Jan Kancewicz. – Warszawa, 1968. – Zesz. 1.
14. Program Polskiego Stronnictwa Ludowego. – Warszawa, 1918. – 22 s.
15. Manifest Tymczasowego Rządu Republiki Polskiej // Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912-1924 (Kumaniecki K. Odbudowa państwowości...) / Kazimierz Kumaniecki. – Warszawa, 1924. – S. 130-132.

Босчко Владислав *Організаційне становлення лівого табору політичних сил Польщі кінця XIX – 20-х рр. XX ст.*

У статті досліджено процес становлення лівого табору політичної системи польського суспільства. Визначено, що цей напрям був представлений польським соціалістичним рухом, пілсудчиками та селянською партією «Визволене». Польська соціалістична партія пройшла складний шлях формування, важливу роль у цьому процесі відіграв Ю. Пілсудський. У лавах партії боролись політичні концепції: марксистська та націоналістична, революційна та поміркована. Це призвело до розколу польської соціалістичної партії.

Ключові слова: відродження Польщі, ліві політичні партії, Законодавчий сейм, польська соціалістична партія, селянська партія «Визволене», Ю. Пілсудський, політична система Польщі

Босчко Владислав *Организационное становление левого лагеря политических сил Польши конца XIX – 20-х гг. XX века*

В статье исследован процесс становления левого лагеря политической системы польской общественности. Определено, что это направление было представлено польским социалистическим движением, пилсудчиками и

селянской партии «Визволене». Польская социалистическая партия прошла сложный путь формирования, важную роль в этом процессе сыграл Ю. Пилсудский. У лав партия боролись политические концепции: марксистская и националистическая, революционная и умеренная. Это привело к расколу польской социалистической партии.

Ключевые слова: возрождение Польши, левые политические партии, Законодательный сейм, польская социалистическая партия «Визволене», Ю. Пилсудский, политическая система Польши

Boyechko Vladislav *The organizational incipience of the left encampment of the Political powers of Poland end of the XIXth – the 20th of the XX century*

The article investigates the process of the incipience of the left encampment of the political system of the Polish society. It is determined that this direction has been represented by the Polish socialist movement, Pilsudskii's supporters and the country folk's party «Vizvolene». The Polish socialist party has passed the complicated way of formation and it was Y. Pilsudskii, who played an important role in this process. Two political conceptions Marxist and nationalistic revolutionary and conservative were struggling in the ranks of the party. It has become the cause of the disunity of the Polish socialist party. It is found out that after gaining the Polish independence the socialist party rallies around the solving of socially economic problems. The Sejm and local governments became the basic arena of the party struggle. It is found out that the Polish country folk's party «Vizvolene» was the main constituent of the left movement. This party also has passed the complicated way of the ideological formation. The parliamentary party faction tried to carry out land redistribution and agricultural reform and turn peasantry into the main power of social progress. The country folk's party «Vizvolene» was not able to realize the majority of its own requirements but contributed much to the strengthening of the left encampment of the political powers of Poland of interwar period.

Key words: Revival of Poland, left political parties, legislative Sejm, Polish socialist party, Country folk's party «Vizvolene», Y. Pilsudskii, political system of Poland

Рецензенти:

Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт

Тробські Мацей, доктор габілітований, професор

Надійшла до редакції 04.02.2016 р.

УДК 94 : [323.13(470=411.16)] : 341.215.4-054.72] «19»

УХВАЛЕННЯ ПОПРАВКИ ДЖЕКСОНА-ВЕНІКА ЯК РЕАКЦІЯ ЗАБОРОНИ ЕМІГРАЦІЇ ЄВРЕЇВ З СРСР

Наталія Данилів

Середня загальноосвітня школа № 97
79059, м. Львів, вул. Миколайчука 28/27
e-mail: vilynad-nr@ukr.net

Перед єврейською меншиною, яка проживала у межах Радянського Союзу у середині 1950-х рр., постав дуже важливий вибір, який стосувався збереження ізраїльської самоідентичності. Вберегти свою національність зі всіма її ознаками було неможливо, тому що система вимагала ідеологічного перетворення всіх народів на однорідне «радянське суспільство». З цієї причини значна частина євреїв, зі страхом асиміляції, обрала інший шлях самореалізації – еміграцію, вважаючи, що таким чином вони зможуть уникнути розпорошення «всіх серед всіх». Якщо одна частина радянських євреїв намагалася виїхати на свою історичну Батьківщину, користуючись проголошенням незалежності Ізраїлю у 1947 р., то інша – емігрували до США, передбачаючи для себе колосальні можливості. Попри заборону радянського керівництва надавати дозволи на виїзд, євреї хоч і малочисельними групами, але, все ж таки, потрапляли до США. У першу чергу завдяки зусиллям світового сіоністського товариства, яке, будуючи свої бар'єри самоізоляції, врятувалися від асиміляції протягом тисячолітньої історії життя у діаспорі.

До теми еміграції радянських євреїв зверталися чимало дослідників. Особливо комплексно це питання досліджено у працях Юлія Кошаровського [2], Юрія Шаповала [8], Семена Чарного [7] та Джулі Гінсберг [16]. Детальний опис ізраїльської ідентичності подає Володимир Ханін [6]. Українська дослідниця Ірина Яворська [9; 10] аналізувала еміграційні процеси радянських євреїв з Буковини.

Джерельним матеріалом публікації виступають документи: відповідь Президії Радянського Союзу на лист-прохання

єврейських протестувальників [5], зміст поправки Джексона-Веніка [11] й інші. Крім того, у статті використані інформаційні ресурси єврейської спільноти [22], повідомлення у газетах [15], матеріали конференцій [13] і спогади учасників тих подій, наприклад, Джун Рогул [20].

Отже метою статті є з'ясування умов і причин ухвалення американської поправки Джексона-Веніка у 1974 р., проаналізувавши особливості загостреної ситуації у межах СРСР через заборону еміграції радянських євреїв.

* * *

Проголошення незалежної держави Ізраїль у 1948 р. зумовило значні пертурбації у міжнародному політичному процесі. Це явище вплинуло на зміни у міжнародній політиці, а також стало фактором значного росту національної солідарності євреїв у світі. Зокрема, на теренах Радянського Союзу розпочалася ще одна хвиля протестів не найчисленнішої, проте дуже організованої частини населення – євреїв, котрі намагалися емігрувати на Близький Схід, скориставшись проголошенням незалежності Ізраїлю. Проте Кремль, який одним із перших на міжнародній арені визнав нову державу, з насторогою сприймав повідомлення, у яких йшлося: «про жваве реагування різних верств єврейського населення про створення незалежної єврейської держави» [9, с. 79]. Відповідно, ейфорія та проізраїльські настрої серед євреїв були добре відомі радянському керівництву, в якого почало складатися враження, що політика підтримки Ізраїлю ще більше провокує

зростання національної свідомості євреїв [3].

Першим каменем спотикання у радянсько-ізраїльських відносинах став вибір новоутвореної держави на користь США. Це стало причиною того, що вже у 1949 р. в СРСР чинилися перешкоди еміграційному процесові та, щонайгірше, розпочалися антиєврейські чистки [9, с. 89]. Звинувачення євреїв у «безрідному космополітизмі», цькування та висміювання у пресі, так звана «Справа лікарів» – ці та інші ідеологічні кампанії ще більше загострювали почуття та бажання у євреїв вирватися з «лап держави-агресора» [8].

Рубіжним етапом для радянських євреїв стали події Шестиденної війни 1967 р. На думку політв'язня Юлія Едельштейна ця дата стала відродженням сіоністського руху на території СРСР, адже Ізраїль у цій війні не тільки переміг, а й збільшив свої території у 2,5 рази [7]. Відтепер, керівництво Ізраїлю прагнуло заселити ці землі новими репатріантами, сподіваючись, у першу чергу, на радянських євреїв [10, с. 17]. Проте, керівництво Радянського Союзу, виступивши на боці арабських країн, розірвало дипломатичні відносини з країною переможцем та, у черговий раз, призупинило процес виїзду євреїв [1, с. 79].

У відповідь євреї почали протестувати та вимагати дозволу на еміграцію. Сам факт утворення, а згодом і розширення територій держави Ізраїль, додав значного ентузіазму євреям, розпорошених по всьому світу, котрі докладали значні зусилля, щоб повернутися на свою історичну батьківщину, проте, для радянських євреїв на початку 1970-х рр., пріоритетнішою країною стали США. Це пояснюється особливостями менталітету та рисами характеру: підприємницький хист, високий рівень інтелектуального розвитку, конкурентоспроможність – які, дуже легко можна було реалізувати у США. Прибувши в Ізраїль, їм доводилось починати все з нуля, тоді як у США вони одразу отримували допомогу та стійке підґрунтя для подальшого розвитку своїх можливостей [1]. Крім того, обравши ненаціональну модель розвитку – еміграцію, єврейська еліта вважала, що в

європейських країнах, де вже давно сформувалася національна ідентичність, місця євреям не буде. Отже, залишалися країни, які виходили з того, що етнічна ідентичність є особистою справою громадянина. Серед найбільш популярних держав, які розглядалися як ідеальне місце проживання були Канада, Австралія, Нова Зеландія й особлива надія покладалася на США [6].

Спочатку, для боротьби, вони обрали специфічну форму протесту – голодування, згодом почали апелювали до «верховенства радянського права», намагаючись діяти відкрито та щиро. Для прикладу, одна з таких акцій відбулася 18 грудня 1972 р. – у день відкриття сесії Верховної Ради СРСР, коли євреї зібрались під стінами будівлі, вимагаючи відповіді на їхній лист-прохання про еміграцію, який вони відіслали декількома днями раніше. Реакція була миттєвою: всіх протестувальників заарештували [3].

Якщо не вдавалося юридичним способом досягнути цілі, тоді намагалися привертати увагу міжнародного співтовариства, наприклад, захопивши літак, який виконував місцеві рейси за маршрутом Ленінград – Приозерськ. Доля учасників цієї авантюри повторилася як із їхніми попередниками – всіх учасників було арештовано та засуджено на довгострокові терміни перебування у в'язницях [4].

У будь-якому випадку, незважаючи на форми та види протестів, для найбільш активних євреїв фабрикували справи, звинувачуючи їх у шпіонажі, хуліганстві, кримінальних оборудках, після чого запроторювали у психлікарні чи висилали у табори [12]. Втім ці й інші невдачі не зупинили руху із вимогою гарантувати право на вільний виїзд євреїв із СРСР, а тільки активізували його. «Ніколи раніше я так гостро не відчував, що країна, в якій я живу і на яку я працюю, насправді є ворогом мого народу. Я повністю розчарувався в СРСР», – це думка не тільки активіста Бориса Айнбіндера, але і кожного другого радянського єврея.

Радянський лідер Леонід Брежнєв, через бажання покращити відносини із Заходом, починаючи з 1969 р., щорічно послаблював

квоти на еміграцію. Користуючись щасливим випадком, певна частина євреїв намагалася будь-якими способами покинути Радянський Союз. Тому загальна кількість євреїв згідно перепису 1970 р., яке складало 2 151 000 – дещо скоротилося порівняно з попередніми роками. Особливо показовим був 1972 р., коли з СРСР емігрувало 27 тис. євреїв, що, звісно, насторожувало московське керівництво [20].

Радянська номенклатура хоч і затверджувала щорічно невеликі квоти дозволу на виїзд, проте загалом ставлення до будь-якої еміграції було негативним і це пояснюється декількома причинами: 1) Радянський Союз створював видимість «ідеальної держави», тому люди зі всього світу хотіли б і мали потрапити до СРСР, а не навпаки; 2) Радянська пропаганда стверджувала, що у країні ліквідовані будь-які національні обмеження, а єврейська еміграція, інформуючи Захід про суть режиму, нівелювала б ці шаблони; 3) Пересторога того, що масовий виїзд євреїв тільки наштовхне до прагнення покинути межі СРСР й інші національності; 4) Суттєва роль євреїв у радянській науці. Близько 24% єврейського населення складали люди з вищою та середньою спеціальною освітою, це перевищувало (на душу населення) навіть росіян та українців [2, с. 117].

Зважаючи на вищевикладені мотиви, а також, щоб запобігти «утечі мізків», радянська влада ініціювала запровадження у 1972 р. «Податку на освіту». Згідно з ним, дозвіл на виїзд можна було отримати після того як особа, котра виїжджає з СРСР, сплатить податок за те, що вона колись навчалася у вищому навчальному закладі (випускники іноземного факультету – 6 800 крб., медичного – 8 300 крб., художніх і музичних – 9600 крб. і т.д.). Існував, щоправда, й інший прецедент: держава Ізраїль платила румунській владі за кожного єврея, котрий виїхав з країни, можливо, і на це розраховувала радянська номенклатура, адже це слугувало б додатковим джерелом наповнення скарбниці [2, с. 145].

Якщо спочатку керівництво Ізраїлю погодилося на ці вимоги, то згодом почало

вимагати відміни цього податку, закликаючи до спільної боротьби євреїв всього світу. Європейські країни, куди теж дійшла інформація про складне суспільно-політичне становище радянських євреїв, активізувалися у спільній підтримці, влаштовуючи періодичні акції протестів біля консульств СРСР. На предмет цієї теми всі дискутували, всі нею переймалися, вона стала найпопулярнішою для обговорення у періодичних виданнях і засобах масової інформації. Великий суспільний резонанс викликала перша Всесвітня конференція на підтримку євреїв СРСР, яка проводилася у Брюсселі у лютому 1971 р.

Проте американські євреї були ще більш активніші: у 1964 р. створено організацію «Студентська боротьба за радянських євреїв», яка постійно наголошувала, що жодна країна не має права примусово утримувати тих, хто хоче виїхати. На цьому процес не зупинився, щоразу лідери єврейських громад створювали нові товариства, проте найбільш впливовим став Американсько-ізраїльський комітет, мета якого була лобювати інтереси Ізраїлю у США [10].

Учасники цих та інших організацій неодноразово зустрічалися для обговорення надання реальної допомоги радянським євреям, поки не зрозуміли, що діяти треба масштабніше: заручитися підтримкою американського політикуму.

Варто мати на увазі, що на 1970-ті роки припадає період міжнародної розрядки й американсько-радянські відносини щойно почали налагоджуватися. У 1972 р. Р. Ніксон відвідав СРСР, рік по тому Л. Брежнєв прибув до США, де вони обговорювали питання про обмеження стратегічної наступальної зброї та поступках у торгівлі [3, с. 160]. Зважаючи на ці події, Президент Р. Ніксон і держсекретар, до речі теж єврей, Генрі Кіссинджер не надто звертали увагу на заклики єврейських організацій, вважаючи, що «Радянські євреї не є пріоритетним завданням для США» [7]. У свою чергу, Генеральний секретар теж усвідомлював, що події, які розкрутилися навколо еміграційних процесів, можуть призупинити процес примирення у вирі

подій Холодної війни. Тому підписав документ, в якому було надано дозвіл на постійну щорічну квоту для євреїв у кількості до 500 осіб. На партійних засіданнях теж не обходилося без обговорення подій, що відбуваються на іншому континенті: «У США розпочалася істерія... Я наказав з цього приводу припинити збір «податків на освіту», проте, виявляється, вони продовжують стягуватися без мого відома», – виправдовувався Л. Брежнєв [13].

Єврейське лобі у США, незважаючи на гострі дискусії та суперечності, які існували протягом двох років між Адміністрацією Президента й урядом таки зуміло досягти своєї мети. Р. Ніксон і його найближче оточення добивалися якнайшвидшої ратифікації нового закону «Про торгівлю», вже попередньо обговореного при зустрічі з Л. Брежнєвим. Прихильників такого закону у Конгресі та Сенаті ставало щоразу менше. Якщо, одна частина підтримувала єврейську діаспору з прагматичних міркувань, очікуючи голоси на виборах. Інша частина політиків апелювала до верховенства права, яке, на їхню думку, у Радянському Союзі зовсім не дотримувалося. У 1974 р. до американського Конгресу було подано поправку авторства сенатора Генрі Джексона та конгресмена Чарльза Веніка, яку розглянули та затвердили більшістю голосів [11]. У січні 1975 р. новообраний Президент Джеральд Форд підписав зміни до закону, після чого вони набули чинності [5].

Поправка була додатком до закону про торгівлю. У ній йшлося, що країни з неринковою економікою (*non-market economies country*) не зможуть у торгівельних відносинах отримати статус «нації найбільшого сприяння» (*«most favored nations»*) [6]. Цей статус означав встановлення між державами такого порядку торгівлі, за якого величина митних тарифів і зборів при імпорті товарів влаштовувала б обидві сторони, крім того з боку США могли надаватися експортні кредити, інвестиційні гарантії, кредитні гарантії й інші вигідні умови [4]. Скасувати дану поправку було можливо якщо країна,

яких вона стосується, виконають три умови, аналіз виконання яких відбувався щорічно під час спеціальних засідань Адміністрації Президента, Конгресу та делегованих єврейських організації. Отже, перша з трьох вимог спонукала керівництво «*non-market economies country*» дати можливість своїм жителям право на еміграцію. Цей пункт абсолютно точно відобразив позицію академіка Андрія Сахарова, який часто підкреслював важливість права залишити країну не тільки для євреїв, а й для десятків інших національностей, які протягом багатьох років стикалися з труднощами та нескінченними приниженнями [13]. Другий пункт був тісно пов'язаний з першим, і в ньому зобов'язували накладати меншу плату на потрібні документи для еміграції. В останньому підкреслювалось, що накладання меншої плати на документи чи податок, має відбуватися незалежно від вибору країни потенційного емігранта [9].

Дана поправка отримала швидкий міжнародний розголос, після якого кожен почав давати свою оцінку. Американський політолог радянського походження Георгій Арбатов одразу висловив думку, що ця поправка знову може загострити відносини між США та СРСР, а це, у свою чергу, може призвести до нової хвилі антисемітизму в СРСР [13].

Найпершими критиками стали Американські сіоністські товариства, які засуджували м'якість політики Г. Кіссінджера щодо Радянського Союзу й уповільнений процес прийняття законопоправки, яка, як він вважав, стане контрпродуктивною. Європейські, а особливо американські, правозахисники підкреслювали, що ця вагома законодавча поправка до закону стала ключем до розв'язання єврейського питання: «більше, ніж мільйон євреїв емігрували з Радянського Союзу до Ізраїлю, і сотні тисяч виїхали до США та решти країн» [20].

Незважаючи на вище згадані скептичні зауваження, єврейська громада всього світу вітала рішення прийняте американським урядом. Лідери сіоністського руху офіційно заявили, що довготривала боротьба радянських євреїв нарешті успішно завершилася. На думку єврейського

активіста Натана Щаранського, ця поправка репрезентувала вагому перевагу справедливості та гуманності на користь США у складних радянсько-американських відносинах. «Урядова політика США дала змогу повірити радянським євреям, що за ними стоїть значна сила, в їхній боротьбі з людиноненависницьким режимом», – вважав Н. Щаранський, проживаючи у той період у межах СРСР [14, с. 147].

Керівництво Ізраїлю скерувало письмову подяку Президентові США й ініціаторам поправки: «Сприяння імміграції радянських євреїв до Ізраїлю викликає велику радість народу Ізраїлю та єврейських громад в усьому світі. Це досягнення у галузі прав людини не було б можливе, без Вашої згоди, Президенте. Ви додали славному сторінку до американської історії у боротьбі за права та свободи людини, незважаючи на всі перешкоди, з якими Ви зіткнулися. Я хотів би висловити Вам нашу щирі подяку. З найкращими побажаннями прем'єр-міністр Ізраїлю Іцхак Рабін» [8].

У Радянському Союзі реакція на американську поправку до закону була передбачливою. Радянське керівництво сприйняло цей закон як загрозу власним інтересам, через що відносини між США та СРСР знову загострилися. У Кремлі неодноразово повторювалось, що «поправка Джексона-Веніка є прямим фактом втручання у внутрішні справи СРСР». Після розпаду СРСР, у незалежній Російській Федерації законопоправку в основному розцінювали як анахронізм, який несе у собі присмак стандартного американського пропагандизму.

Отже, поправка Джексона-Веніка трансформувалася на один із видів стратегічної боротьби між США та СРСР, незважаючи на тимчасове потепління відносин між двома супер-державами під Холодної війни. Поправка до закону стала суттєвим аргументом того, що у СРСР не дотримуються основних прав людини і з цим потрібно боротись, використовуючи різні важелі впливу, зокрема економічні. Станом на нинішній день поправку Джексона-Веніка скасовано стосовно більшості країн, для України зокрема у 2006 р., а для Росії – у 2012 р. Той факт, що

поправка діяла тривалий час після розпаду Радянського Союзу, дало підстави називати цю поправку певним «рудиментом Холодної війни».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бакулина С. Євреї США: історія успіха [Електронний ресурс] / Соня Бакулина // Jewish.ru. – Режим доступу: <http://www.jewish.ru>
2. Бузань В. «Шестиденна війна» 1967 р. на Близькому Сході в американсько-радянських відносинах / Віталій Бузань // Наукові праці. Серія «Історія» / ЧДУ ім. Петра Могили. – 2010. – Т. 127. – С. 78-82.
3. Кошаровский Ю. «Мы снова евреи. Очерки по истории сионистского движения в Советском Союзе» / Юлий Кошаровский. – Иерусалим: Исрадон, 2012. – Т. 2. – 289 с.
4. Ленинградский процесс «самолетчиков» [Електронний ресурс] // Хроника текущих событий № 17. – Режим доступу: <http://www.memo.ru/history/diss/chr/>
5. Президиум Верховного Совета СССР отвечает на письмо 273 евреев [Електронний ресурс] // Хроника № 28. Мемориал. – Режим доступу: <http://www.memo.ru/history/diss/chr/>
6. Ханін В. Лекція: Як формувалась ізраїльська ідентичність [Електронний ресурс] / Володимир Ханін // Історична правда. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2015/12/29/148840/>
7. Чарный С. Только три часа полета и там Родина моя [Електронний ресурс] / Семен Чарный // SEM40. – Режим доступу: <http://www.sem40.ru/ourpeople/history/18059/>
8. Шаповал Ю. Розв'язання єврейського питання по-сталінськи [Електронний ресурс] / Юрій Шаповал // День. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua>
9. Яворська І. Єврейська громада Буковини та історичні виклики епохи сталінізму (1948-1953 pp.) / Ірина Яворська // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2014. – № 7. – С. 79-85.
10. Яворська І. Основні етапи другої хвилі еміграції євреїв Буковини 1967-1973 / Ірина Яворська // Black Sea. – Tbilisi, Georgia, 2014. – № 9. – С. 17-23.
11. 19 U.S.C. § 2432: US Code – Section 2432: Freedom of emigration in East-West trade [Electronic resource] // FindLaw. – Режим доступу: <http://codes.lp.findlaw.com/uscode/19/12/IV/1/2432>
12. Beizer M. The Jews of Struggle. The Jewish National Movement in the Soviet Union, 1967-1989 [Electronic resource] / Michael Beizer // Academia.edu. – Режим доступу: https://www.academia.edu/6641349/The_Jews_of_Struggle
13. Conference Proceedings: The Legacy and Consequences of Jackson-Vanik, February 4, 2010 [Electronic resource] // Kennan Institute Occasional Papers № 300. – Режим доступу: <https://www.wilsoncenter.org>
14. Feingold H. Silent No More: The American Jewish Effort, 1967-1989 / Henry Feingold. – N.-Y.: Syracuse University Press, 2007. – 369 p.
15. Ford Approves Trade Reform Act, January 10, 1975 [Electronic resource] // The Detroit Jewish News. – Режим доступу: <http://www.thejewishnews.com/djn-foundation/>
16. Ginsberg J. Reassessing the Jackson-Vanik Amendment [Electronic resource] // Julie Ginsberg. Council of Foreign Relations. – Режим доступу: <http://www.cfr.org/trade/reassessing-jackson-vanik-amendment/p19734>
17. Jacobs E. Nixon and Kissinger's Comments About Jews, December 11, 2010 [Electronic resource] / Elissa Jacobs

// The New York Times. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2010/12/15/opinion/115nixon.html?_r=0

18. Jews in Former Soviet Union: Israel's Reaction to the Jackson-Vanik Amendment, October 19, 1974 [Electronic resource] // Jewish Virtual Library. – Режим доступу: http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/History/Human_Rights/jvgoi.html

19. Pregelj V. The Jackson-Vanik Amendment: A survey, August 1, 2005 [Electronic resource] / Vladimar N. Pregelj // The Library of Congress. – Режим доступу: <https://www.fas.org/spp/crs/row/98-545.pdf>

20. Rogul J. Jackson-Vanik Amendment and the Soviet

Jewry Movement: Personal Reflections, September, 2010 [Electronic resource] / June Rogul // Voices of a Vigil. – Режим доступу:

<https://www.jhsgw.org/exhibitions/online/voices/assets/file/Rogul-June-MS.pdf>

21. Telushkin J. Jews in America: Soviet Jewry Movement [Electronic resource] / Joseph Telushkin // Jewish Virtual Library. – Режим доступу:

http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/History/Human_Rights/sjmove.html

22. Union of Councils for Jews in the Former Soviet Union [Electronic resource] // Jewish Virtual Library. – Режим доступу: <https://www.jewishvirtuallibrary.org>

Данилів Наталія Ухвалення поправки Джексона-Веніка як реакція заборони еміграції євреїв з СРСР

У статті проаналізовано причини та наслідки ухвалення американським Конгресом законодавчої поправки Джексона-Веніка, що стала своєрідною реакцією на акти протестів світової громадськості та єврейських організацій за надання дозволу на виїзд радянським євреям. У статті висвітлюються внутрішні та зовнішньополітичні чинники, які стали каталізатором сіоністського руху в СРСР. Описано спроби боротьби радянських євреїв за право емігрувати на свою історичну батьківщину та до США.

Ключові слова: еміграція, євреї, єврейська діаспора, США, СРСР, Ізраїль, Шестиденна війна, поправка Джексона-Веніка

Данилив Наталья Принятие поправки Джексона-Веника как реакция на запрет эмиграции евреев из СССР

В статье проанализированы причины и последствия принятия американским Конгрессом законодательной поправки Джексона-Веника, которая стала своеобразной реакцией на акты протестов мировой общественности и еврейских организаций за предоставление разрешения на выезд советским евреям. В статье освещаются внутренние и внешнеполитические факторы, которые стали катализатором сионистского движения в СССР. Описаны попытки борьбы советских евреев за право эмигрировать на свою историческую родину и в США.

Ключевые слова: эмиграция, евреи, еврейская диаспора, США, СССР, Израиль, Шестидневная война, поправка Джексона-Веника

Danyliv Natalia The adoption of the Jackson-Vanik amendment as a reaction against the prohibition of the emigration of the Jews from USSR

In this article are analyzed the reasons and consequences adopting by USA Congress the Jackson-Vanik amendment which appeared as a reaction to acts the world public and Jewish organizations protests for permission to leave the Soviet Jews. The article is about domestic and foreign political factors, which became the catalyst for the beginning of Zionist movement in the USSR. It's describes the unsuccessful attempts to fight for the right of Soviet Jews to emigrate to their historic homeland and the USA.

Keywords: emigration, Jews, Jewish Diaspora, USA, USSR, Israel, Six-Day War, Jackson-Vanik amendment

Рецензенти:

Кринко С.Ф., д.і.н., професор

Шкляж Й.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 08.02.2016 р.

УДК 94 (420) : 497.1 «1991/2015»

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЩОДО ПРОБЛЕМИ КОСОВО (1991-2015 рр.)

Олександр Павленко

Київський славістичний університет,
04211, м. Київ, вул. Мате Залки, 10-г,
email: asaturov555@ukr.net

Радикальні геополітичні зміни, які на Балканах були започатковані внаслідок розпаду колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія, залишаються вагомим фактором дестабілізації Європи. Зазначені процеси становлять суттєвий науковий і практичний інтерес з огляду на продовження домінування у сучасних міжнародних відносинах, поряд з тенденціями глобалізації, локалізації та спроб відокремлення малих і середніх націй від багатонаціональних (федеративних) держав.

Зважаючи на актуальність зазначеної проблеми, предметом розгляду у цій статті є процес формування та реалізації політики Російської Федерації щодо відокремлення Косово від Сербії. Розглянемо проблематику еволюції політики Кремля щодо проблеми Косово від періоду розпаду Югославії, відокремлення Косово від Сербії та до середини 2010-х років. За цей час у Росії змінилось три президенти: Борис Єльцин (1991-1999), Володимир Путін (1999-2007 – перші два терміни у Кремлі), Дмитро Медведєв (2008-2012) та від 2012 р. і донині третій термін Володимира Путіна.

Питання, які розглядаються у цій статті, перебувають у центрі уваги російської історіографії. Нам не вдалося виявити праць російських вчених балканістів, або мемуарів представників російської політичної еліти, в яких не відстоювалась великодержавна парадигма сприйняття югославської та косовської проблематики. Зокрема, у монографії Є. Гуськової «Історія югославської кризи» проведені паралелі між розпадом Югославії та СРСР, а конфлікт у Косово, на її думку, є прямою аналогією з чеченським конфліктом у РФ [2,

с. 18]. Є. Пономарьова у монографії присвяченій дослідженню політичних тенденцій розвитку балканських народів після розпаду Югославії, також відверто симпатизує Сербії [8, с. 36].

Роль Росії, як «рятівниці» Сербії, детально показана у мемуарах колишнього прем'єр-міністра Росії В. Черномірдіна та колишнього провідного геополітика російського Генштабу Л. Івашова. Нагадаємо, що В. Черномірдин у 2008 р. був разом з фінським дипломатом М. Ахтісаарі посередником на переговорах з сербським Президентом С. Мілошевичем щодо вироблення умов уходу сербських військ із Косово за підсумками військової операції НАТО. У свої спогадах «Виклик», де описано цю дипломатичну місію, В. Черномірдин також звинувачує Захід у змові проти Сербії [11, с. 55]. У свою чергу Л. Івашов згадав про свою роль у перебігу військово-політичних аспектів «кидка російського десанту з Боснії на Приштину» та зробив висновок про те, що ця військова передислокації зберегла російський вплив на балканську політику [3, с. 88]. Не дивно, що тодішній Президент США Б. Клінтон у своїх спогадах звинувачує російських військових яструбів з Генштабу у тому, що вони поставили світ на межу війни між Росією та НАТО за Косово [5, с. 518]. Натомість нинішній міністр закордонних справ Росії С. Лавров звинувачує США та країни НАТО у дестабілізації становища у Косово [7, с. 12]. На посиленні імперських амбіцій у зовнішній політиці Росії на етапі переходу влади у Кремлі від Б. Єльцина до В. Путіна наголошують і німецькі експерти з питань зовнішньої політики [1, с. 44]. Певним винятком, у цій переважно імперській апологетиці, була позиція

російського міністра закордонних справ 1991-1996 р. А. Козирєва, який вважав розпад Югославії таким само закономірним історичним процесом, як і розпад СРСР [6, с. 3].

В українській історіографії М. Каменецький проводить думку про однакову провину Росії та США у загостренні становища навколо Косово у 1998-1999 роках [4, с. 36]. Натомість А. Шилова наголошує на підтримці російським керівництвом, яке у 1999 р. було ангажоване другою чеченською війною, силових спроб сербського керівництва вирішити косовську проблему [10, с. 111]. У монографії В. Ткаченка «Росія: ідентичність агресора» розкрита зовнішньополітична доктрина РФ за часів В. Путіна, спрямована на дискредитацію нового світового порядку та силове нав'язування «руського світу» [9, с. 16].

Американський політолог японського походження Ф. Фукуяма дослідив російську політику щодо Косово як спробу запобігання об'єктивним процесам самовизначення колишніх пригноблених імперським правління націй [13, с. 83]. З таким тлумачення реваншистської російської та сербської політики згоден Ч. Купчан [14, с. 1]. Американський дослідник М. Віккерс у 1998 р. опублікував одну з перших англомовних історій Косово, в якій обґрунтував історичну легітимність незалежності албанців від сербів у цьому краї [15, с. 117]. Американський історик М.Х. Ван Херпен у монографії «Війни Путіна» провів аналогії між діями Сербії у Косово та «гібридними» війнами кремлівського режиму у Чечні, Грузії та Україні [12, с. 8].

Отже, стислий огляд історіографії засвідчує, що проведення аналогій між сербською політикою щодо Косово, яка мала переважно силовий характер до падіння режиму С. Мілошевича у 2000 р., та російськими зовнішньополітичними та військовими діями у ширших масштабах є усталеною точкою зору. На нашу думку, доцільно тлумачити російський політичний курс щодо проблеми Косово у динаміці його змін.

Можна диференціювати декілька періодів зазначеного курсу. Перший період припадає на часи першого терміну Президента Б. Єльцина, коли тодішній російський міністр закордонних справ А. Козирєв проводив політику врахування інтересів балканських народів, зокрема, і щодо розвитку демократії та вільного зовнішньополітичного вибору. Однак, вже від часів відставки навесні 1996 р. А. Козирєва та приходу у російське зовнішньополітичне відомство Є. Примакова спостерігається перехід РФ до жорсткішого курсу на міжнародній арені. Тоді здавалося, що така зміна пріоритетів російської дипломатії відповідає потребам задоволення ностальгії за імперським минулим більшості російського електорату з метою забезпечення переобрання на другий президентський термін Б. Єльцина. Водночас треба мати на увазі, що перша чеченська війна, яка тлумачиться у російських джерелах у сенсі «наведення конституційного ладу» на території цього суб'єкта РФ, впродовж осені 1994 р. – літа 1996 р. значною мірою нагадувала дії сербських сил безпеки у Косово періоду 1989-1991 років. У обох випадках «федеральні війська», маючи симпатії більшості населення своїх країн, намагались брутально придушити «сепаратистів». Але як у чеченському, так і косовському випадках Москва і Белград програвали інформаційну війну з приводу тлумачення сенсу їхніх дій відповідно у Чечні та Косово. Після «Хасав'юртських домовленостей» серпня 1996 р., які де-факто означали визнання Кремлем незалежності «Ічкерії», чеченський конфлікт був на певний час «заморожений». Але на відміну від Косово, де після 1991 р. залишались сербські сили безпеки, із Чечні федеральні війська до кінця 1996 р. були виведені. Відтоді «Ічкерія» перетворилась на осередок, з якого міг розпочатись територіальний розпад РФ. Сербські власті також розуміли, що збереження Союзної республіки Югославія, яка від 1992 р. залишалась у складі Сербії і Чорногорії, залежить від «розмінування міни» Косово.

Однак політичними зусиллями ці задачі не вдалось вирішити ані Росії, ані Сербії.

Навпаки, від 1997 р. спостерігається загострення внутрішньополітичного становища як у Чечні, так і у Косово. В обох зонах міжнародних конфліктів відбувається радикалізація прихильників здобуття остаточної незалежності. Відповідно ще більш жорсткішими стають позиції Москви та Белграда, які знервовано реагують на спроби посередників від Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), або Організації Об'єднаних Націй (ООН) забезпечити сприятливі умови для міжнародно-дипломатичного розв'язання цих конфліктів. Тим паче, що на так званому пострадянському геополітичному просторі наявні й інші аналогічні конфлікти, наприклад, в Абхазії, Нагірному Карабаху, Південній Осетії, Придністров'ї. Однак, компромісний підхід до врегулювання зазначених конфліктів наприкінці 1990-х років так і не було знайдено. Не в останню чергу через спроби Росії радикально переглянути правила гри «однополярної» (американоцентричної) системи міжнародних відносин шляхом здобуття геополітичного реваншу за поразку у «холодній війні».

На прикладі російської політики щодо Косово зазначена тенденція стала явною у 1998-1999 роках. Тоді у Косово було створено «Армію визволення Косово і Метохії», яка розпочала партизанські дії проти сербських сил безпеки у цьому країні. Відповіддю Белграда стала ще більш брутальна «антитерористична операція», яка наразилася на негативний інформаційний супровід в Європі та США. Російська реакція на ці дії обумовлювалась, з одного боку, непевністю щодо визначення наступника Президента Б. Єльцина, а з іншого, вторгненням у серпні 1999 р. чеченських загонів на чолі з Ш. Басаєвим до Дагестану у спробі створення «Емірату Кавказ». На цьому фоні офіційним наступником Б. Єльцина було визначеного нового російського Прем'єр-міністра В. Путіна. Зазначимо, що усі ці кремлівські кадрові рокіровки відбувались вже після масштабного

загострення косовської кризи. Наприкінці 1998 р. – навесні 1999 р. у передмісті Парижу у замку Рамбуйє за посередництва ООН та Євросоюзу із США відбувались консультації сербських властей і поміркованої частини албанців Косово щодо майбутнього статусу цього краю. Російська дипломатія у цей час зробила усе можливе, аби за аналогічним сценарієм не розвивалася чеченська криза. Водночас Кремль штовхав сербського диктатора С. Мілошевича до заперечення компромісного варіанту максимальної автономії Косово як перехідного етапу до міжнародного визнання незалежності Косово.

Націоналістично-нераціональна позиція Белграду спровокувала етнічні чистки албанців у Косово та негативну реакцію світової спільноти. Росія та Китай, як постійні члени Ради Безпеки ООН, заблокували ініціативу США і НАТО про гуманітарну інтервенцію у Косово з метою захисту косовських албанців від репресій з боку сербських сил безпеки. У підсумку США і НАТО вирішили діяти самостійно. У березні – червні 1999 р., вперше від часу створення, Північноатлантичний альянс брав участь у військовій операції в Європі. Під тиском бомбувань режим С. Мілошевича був вимушений у червні 1999 р. погодитись на введення до Косово міжнародних миротворчих сил [11, с. 218].

Це рішення спровокувало ще одну інтригу. Росія від 1992 р. брала участь у миротворчій операції ООН на території Боснії і Герцеговини. Але після підписання Дейтонських мирних угод (грудень 1995) відповідальність за проведення миротворчої операції у Боснії і Герцеговині ООН поклала на НАТО. Причому відповідно до домовленостей між Росією та НАТО російський військовий контингент на території Боснії і Герцеговини, хоча і не перебував під безпосереднім оперативним командуванням НАТО, але був зобов'язаний погоджувати з командуванням миротворчою операцією у Боснії свої дії. У ситуації, яка склалась, яструби з російського генерального штабу наполягали на терміновій передислокації

російських десантників до аеропорту Приштини, де наприкінці червня 1999 р. мали висадитись війська НАТО [3, с. 100]. У підсумку російський військовий контингент у Косово здобув «оперативну автономію», але як і у випадку з Боснією, був вимушений координувати свої дії у Косово з командуванням стабілізаційними силами КФОР. Кремль розраховував, що косовську проблему можна бути «спустити на гальмах» і залишити край у складі Сербії.

Восени 1999 р. «косовський успіх» стимулював Прем'єр-міністра В. Путіна особисто очолити російські війська у другій чеченській війні [12, с. 101]. Ця війна тривала і після обрання В. Путіна на перший президентський термін у березні 2000 року. У Кремлі вважали, що проблему Косово можна буде вирішити за рахунок розколу албанського руху на прихильників поміркованого І. Ругови й оголошених терористами adeptів «Армії визволення Косово і Метохії». Але у Чечні такий сценарій дій передбачав попередню військову перемогу над силами опору, натомість у Косово присутність міжнародного контингенту КФОР виключала такий розвиток подій. Утім, у Чечні у 2004-2005 рр. В. Путін зміг за рахунок військового розгрому загонів прихильників незалежності Чечні та величезними субсидіями з федерального бюджету повернути на бік Кремля «обраного» Президентом Чечні Р. Кадірова. Натомість у Сербії восени 2000 р. сталася зміна влади. Демократичні політичні сили переорієнтували Сербію на нормалізацію відносин із Заходом за умов одночасного збереження стратегічних відносин із Росією. 11 липня 2004 р. у Белграді відбулась інавгурація нового Президента Сербії Бориса Тадича. Він підтвердив намір тіснішої співпраці з Гаазьким міжнародним трибуналом і закликав ЄС надати Сербії статус асоційованого члена. Росія намагалась зберегти вплив на Сербії за рахунок побудови газопроводу «Південний потік». У грудні 2005 р. представник ООН на переговорах по Косово М. Ахтісаарі заявив, що Косово має всі ресурси, які

потрібні для самостійного існування. Росія засудила цю заяву.

11 березня 2006 р. на 64-му році життя у Гаазькій в'язниці помер С. Мілошевич. Він залишався для російського керівництва символом «нескореності Заходу». Символічно, що 21 травня 2006 р. більшість громадян Чорногорії висловились за незалежність від Союзнаю республіки Югославії, куди чорногорці входили від 1992 р. разом із сербами. 29 жовтня 2006 р. була прийнята чинна Конституція Сербії, яка зберегла за Косово статус автономії [12, с. 84]. 2 лютого 2007 р. Сербія засудила план М. Ахтісаарі, який передбачав надання Косово прапору, гербу, гімну, права членства в ООН. Натомість парламент Косово прийняв план М. Ахтісаарі. Росія засудила цю ініціативу.

17 лютого 2008 р. парламент Косово проголосив незалежність краю від Сербії. США та більшість країн Євросоюзу (за винятком Греції, Іспанії, Словаччини, Румунії) визнали незалежність Косово, посилаючись на це як на виняток, а не прецедент для міжнародного права та міжнародних відносин. Однак Росія у серпні 2008 р. розв'язала війну проти Грузії, внаслідок чого, посилаючись на косовський прецедент, визнала незалежність Абхазії та Південної Осетії. Зазначимо, що упродовж 2009-2012 рр. зберігалось велике напруження у відносинах між Сербією та Косово.

Навесні 2012 р. «ліберального» Д. Медведєва у Кремлі замінив В. Путін. Росія приступила до наступу за всіма напрямками. У центрі уваги РФ залишались питання зміцнення впливу на пострадянському просторі. Свідченням певного послаблення впливу Москви на Белград можна вважати той факт, що 20 лютого 2013 р. відбулися символічні переговори між Прем'єр-міністром Сербії І. Дачичем і його косовським колегою Х. Тачі. Хоча не було погоджено проблему статусу сербської автономії на півночі Косово, але сам факт переговорів засвідчив успіх дипломатії Європейського Союзу. Росія засуджувала ці кроки Брюсселя.

У лютому 2014 р., скориставшись з дестабілізації внутрішньополітичного

становища України, Росія анексувала Крим. Проти кримських татар, значна частина яких залишилася прихильниками України, російські спецслужби розгорнули репресії, що нагадувало дії сербських спецслужб проти косовських албанців до 1999 року. Тим часом послідовно відбувався процес розбудови державних структур Косово. 6 березня 2014 р. Сербія звернулася до Ради Безпеки ООН у зв'язку з легалізацією армії Косово. На той час увага Росії переключилася на «українську проблему». Кремль, окупувавши Крим, надавав всебічну допомогу самопроголошеним на території Донецької та Луганської областей України «ДНР-ЛНР».

25 серпня 2015 р. у Брюсселі за посередництва Верховного представника Європейського Союзу з питань спільної зовнішньої та безпекової політики Ф. Могеріні Сербія і Косово домовились про створення самоуправління сербських муніципалітетів у Косово. Натомість Косово одержить власний телефонний код, що є частиною поетапного визнання Сербією суверенітету цієї країни. Албанці на території Сербії також отримали право на об'єднання своїх громад. Радикальна опозиція у парламенті Косово від партії «Самовизначення» А. Курті травила газом владу у спробі зірвати ратифікацію угоди щодо об'єднання та самоуправління сербських громад у Косово.

Цей компроміс відкрив шлях Сербії і Косово до європейської інтеграції. 14 грудня 2015 р. Європейський Союз розпочав офіційні переговори про вступ Сербії. Натомість албанці Косово отримали безвізовий режим з Євросоюзом. Попри це, албанські радикали атакували приміщення парламенту Косово, який ратифікував угоду про національно-культурну автономію сербів. Свої внутрішньополітичні проблеми безальтернативний курс на Європейський Союз викликав у Сербії. На ці події реагувала також Росія, яка на прикладі Чорногорії відпрацьовувала нові політичні технології збереження свого впливу на Балкани. Кремль, спираючись на сербів Чорногорії, сподівався зірвати вступ

Чорногорії до НАТО. Чимало європейських експертів звернули увагу політиків на факт використання Росією тактики «гібридної війни», яку вона використовує проти України, аби дестабілізувати Європейський Союз ще з балканської сторони [12, с. 280].

19 січня 2016 р. прем'єр-міністр Сербії А. Вучич оголосив про призначення на 24 квітня 2016 р. дострокових парламентських виборів, сподіваючись отримати вотум довіри від виборців на проведення реформ, яке мають привести Сербію до Європейського Союзу.

Соціологічні опитування серед сербів засвідчують, що більшість населення Сербії виступає за інтеграцію до Європейського Союзу. Але майже половина сербського суспільства залишається прихильниками сербського націоналізму та виступає проти членства країни в Європейському Союзі. На цю націоналістично-реакційну частину сербського суспільства намагається спиратись Росія. Тому ще зарано вважати, що європейська орієнтація Сербії стала безальтернативною. Свої проблеми, властиві державам, які балансують на межі таких, які не відбулись, характерні для Косово. Потрібен час, аби Європейський Союз переконався в ефективності компромісної угоди про національно-культурну автономію сербських громад у незалежному Косово. Оскільки на цей статус претендує сербська меншість, а не албанська більшість, як за часів існування Югославії, за умов жорсткого контролю з боку Євросоюзу цілком вірогідним є успіх замирення сербсько-албанських конфліктних відносин.

Таким чином за 25 років, які минули від часу розпаду СФРЮ, російська політика щодо Косово фактично пережила два етапи. На першому до 1996 р. були спроби зважати на позицію Заходу щодо способу розв'язання балканських проблем шляхом інтеграції балканських народів до Європейського Союзу. Але неприборкані процеси територіального розпаду РФ спонукали Кремль до антизахідної риторики та дій, зокрема, і на Балканах. Цей курс найбільше асоціюється із

Президентом РФ В. Путіним. Його вплив на балканську політику РФ залишався визначальним навіть за нетривалого періоду президентства Д. Медведєва. Саме на його каденцію припадає криза з проголошенням незалежності Косово та російською агресією проти Грузії.

Утім, історичний досвід Сербії, якій, попри брутальні військові дії та репресії, не вдалося зберегти якщо не Югославію, то хоча б «Велику Сербію», нічому не навчив Кремль. Зазнавши поразки в Україні ще за часів «помаранчевої революції» 2004 р., Росія продовжила тиск на Україну. У 2010-2013 рр. здавалось, що потужним тиском на Україну Кремлю ось-ось може поталанити із залученням її до Євразійського простору. Ціною невдачі цього проекту російські реваншисти виявилися навіть готовими запустити процес розпаду території Соборної України за югославським сценарієм, адже без України Росія не може вважати себе справжньою імперією. Правда, на відміну від історії розпаду Югославії, у випадку з агресивною російською політикою щодо України маємо справу з іншою позицією «колективного» Заходу, тобто Євросоюзу та США. У 2014-2016 рр. вони підтримали територіальну цілісність України, адже провал путінської політики фрагментації Соборної України, може запустити дезінтеграційні процеси за югославським сценарієм вже у самій Російській Федерації. Саме тому вже понад 25 років Росія проектує на себе сербський досвід «збереження Югославії». Найгірше саме для Росії, що Кремль послідовно повторює усі помилки сербських націоналістів, які будували «Велику Сербію», намагаючись побудувати «руський мир». Російська

політика продовжує ґрунтуватись на хибних парадигмах авторитарності, заперечення лібералізму та свободи, а це шлях у нікуди.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Внешняя политика России: от Ельцина к Путину / Пер. с нем. – М.: Оптима, 2002. – 303 с.
2. Гуськова Е.Ю. История югославского кризиса (1990-2000) / Елена Юрьевна Гуськова. – М.: Русское право, 2001. – 720 с.
3. Ивашов Л.Г. Косовский кризис 1999 года. Бросок на Приштину / Леонид Григорьевич Ивашов // Новая и новейшая история. – 2004. – № 5. – С. 87-115.
4. Каменецкий М. Косовська проблема від Маркса до Буша / Максим Каменецкий // Зовнішні справи. – 2008. – № 6. – С. 35-38.
5. Клинтон У. Дж. Моя жизнь / Уильям Джефферсон Клинтон; Пер. с англ. – М.: Альпина бизнес букс, 2005. – 1088 с.
6. Козырев А.В. «Преображение или кафкианская метаморфоза»: демократическая внешняя политика России и её приоритеты / Андрей Владимирович Козырев // Независимая газета. – 1992. – 20 августа. – С. 3-4.
7. Лавров С. Косово глазами очевидца из группы дипломатических наблюдателей / Сергей Лавров // Международная жизнь. – 1999. – № 6. – С. 10-16.
8. Пономарёва Е.Г. Политическое развитие постъюгославского пространства (внешние и внутренние факторы) / Елена Георгиевна Пономарёва. – М.: МГИМО-Университет, 2007. – 236 с.
9. Ткаченко В.М. Росія: ідентичність агресора / Василь Миколайович Ткаченко. – К.: Академія, 2016. – 256 с.
10. Шилова А.В. Витоки, особливості та наслідки косовської кризи / Алла Василівна Шилова // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – К., 2002. – Вип. 10. – С. 103-113.
11. Черномырдин В.С. Вызов / Виктор Степанович Черномырдин. – М.: Московский писатель, 2003. – 616 с.
12. Херпен М.Х. Ван. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого / М.Х. Херпен. – Харків: Біват, 2015. – 304 с.
13. Fukuyama Fr. State Building. Governance and World Order in the Twenty First Century / Francis Fukuyama. – Cornell University Press, 2004. – 340 p.
14. Kupchan Ch. Independence for Kosovo / Charles Kupchan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/61193/charles-a-kupchan/independence-for-kosovo>
15. Vickers M. Between Serb and Albanian: a History of Kosovo / Make Vickers. – N.Y., 1998. – 450 p.

Павленко Олександр Політика Російської Федерації щодо проблеми Косово (1991-2015 рр.)

У статті висвітлюють питання формування та реалізації російської політики щодо проблеми Косово. Прослідковано зміну позиції Кремля стосовно розпаду Югославії від часів Президента Б. Єльцина, Президента В. Путіна та Президента Д. Медведєва. Росія використала «косовський прецедент» з метою обґрунтування анексії Криму у 2014 році. У балканській політиці Росії проблема Косово є інструментом збереження російського впливу на Сербію та запобігання її європейській та євроатлантичній інтеграції.

Ключові слова: Європейський Союз, Косово, Крим, НАТО, Росія, США, Югославія

Павленко Александр Политика Российской Федерации относительно проблемы Косово (1991-2015 гг.)

В статье рассматриваются вопросы формирования и реализации российской политики относительно

Косово. Показано изменение позиции Кремля по вопросу распада Югославии от периода правления Президента Б. Ельцина, Президента В. Путина, Президента Д. Медведева. Россия использовала «косовский прецедент» с целью обоснования аннексии Крыма в 2014 году. В балканской политике России проблема Косово является инструментом сохранения российского влияния на Сербию с целью недопущения её европейской и евроатлантической интеграции.

Ключевые слова: Европейский Союз, Косово, Крым, НАТО, Россия, США, Югославия

Pavlenko Alexander *The politic of Russian Federation in relation to Kosovo (1991-2015)*

The research studied objective and subjective historical reasons for the state formation of Kosovo Albanians starting from the latent stage of this process within former Yugoslavia and then up to the declaration of Kosovo independence. Influence of Yugoslavia's collapse, as well as of external factors on Kosovo's separation from Serbia is also explored in this dissertation. Comparative analyses of specificities of UN and OSCE peacemaking activities was done in different stages of Kosovo conflict. Particular features of Kosovo's internal policy development as an independent state and problematic reasons with a full international recognition of this fact is also highlighted. The paper also reviews impact of the five US Presidential Administration on settlement of Kosovo status problem. Problem of Kosovo's status to the diplomacy of «power poles» in modern system of international relations within the context of NATO war against Yugoslavia in 1999 is underlined. A main tendency of Serbian policy towards Kosovo after the democratic transformation of political system of this state and in conditions of Serbia's European integration aspirations was examined. Comparative analyses of Russian presidents of Elzyn, Putin, and Medvedev position towards the Kosovo status is also applied in the article.

Keywords: European Union, Kosovo, Crimea, NATO, Russia, USA, Yugoslavia

Рецензенти:

Кринко Є.Ф., д.і.н., професор

Шкляж Й.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 11.02.2016 р.

УДК 94:32 (47+57 : 470+571) «19/20»

РОЗВАЛ СРСР І СУЧАСНА РОСІЯ: ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ*Тетяна Орлова*

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Україна, 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 60

e-mail: t_orlova@bigmir.net

У 2016 році виповнюється чверть століття від того, як формально припинив своє існування Радянський Союз. Крах СРСР – безпрецедентний випадок розвалу супердержави без великої військової поразки. Для багатьох сучасників це стало цілковитою несподіванкою. Пізніше почали виходити друком праці, де аналізувалися причини та наслідки катаклізму [1-4]. Ймовірно, роздуми аналітиків одержать новий імпульс не тільки через «ювілей», а й через особливості поточного моменту існування Російської імперії, чиєю реінкарнацією був СРСР. Аналізуючи сучасний курс Москви, можна знайти чимало схожих моментів із політикою радянського керівництва. Тому історичний аналіз факторів, що призвели до дезінтеграції колишньої супердержави, набуває особливої актуальності. Метою пропонованої публікації є виявлення тих причин, що призвели до розвалу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а також проведення історичних паралелей між радянським минулим і російською сучасністю.

У наш час знов згадується прогноз американського науковця Р. Коллінза від 1980 р. стосовно розпаду Радянського Союзу [5]. Він доводив, що сила та сталість держави як такої залежить від трьох факторів: ресурсів (чим більше, тим краще), географічного розташування (окраїнне положення має перевагу перед центральним) і стабільності кордонів. СРСР поступався США у ресурсах, кількості людності та прибутках на душу населення, внаслідок чого відчував дефіцит коштів для підтримання соціалістичної системи. Його географічне розташування між країнами Заходу, Японією, Китаєм та ісламським світом змушувало витрачати значні ресурси для захисту величезної довжини кордонів.

СРСР страждав від надмірної геополітичної експансії, що виявлялося у слабкості контролю над сателітами та наявності навколо центру кількох етнічних утворень, готових до опору. Тобто, за геополітичною теорією, Радянська імперія (СРСР з усіма країнами, де були дислоковані радянські війська) була рокована на фрагментацію через нестачу ресурсів, не вигідне центральне розташування та надмірне розширення, яке поглинало колосальні кошти.

Сьогодні ця концепція набуває актуальності стосовно визначення майбутнього Російської Федерації. Час від часу можна зустріти коментарі політичних аналітиків стосовно того, що розпаду не уникнути [6; 7]. Визначення сучасних факторів впливу – окрема тема. Наразі слід визначити, чому у першому рядку радянського гімну: «Союз нерушимый республик свободных сплотила навеки великая Русь», – кожна пара слів виявилася хибними. Союз розвалився, республіки не були вільними, згуртування виявилось не на століття, і чи справді «Велика» Росія – знов-таки риторичне питання. Дехто і досі вважає, що у всьому винні лідери трьох слов'янських республік – Б. Єльцин, Л. Кравчук, С. Шушкевич, які зібралися у грудні 1991 р. у Біловезькій Пущі та розвалили велику державу. Дата, місце, діячі могли бути іншими. Але загальні результати – історичні та політичні – були вже незворотні. СРСР на останньому етапі свого існування неухильно рухався до занепаду, що зумовлювався сукупністю взаємодіючих факторів.

Особливістю розвитку російської цивілізації завжди було те, що поштовх до кардинальних змін йшов не знизу, а «згори». Наприкінці існування Радянського Союзу такий поштовх ініціював обраний на

квітневому 1985 р. Пленумі ЦК КПРС Генеральним Секретарем Михайло Горбачов. Спроба реформування системи, що тоді існувала, увійшла до історії як «перебудова». Насправді радянська система могла існувати лише у тому вигляді, в якому її створили В. Ленін і Й. Сталін. Ініціатива М. Горбачова підштовхнула її до краху. Насамперед, було висмикнуто той стрижень, на якому вона трималася. Закордонні політологи-«радянологи» дали їй визначення: «party-state» – «партія-держава». Стаття 6-а Конституції СРСР від 1977 р. проголошувала: «Керівною та спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу» [8]. Особливу роль партії у радянській політичній системі гостро та масштабно було поставлено під сумнів навесні 1989 р., під час виборів до Першого з'їзду народних депутатів СРСР. Це питання опинилося у центрі його уваги від самого початку роботи (травень 1989 р.). 4 лютого 1990 р. у Москві пройшла 300-тисячна демонстрація за усунення 6-ї статті Конституції. Наступного дня на Пленумі ЦК КПРС М. Горбачов запропонував ввести посаду Президента СРСР із одночасним скасуванням цієї статті. 14 березня 1990 р. було прийнято закон, яким запроваджувалася посада президента та проголошувалася багатопартійність. Де-юре покладено край монополії комуністичної партії, де-факто пішов процес її розкладання, що мало наслідком знищення радянської державності та зламало хребет СРСР. Адже була зруйнована головна «несуча конструкція».

Добре відомо, що держава залишається міцною, поки належним чином функціонує її економіка. Багатонаціональна радянська імперія залишалася міцною, поки економіка була спроможною підтримувати сильну централізовану державу. При чому, звичайною справою був перерозподіл ресурсів центром. Така ситуація зберігається нині у Російській Федерації. Чверть століття тому головний донор – Росія – не витримала навантаження, що відіграло певну роль у процесі дезінтеграції

СРСР. Тоді Москва відмовилася в утримуванні республік-сестер, серед яких були такі, чиї бюджети на три чверті склалися із дотацій з центру. У наш час подібний процес у РФ може піти через брак трансфертів до регіонів. Особливо це стосується тих, з яких Москва викачує ресурси, виділяючи потім крихти, тобто поводячи себе по відношенню до периферії як метрополія по відношенню до колоній. І за радянських часів, і нині, суттєве значення має роль держави у господарському житті країни. При чому немає значення, що головну роль відіграє партія або президент. В обох випадках порушуються природні засади економічного функціонування. Понад 70 років у країні діяла радянська модель економіки, яка врешті-решт виявила свою неспроможність і прийшла до стану глибокої кризи. Це була модель економіки тоталітарної держави із суперцентралізованим управлінням згори донизу, що підмінило традиційні ринкові відносини.

Радянська економічна система була ефективною на певному етапі – прискореної модернізації навздогін і за надзвичайних умов війни. Проте надалі вона все більше виявляла свою неспроможність. Діючи за принципом «Мета виправдовує засоби», керівництво не рахувало витрат, чи то стосувалося природних ресурсів, чи людських. Створювався спосіб життя, орієнтований на низький рівень потреб, які до того ж повністю не задовольнялися через постійний дефіцит усього та мізерну заробітну плату. Наслідками стали зниження трудової мотивації, низька культура праці, байдуже ставлення до державної власності та результатів власної роботи, погана якість продукції, розвиток тіньової економіки, розкрадання, корупція. Така система негативно вплинула на настрої людей. Досягнення мети формування справжніх «будівельників комунізму» виявилось ілюзорним, хоча потужна агітаційно-пропагандистська машина продовжувала функціонувати. У результаті лише поширювалася прірва між словами та реаліями. Проголошувалося, що радянське суспільство – найпрогресивніше в історії людства у той час, коли набирали

обертів регресивні процеси.

Якщо подивитися глибше, можна зрозуміти, що радянська соціально-економічна модель була породженням індустріальної епохи. Ця система характеризувалася домінуванням великих промислових форм, переважанням технологій масового виробництва, посиленням монополістичних тенденцій на всіх рівнях. У ній у господарських процесах панувала держава, за умов практично всеосяжної державної власності всіляко послаблювалися конкурентні начала, особливо стосовно зовнішньої конкуренції. Хоча не можна не визнати, що індустріалізація дала змогу значно підвищити продуктивність праці порівняно з дореволюційним часом, здійснити урбанізацію та мінімально задовольнити базові потреби населення.

До 1960-х рр. СРСР досяг свого економічного апогею, але приблизно у той же час у розвинених індустріальних країнах позначився процес переходу до постіндустріального/інформаційного суспільства, в якому економіка базується на високих технологіях і пріоритетній ролі інформації. Формування нової економіки за кордоном супроводжувалося послабленням монополістичних тенденцій, активізацією конкуренції, зменшенням ролі великих господарських форм, підвищенням гнучкості виробничих процесів та індивідуалізацією виробничо-технологічних рішень. Одним із найважливіших факторів стає глобалізація, яка призводить до зменшення ролі держави у господарському житті, лібералізації господарської та зовнішньоекономічної діяльності. Західні країни зіткнулися із кризою індустріального суспільства на початку 1970-х рр. і взяли курс на адаптацію соціально-економічних систем до нових умов розвитку.

Радянське керівництво не дало адекватної відповіді на виклики часу. Так само чинить сучасне керівництво Російської Федерації. Так само, як Росія тепер, СРСР тоді рухався до тяжкої системної кризи. Однак не можна заперечувати, що новий лідер – М. Горбачов зробив спробу дещо змінити, кинувши спочатку заклик до

прискорення соціально-економічного розвитку країни, а потім до перебудови (яка розвалила всю систему). Потужну роль також відіграла «гласність» – важлива складова горбачовського курсу. Вона не тільки висвітила деякі вади тогочасного радянського способу життя, але й відкрила завісу над «славним минулим» правлячої партії, поставила під сумнів «єдине вірне вчення» марксизму-ленінізму. Останнє призвело до делегітимації радянської ідеології. А це, у свою чергу, мало катастрофічні наслідки для всієї системи, яка трималася винятково завдяки ідеологічній легітимності. Взагалі, ідеологія відігравала надзвичайну роль у радянській системі – тогочасні «скріпи». Часто і господарство функціонувало, орієнтуючись не на економічну, а на ідеологічну доцільність. Ідеологія ж визначала головну мету: перемогу комунізму на всій земній кулі. За цим приховувалися грандіозні імперські задуми, адже Москва бачила себе на чолі «усього прогресивного людства», яке незаперечно мало визнавати її авангардну роль, тобто диктат.

У наш час важко повірити в те, що на початку 1970-х років у радянських школах на уроках суспільствознавства, а у вишах на лекціях з наукового комунізму, викладачі втовкмачували слухачам: у результаті Першої світової війни соціалізм переміг на одній шостій частині Земної кулі; у результаті Другої світової війни утворилася світова соціалістична система; у результаті Третьої світової війни комунізм переможе на всій планеті. До неї готувалися. У радянських школах хлопці та дівчата проходили початкову військову підготовку, у вищих навчальних закладах діяли військові кафедри. Влада могла бути спокійною за свої позиції у власній країні, а також серед союзників, спираючись на «силові структури». Тому навіть за горбачовських часів «нового мислення» і «перебудови» чисельність Радянської Армії дорівнювала тій, яка була на момент завершення Другої Світової війни – 5 млн. військовослужбовців.

Третя Світова точилася у вигляді «холодної війни». Вона втілювалася у різних формах та у різних сферах. Зокрема,

протиборство між соціалістичним і капіталістичним «таборами» переносилося на території третіх країн, таких, як В'єтнам, Лаос, Камбоджа, Ангола, Алжир, Сомалі, Мозамбік, Ірак, Єгипет, Ефіопія, Сирія й ін. Найбільш важкою для Радянського Союзу виявилася розпочата у 1979 р. війна в Афганістані, яка тривала 9 років і забрала життя близько 15 тисяч радянських солдатів і офіцерів, не кажучи про значні матеріальні витрати (з боку афганського населення втрати визначалися мільйонами загиблих і біженців). Радянське керівництво вирішило, що воно може втрутитися у внутрішні справи іншої держави та діяти там відповідно до власних інтересів.

Нині аналогічна ситуація спостерігається із втручанням Москви у сирійські справи. Недарма деякі аналітики порівнюють Сирію для РФ із Афганістаном для СРСР, маючи при цьому на увазі насамперед наслідки для ініціатора [9; 10]. За умов сучасної кризи, в яку занурюється Росія, також акцентується тягар військових витрат, які ще більше послаблюють економіку. У свій час Радянський Союз не витримав переважанню надмірною мілітаризацією. Незважаючи на те, що у топку гонки озброєнь кидалася лівова частина ресурсів, змагання із головним конкурентом – Сполученими Штатами Америки виявилася програми. Одвічне протистояння з Америкою за світове панування відіграло фатальну роль тоді. Зараз російський антиамериканізм посилюється повсякчасно, набуваючи анекдотичних проявів. У протистоянні із світом радянське керівництво намагалася спиратися на своїх сателітів, підтримувало «революційні сили», де тільки їх бачило. За коштів радянського народу підтримувалося (фактично утримувалося) 44 країни «некапіталістичного розвитку» та 89 комуністичних і робітничих партій світу. Так само у наш час кидаються мільйони на підтримку тих сил, які виконують накази Кремля у Донецькій і Луганській «народних республіках». Хоча так само, як за радянських часів, власне населення потерпає від нестач. Так само, як теперішні ставленики Москви, у тому ж Криму, дбають насамперед про власну користь,

«полум'яні революціонери» інших країн не завжди були щиро віддані спільній справі. Показовий приклад генерального секретаря комуністичної партії США Г. Холла, який, звітуючи Москві про поглиблення загинання американського імперіалізму й активну роботу із підготовки революції із його повалення, витрачав мільйони доларів «братньої допомоги» на придбання елітної нерухомості в Америці. Непевність союзників можна вважати ще однією причиною краху радянської системи, адже йому передувала хвиля «оксамитових революцій», яка зруйнувала світову соціалістичну систему та показала вразливість «реального соціалізму». У наш час російське керівництво намагається знайти собі союзників, проте це дуже непросто і сили не додає.

Класики марксизму-ленінізму вчили, що ідеї стають непереборними, коли вони оволодівають масами. Впродовж десятиріч відбувалися значні соціодемографічні зміни, тобто змінювалися «маси», ставлення яких до ідей також змінювалося. Більшовики прийшли до влади у країні, де біля 90% населення складало селянство з притаманними йому низькими споживачькими очікуваннями та високою народжуваністю. У результаті здійснення прискореної індустріалізації пішли процеси урбанізації та змінювання соціального складу людності. Значно збільшилася питома вага городян – робітників і службовців з дуже невисокою народжуваністю, але із споживачькими очікуваннями, які мали тенденцію до зростання, бо вже могли порівнювати із рівнем життя та масовим споживанням в інших країнах. Останнє відбувалося завдяки перегляду іноземних кінострічок, нечастих туристичних поїздок за кордон, а також значному імпорту предметів споживання, що призводив до дискредитації радянської економіки в очах широких верств населення. Фактично через споживчий імпорту люди засвоювали елементи західного способу життя. Попри обмеженість масштабів, радянські люди починали відчувати на собі дію революції зростаючих очікувань, яка вже вирувала за кордоном. Особливо швидко та

кардинально змінювалися настрої молоді. Для неї не мали особливого значення досягнення радянських спортсменів або успіхи балету. Вона все більше орієнтувалася на американську масову культуру: від джинсів, музики, кінематографу до життєвих цінностей і вподобань.

Історія свідчить: головне питання, навколо все обертається – це ресурси, а також влада, яка ними розпоряджається. Коли їх не вистачало – тоталітарний лад організовував розподіл дуже жорстко. При чому це робилося, головним чином, за рахунок поневоленого селянства. Позбавлені паспортів і фактично покріпачені, селяни десятиріччями годували міста, армію, силові структури, «братні» народи та партії. Після смерті Й. Сталіна, і то не відразу, селяни одержали паспорти на руки. Почався процес швидкого скорочення аграрного населення країни. Першими кинулися геть молоді жінки, які тікали від каторжної селянської роботи, яка «ніколи не спить». Через брак наречених потягнулися до міст чоловіки. Почався занепад села, що й досі триває у Росії, де щоденно з карти зникає у середньому два-три населених пункти [11].

Демографічний фактор сильно вплинув на продуктивність сільського господарства, яка ніколи не відрізнялася високими реальними показниками. Загострилася продовольча проблема. Одним з шляхів її послаблення стала масова закупівля продовольства за кордоном. За часів Л. Брежнєва, який оголосив побудову «розвиненого соціалізму», гроші на придбання товарів масового споживання – від зерна до одягу – одержувалися за рахунок продажу нафти й інших сировинних ресурсів. Власне, і нова Росія більшу частину споживчих товарів і продовольства закуповувала за гроші, одержані за продаж енергоносіїв та інших видів сировини. Падіння світових цін на нафту боляче впливає на стан її фінансових справ за широким спектром наслідків.

У свій час через суттєве зниження цін на нафту значних збитків зазнав Радянський Союз. Відомий російський економіст Є. Гайдар зазначав: «Дата краху СРСР...

вона добре відома. Це, звичайно, ніякі не Біловезькі угоди, це не серпневі події, це 13 вересня 1985 р., коли міністр нафти Саудівської Аравії Ямані сказав, що Саудівська Аравія припиняє політику стримування видобування нафти, і починає відновлювати свою частку на ринку нафти. Після чого видобуток нафти Саудівською Аравією збільшився у 3,5 рази, а ціни впали у 6,1 раз» [4].

У січні 2016 р. керівництво цієї країни знов виявило позицію, яка вплинула на падіння нафтових цін із катастрофічними наслідками для російської економіки. Перед тим мали місце перемовини із американським президентом Б. Обамою стосовно позицій на світовому нафтовому ринку. І політологи знов провели аналогію із подіями 1980-х рр. Дехто з них згадав про «план NSDD» (директиву Адміністрації Президента Р. Рейгана щодо стратегії, цілей і прагнень США, де йшлося і про СРСР). Передбачалися заходи, які мали призвести до розпаду Радянського Союзу. Зниження цін на нафту з метою різкого зменшення надходжень твердої валюти до «імперії зла» було серед головних напрямків дій. Крім того передбачалися заходи сприяння розвалу світової соціалістичної системи; підтримки афганських моджахедів аби виснажити війною супротивника, а, можливо, перенести війну на його територію; дії у Західній Європі заради обмеження доступу СРСР до високих технологій; психологічна й ідеологічна війна; гонка озброєнь з метою підризу радянської економіки та загострення кризи ресурсів та ін. [12].

У наш час популярним висловлюванням стосовно настроїв населення Російської Федерації стали слова про перспективи домінування телевізора або холодильника, за якими стоїть переважання впливу пропаганди над реаліями життєзабезпечення. Чверть століття тому склалася аналогічна ситуація, щоправда, тоді порожній «холодильник» переміг. Із зменшенням надходження валюти і товарів, які за неї купувалися за кордоном, загострилася одвічна проблема дефіциту. Наприкінці 1980-х рр. з 989 видів товарів тільки 11% можна було більш-менш вільно

купити у магазинах. Як тоді сумно жартували: «У дефіциті товари на літеру «В». Тобто все». Радянська влада попри гасла на шталт «Все для народу, все на благо народу» насправді нехтувало забезпеченням реального зростання добробуту людей, що визначався «залишковим принципом». Ця обставина також відіграла свою роль. Більшість населення, пам'ятаючи минулі скрутні часи, підтримувала запровадження карткової системи, проте на неї не вистачало ресурсів. А «сухий закон» М. Горбачова ускладнював можливість дістати традиційне «заспокійливе». Ходила приказка: «Краще жахливий кінець, ніж жах без кінця». Радянську владу мало хто підтримував. Вважалося, що її скинення призведе до життя, «як у них», тобто у розвинених західних країнах. Повалення радянської влади та крах СРСР виявився намаганням здійснити модернізацію, яка насамперед розглядалася саме у тому, щоби «жити, як у них». Спроба виявилася, як і раніше у російській історії, невдалою. Наміри президентів Б. Єльцина, а потім Д. Медведєва здійснити модернізаційні кроки, також провалилися. Країна з багатими природними ресурсами, якими керівництво неспроможне розпорядитися в інтересах загалу, як тоді, так і зараз, у депресії. Аби відволікти населення від негативів, знов вишукуються «вороги», які у всьому винні, з ким треба боротися, затягнувши паски та згуртувавшись навколо влади.

У Росії все споконвіку визначала центральна найвища влада – чи то цар, чи то Генеральний Секретар ЦК КПРС, чи Президент. І царська імперія, і радянська були створені як моногенний організм. У наш час лінія ведеться на забезпечення «єдності», популярні ідеї «духовних скріп». Інакомислення переслідувалося у радянські часи, дуже схожа ситуація у Росії зараз. Тобто придушуються інші думки, які відрізняються від визначеної згори лінії, самостійність не вітається. Насправді це суперечить законам науки наук сучасності – синергетики. Синергетика являє собою напрямок міждисциплінарних наукових досліджень, чиїм основним завданням є

виявлення та пізнання загальних закономірностей, що управляють процесами самоорганізації у системах будь-якої природи, а також вивчення процесів виникнення хаосу та дезорганізації. За синергетикою, самоорганізація може виникнути лише у відкритій системі, яка обмінюється з навколишнім середовищем речовиною, енергією та інформацією. Радянський Союз був «закритою системою», бо існував за «залізною завісою», якою країна була відокремлена від «непотрібної інформації». Комуністичне керівництво не волило бачити зміни, що відбувалися у світі, зокрема, перехід найбільш розвинених країн до постіндустріального або інформаційного суспільства. Зміни не можна ігнорувати. Якщо на них не реагувати адекватно, система деградує та занепадає. Така небезпека постала нині перед Росією з її тенденцією до самоізоляції та протиставлення себе світові, з неспроможністю до справжньої модернізації.

Задля виживання та прогресивного розвитку потрібен не «моноліт», а поєднання багатоманітності, тобто система має бути складною та рухатися у бік ускладнення. У Радянському Союзі прагнули «єдності», тобто спрощення до «одностайності». Насаджувався соціалістичний колективізм, який насправді діяв як прес по відношенню до окремих особистостей. Особливо до тих, хто відрізнявся від «гвинтиків», хто був «надто розумний». Тоді «розумників» знищували, «лікували» до несвідомого стану або позбавляли можливості працювати. Зараз ті, хто не вважає можливим життя в існуючому режимі, емігрують. На думку спадають відомі слова авторитетного творця сінгапурського «економічного дива» Лі Куан Ю: «Якщо неправильно керувати країною, всі розумні люди поїдуть». Тобто, як при радянській владі, так і при теперішній послаблюються інтелектуальні ресурси країни, рокуючи її на занепад. Радянська система зруйнувалася через те, що всіляко перешкождала дійсному вільному розвитку особистості. І в даному випадку можна побачити вади радянської

системи з точки зору синергетики, адже чинилися всілякі перешкоди особистісній самоорганізації. Радянська людина як така не була вихована самостійною, відповідальною за свої дії, адже від неї вимагалось лише незаперечне виконання директив партії. Коли система захиталася, маси не стали на її захист, навпаки. Проте надалі народженим у Радянському Союзі виявилось дуже складно прийняти відповідальність за себе, за власну самоорганізацію. Значна частина людності сучасної Росії, а також більшості пострадянських держав, залишаються Homo Sovieticus [13; 14]. Це люди, які неспроможні вирішувати свої проблеми, проте здатні створювати нові складності саме через свою несамостійність. З переходом на стадію постіндустріального суспільства стало очевидним, що саме вільна особистість з належною освітою, підготовкою та можливістю відкритого доступу до інформації, є головною умовою та перевагою у сучасній конкурентній боротьбі між системами та державами.

Сучасна ситуація, як і за радянських часів, демонструє потужну обробку масової свідомості населення Росії. Має місце колосальна підтримка курсу Президента В. Путіна, який із усією очевидністю нехтує врахуванням досвіду минулого, діючи всупереч тим обставинам, які призвели до фатального фіналу існування Радянського Союзу та мають прояви у Росії на поточний момент. Аналіз історичного досвіду і теперішніх реалій є дуже важливим для нашої держави. Свідченням розуміння цієї обставини є підписання Президентом П. Порошенком указу від 23 жовтня 2015 р. «Про центр досліджень проблем Російської Федерації». Було б дуже бажано, аби інші керівники, все українство усвідомило важливість модернізації в умовах сучасного

світу, коли справжні реформи – єдиний шлях прогресивного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: в 2 т. / Под общ. ред. Ю.Н. Афанасьева. – М.: Российский гуманитарный университет, 1997. – Т. 1. – 509 с., т. 2. – 761 с.
2. Дерлугьян Г.М. Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение / Георгий Матвеевич Дерлугьян // Полис. – 2000. – № 2 – С. 19-29; № 3. – С. 18-30.
3. Алексеев В.В. Гибель Советского Союза в контексте истории социализма / В.В. Алексеев, С.А. Нефедов // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 65-77.
4. Филатов С. Причины распада СССР / Сергей Филатов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sfilatov.ru/work/publbody.php?pub=000165>
5. Геополитические теории распада СССР. Геополитическая теория и судьба Советского Союза по Коллинзу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.historicalweb.ru/toris-902-1.html>
6. Городецкая О. Возможен ли распад России / Ольга Городецкая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://echo.msk.ru/blog/gorodetskaya/742940-echo/>
7. Чернов М. Россия распадется через 10 лет? / Михаил Чернов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://archive.is/w1gi7>
8. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm#i>
9. В Сирии Путин повторит афганские ошибки СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://russian.rt.com/inotv/2015-10-14/Focus-V-Sirii-Putin-povtoryaet>
10. Сирийская война может обернуться для России полным крахом – Times [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zn.ua/WORLD/siriyskaya-voyna-mozhet-obernutsya-dlya-rossii-polnym-krahom-times-190483_.html
11. Словецкий В. Руины и нищета. Каждый год с карты России исчезает тысяча населенных пунктов / Виталий Словецкий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://svpressa.ru/society/article/58400/>
12. За одиннадцать лет до распада СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russlav.ru/aktualno/raspad-sssr.html>
13. Советский простой человек. Опыт социального портрета на рубеже 90-х годов / Под общ. ред. Ю. Левады. – М.: Мировой океан, 1993. – 299 с.
14. Гества К. Хомо Советикус и крах советской империи. Неприятные социальные диагнозы Юрия Левады / Клаус Гества // Вестник общественного мнения. – 2013. – № 3-4. – С. 111-117.

Орлова Тетяна *Розвал СРСР і сучасна Росія: історичні паралелі*

Поточний момент додає актуальності компаративістському підходу в аналізі досвіду розвитку російської цивілізації на різних етапах її історії, зокрема, радянському і сучасному. У 2016 р. виповнюється чверть століття з моменту припинення існування СРСР і, відповідної тривалості існування нової Росії. Хоча у загальноісторичному вимірі – це не такий великий проміжок часу, однак можна підводити деякі підсумки, проводити історичні паралелі і визначати певні аналогічні фатальні фактори. Причини, які зумовлюють не прогрес, а регрес суспільства, розглядаються в таких галузях, як економіка, політика, ідеологія, соціосфера. Особливий акцент зроблено на змінах у соціодемографії та настроях населення. Загальна тенденція поступу Російської імперії, як би вона не називалася, полягає в її протидії справжній

демократії. Це виявилось у тоталітаризмі радянських часів і авторитаризмі путінських. Для обох періодів притаманні відносини «метрополія – колонія»: раніше це стосувалося союзних республік, нині – суб'єктів Федерації. Сенси полягає у принципах розподілу ресурсів, що ускладнюється «сировинним прокляттям» Росії. Остання обставина у сукупності з багатьма іншими пояснюють особливість російського історичного поступу: намагання проривів до модернізації і незмінного повернення до старого – інволюцію. Неспроможність здійснити модернізацію на сучасному етапі маскується зростанням агресивності кремлівського режиму, що продовжує милітаристські традиції минулого. Як у випадку із Радянським Союзом, так і з сучасною Російською Федерацією, однією з головних причин негараздів є нехтування законів синергетики, які визначають можливість прогресивного розвитку або занепаду системи будь-якої природи, у тому числі і соціальної. Подібно до СРСР РФ погано вписується у процеси глобалізації і переходу до постіндустріального суспільства. І радянське, і російське суспільство – консервативні. Велика роль у тому – у пропаганді, ідеологічній обробці населення, у якій слова завжди розходилися із реаліями. Висновки мають значення для розуміння процесів, що мають місце в північній сусідці України, а також для усвідомлення необхідності справжніх модернізаційних реформ та їх підтримки з боку українського населення.

Ключові слова: Радянський Союз, соціалістична система, Російська Федерація, криза, синергетика, модернізація

Орлова Татьяна Развал СССР и современная Россия: исторические параллели

Текущий момент усиливает актуальность компаративистского подхода в анализе опыта развития российской цивилизации на разных этапах ее истории, в частности, советском и современном. В 2016 году исполняется четверть века с момента прекращения существования СССР и соответственной длительности существования новой России. Хотя в общеисторическом измерении – это не такой большой промежуток времени, однако можно подводить некоторые итоги, проводить исторические параллели и выявлять определенные аналогичные фатальные факторы. Причины, которые предопределили не прогресс, а регресс общества, рассматриваются в таких областях, как экономика, политика, идеология, социосфера. Особый акцент сделан на изменениях в социодемографии и настроениях населения. Общая тенденция поступи Российской империи, как бы она ни называлась, заключена в ее противодействии действительной демократии. Это проявилось в тоталитаризме советских времен и в авторитаризме путинских. Обоим периодам присущи отношения «метрополія – колонія»: ранее это касалось союзных республик, ныне – субъектов Федерации. Суть состоит в принципах распределения ресурсов, что усугубляется «сырьевым проклятием» России. Последнее обстоятельство в совокупности с многими другими объясняет особенность российского исторического пути: попытки прорывов к модернизации и неизменного возврата к старому – инволюцию. Несостоятельность осуществит модернизацию на современном этапе маскируется усилением агрессивности кремлевского режима, который продолжает милітаристские традиции прошлого. Как в случае с Советским Союзом, так и с современной Российской Федерацией, одна из главных причин бедствий – игнорирование законов синергетики, которые предопределяют возможность прогрессивного развития или упадка системы любой природы, в том числе и социальной. Подобно СССР РФ плохо вписывается в процессы глобализации и перехода к постиндустриальному обществу. И советское, и российское общество – консервативны. Большая роль в этом принадлежит пропаганде, идеологической обработке населения, в которой слова всегда расходятся с реалиями. Выводы важны для понимания процессов, происходящих у северной соседки Украины, а также для осознания необходимости подлинно модернизационных реформ и их поддержки украинским населением.

Ключевые слова: Советский Союз, социалистическая система, Российская Федерация, кризис, синергетика, модернизация

Orlova Tetiana The collapse of the USSR and the present of Russia: historical parallels

The current moment adds emphasis to the importance of comparativistic approach in analyzing the development of Russian civilization at different stages of its history, particularly, the Soviet and the contemporary ones. 2016 marks a quarter century past the end of the USSR and as long a period of new Russia's existence. Although by global historical measures it's not too long, some summaries can be made, historical parallels drawn, and certain similar fatal factors noted. The reasons to what turned out not the progress but the regression of the society are reviewed in such domains as economy, politics, ideology, the social sphere. A particular emphasis is laid on changes in social demographics and people's moods. The general tendency of the Russian empire's way – under whatever name – consists in its antagonism to actual democracy. That showed up both in the Soviet totalitarianism and in the authoritarianism of Putin's times. Both periods rely on the relations of «metropolis vs. colonies» type: first with the republics if the Union, now with the subjects of the Federation. The essence is in the principles of distributing resources, furthered by the «raw material curse» of Russia. The latter circumstance, together with many others, explains the peculiarity of Russian historic path: attempts at breakthroughs towards modernization – and inevitable involution towards the past. The current inability to effect modernization is masked with the increasingly aggressive regime of the Kremlin pursuing the militaristic traditions of the past. In the Soviet Union and in the present Russian Federation alike, one of the main causes of disaster is ignoring the laws of synergy, which predetermine the likeness

of progressive development or decay in a system of any type, including social systems. Like the USSR, the Russian Federation fits poorly into the processes of globalization and transition to the post-industrial society. Both the Soviet and the Russian societies are conservative. A great part is here played by the propaganda, the ideological brainwashing of the population, where words always differ from the reality. The conclusions are important for understanding the processes taking place northeast from Ukraine, as well as for acknowledging the necessity of truly modernizational reform and their support by Ukrainian population.

Keywords: *Soviet Union, socialist system, Russian Federation, crisis, synergetics, modernization*

Рецензенти:

Тихонов А.К., д.і.н., професор

Шкляж Й.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 12.01.2016 р.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 282:262.14 (477.83) (092) «18/19»

ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ІЄРАРХІВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ І. ПОТІЯ, Й. РУТСЬКОГО ТА Й. КУНЦЕВИЧА ЛЬВІВСЬКИМИ ВЧЕНИМИ (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.)

Лідія Тиміш

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
Україна, 82100, м. Дрогобич, вул. Лесі Українки, 46
e-mail: tymishberegulyak@mail.ru

Історико-церковні дослідження, які проводилися у Львові у позаминулому та на початку минулого століття, були спрямовані розкрити історичну місію української Церкви, передусім Української греко-католицької Церкви (УГКЦ), авторитет якої у Галичині, як і її глави, митрополита А. Шептицького, був беззаперечним. Прискіплива увага науковців була прикута до подій кінця XVI-XVII століть, часів Берестейського церковного Собору та становлення УГКЦ. Одним з важливих напрямків опрацювання поставленої проблеми було вивчення життя та діяльності церковних ієрархів – прихильників церковного єднання та будівничих Уніатської церкви – Іпатія Потія, Йосафата Кунцевича та Йосифа Рутського.

Учені намагалися всебічно та комплексно розкрити життя і діяльність церковних постатей, демонструючи взаємозв'язок особи й історичної доби, на їх погляд «героїчної». Крім цього, на погляд учених, вказані дослідження мали б спростувати «інспірації», змістом яких є неправдива інформація про роль церковних особистостей у часи становлення Уніатської церкви [5].

Аналіз останніх досліджень свідчить, що вивчення біографій церковних постатей у кінці XIX ст. та у першій третині XX ст. є у полі уваги сучасних істориків, які намагаються переосмислити одне з найболючіших

питань української Церкви – історію церковної унії та її подвижників. Науковці звертають увагу на змалювання діяльності духовної особи у контексті історичної епохи, намагаються зрозуміти мотивацію дій ієрархів, вивчають їхній духовний подвиг, внесок у церковну організацію та реформи чернецтва, освітні та культурні заходи [6; 10]. Опрацьовуючи біографічні дані І. Потія, науковці [18; 19] погоджуються з твердженнями галицьких учених щодо відданості справі церковних владик часів Берестейського церковного собору та після нього, а також відстоюванні ними національно-релігійних інтересів.

Останнім часом застосовується науковий діалог, змістом якого є сучасна інтерпретація конфесійних протистоянь у минулому в Україні. Богословсько-наукове видання «Патріархат» започаткувало ширше обговорення ролі та місця Й. Кунцевича в історії УГКЦ та християнстві взагалі. У статті історика Віктора Заславського показано діяльність архієпископа у контексті непримиренної боротьби православних з уніатами та періоду «взаємного хамства» [4].

Сучасні підходи до трактування ролі непересічних постатей УГКЦ Й. Кунцевича, Й. Рутського та І. Потія вимагають не тільки нового прочитання джерел (передусім їхньої писемної спадщини), а й виявлення нових документальних матеріалів для розг-

ляду цього питання на ширшому історичному тлі.

Метою цієї статті є розкриття внеску львівських учених наприкінці XIX – по 30-ті рр. XX ст. у дослідження біографій ієрархів Української греко-католицької Церкви, передусім І. Потія, Й. Рутського та Й. Кунцевича, які боролися за її утвердження.

Вивчення біографій греко-католицьких ієрархів відбувалося поетапно, їх мотивацією були національно-патріотичні, духовно-релігійні настрої та наукові зацікавлення учених. Поштовхом до активних досліджень були ювілеї владик: І. Потія (1913 р.), Й. Кунцевича (1923 р.), Й. Рутського (1937 р.).

Важливою віхою наукового опрацювання біографій церковних владик були дослідження учених на зламі XIX–XX ст., часу підвищеного наукового інтересу до питань Берестейської унії, якого спонукав 300-річний ювілей церковного єднання. Крім того дослідження постатей сприяли публікації пам'яток полемічної літератури кінця XVI – першої половини XVII ст., особистих архівів уніатських ієрархів та інших документів, які здійснили у другій половині XIX ст. археографічні комісії Києва, Вільна, Петербурга.

Особливим етапом вивчення життєдіяльності ієрархів були дослідження львівських учених у міжвоєнний час, продиктовані як політично-релігійними, так і спеціально-науковими умовами. У вказаний період завдяки фінансовій підтримці Української Греко-католицької церкви й особисто митрополита Андрея Шептицького, а також наполегливій праці українських учених, були створені богословсько-наукові інституції та центри з вивчення історії Української Церкви.

Опрацювання біографій владик потребувало реалізації насамперед археографічного напрямку досліджень, що складався з етапу пошуку, виявлення, вивчення та едиції джерел (багатої творчої, епістолярної та іншої документальної спадщини ієрархів, свідчень їхньої діяльності: життєписів і виступів сучасників на беатифікаційному процесі, згадки у листах і мемуарах, монастирських літописах і хроніках, документів кано-

нізації тощо), а також безпосередньо стадії написання біографії отців Церкви. Учені враховували багатогранну діяльність владик: організаційну, літературно-публіцистичну, богословсько-пастирську й інші, які вимагали особливого опрацювання. Вивчалися речі культового вжитку, зображення отців. Проводилися дослідження мощей (св. Кунцевича) [16].

Значним внеском для вивчення видатних постатей УГКЦ і, загалом, для дослідження української історико-церковної науки, було організування митрополитом Андреем Шептицьким археографічних експедицій для пошуку важливих документів церковної історії та культурних пам'яток українського народу. У полі зацікавлення дослідників були усі архіви та книгозбірні, які володіли документами історії української Церкви [24].

У кінці першого десятиліття XX ст. Андрей Шептицький отримав доступ до архіву Священної конгрегації для поширення віри у Римі. Митрополит особисто відшукував матеріали до історії Уніатської церкви, зокрема дані життя та діяльності Йосифа Рутського й інших владик. У римських архівах працював також о. Кирило Королевський, якого митрополит призначив «римським кореспондентом Студитом наукового інституту св. Івана Баптиста у Львові» (1913 р.) та виконуючим обов'язки директора української місії для історії Церкви у Римі (1920). До Першої світової війни дослідник зібрав велику кількість документів з історії української Церкви, які охоплювали період з 1615 по 1695 рік, а також інші матеріали церковної історії про події 1588–1613 [15], які він передавав до Львова [25].

Крім археографічної роботи в Апостольській столиці, 1926 року у Відні був відкритий «архівальний відділ» Національного Музею у Львові, який збирав церковно-історичні документи та передавав їх у Львів. З такою ж метою на Волині працював особистий архіваріус митрополита Іван Шендрик, а у Вільні – о. Климентій Шептицький [15].

Зібрані джерела зосереджувалися у львівських архівах, де дослідники мали змогу опрацьовувати важливі документи діяльності церковних владик. У передмові

до своєї праці про Й. Рутського, історик М. Чубатий вказував, що найбільше документації про ієрарха залишається в архіві Священної конгрегації для поширення віри, у Львові ж (завдяки старанням Андрея Шептицького), у Національному Музеї є листи Київського митрополита до варшавського нунція Санта Кроче; в Архіві історії унії – копії листів Й. Рутського до вихованців Грецької Колегії у Римі; у львівському Центральному василіанському архіві та бібліотеці міститься біографія ієрарха, складена його наступником Рафаїлом Корсаком [21].

У полі зацікавлень дослідників була постать глави Уніатської церкви Іпатія Потія (1541-1613 рр.). Великий інтерес становила епістолярна спадщина владики. У 1930 році Михайло Возняк опублікував три невідомі листи І. Потія, два з яких були адресовані Л. Сапезі (від 3 квітня 1607 р. та 30 травня 1608 р.), один до мешканців Слонимського повіту (від 28 лютого 1607 р.) [2, с. 44-50]. До того часу було вже відомо про півтори десятка листів о. Потія до великого канцлера литовського Лева Сапегі, які у 1892 році опублікував львівський історик Антоній Прохазка. Вивчаючи зміст опублікованих Прохазкою листів, М. Грушевський резюмував, що вони характеризують «Потія не тільки як діяча, а як і літератора» [3, с. 217]. Вчений бажав бачити повнішою епістолярну спадщину митрополита.

Атрибуція полемічних трактатів кінця XVI – початку XVII ст. ще один важливий крок вивчення постаті галицькими науковцями. Саме Кирилові Студинському належить чимало праць, предметом яких є дослідження авторства полемічних творів Берестейської доби. Особлива його увага була прикута до творчості І. Потія. Дослідник вважав, що анонімний твір 1595 року «Унія Греків з костелом Римським» є першим полемічним трактатом Іпатія [14, с. 371-394].

У згаданій праці М. Возняка також розглянуто проблему авторства таких полемічних праць, як «Унія», «Антиризис» (1599 і 1600) та «Оборона Флорентійського собору» (1603). Щодо першого твору, дослідник погоджується з науковою «традицією» вважати її автором І. Потія. На думку М. Возняка, специфіка побудови «Антири-

зису» схожа з виданим у 1637 р. у Римі твором Петра Аркудія.

Наукова увага до постаті митрополита Іпатія активізувалася у період відзначення 300-річчя від дня смерті. Ювілей став підставою видання низки праць галицьких учених, темою яких є життя та діяльність Іпатія Потія. У збірник 1914 р., виданого стараннями Товариства св. Апостола Павла у Львові, увійшли праці о. І. Савицького, о. Й. Боцяна, О. Макарушки, В. Щурата та К. Студинського.

Детальне біографічне дослідження постаті зробив о. Іван Савицький у праці «Іпатий Потій, Єпископ володимирський і митрополит київський» [9]. У першому розділі автор з'ясовує причини, які спонукали укладання Берестейської унії. На його думку вони полягають у кризовому становищі Руської Церкви XVI ст.: внутрішній дезорганізації, деморалізованому та малоосвіченому клирі й ін. В інших розділах о. Іван детально досліджує біографію Потія. Учений резюмував про щирі релігійні почуття митрополита та його відданість справі унійної Церкви: «без Потія, без його зусиль і трудів не утвердилася би унія у краю, і хто знає, чи довго би була жила...» [9, с. 112].

Автор наступної статті, поміщений у збірнику, о. Й. Боцяна, не маючи наміру піддавати сумніву внутрішні переконання І. Потія, вважає, що владики є безперечним Апостолом унії [1]. О. Макарушка розкрив літературну творчість владики, вказавши, що він почав писати полемічні праці у досить зрілому віці – 54 роки [6]. Письменницькій діяльності Іпатія присвячена також стаття К. Студинського, яка вмістила висновки дослідника, зроблені у його попередніх роботах [13].

Варте уваги дослідження Василя Щурата «Потієва унія» [23], в якій учений розставив акценти щодо культурних і релігійних орієнтирів України, підкресливши, що унія у вказаному плані нічого нового не принесла, наблизивши нас до Європи, бо західний «культурний похід нашого народу почався з доби князів і короля Данила». Заслуга Потія є великою, бо саме він «боронив відрубність своєї церкви від польської і московської...». На думку В. Щурата, дії владики були спрямовані на реалізацію національ-

нозахисної функції, бо церковна унія, організована Потієм – це «розумно придумана асекурація не лише церковного, але і національного стану» [23, с. 151].

Багато біографічних досліджень стосувалися також поберестьської доби, як вирішального часу для утвердження Уніатської церкви.

Постать Йосифа Веляміна Рутського (бл. 1573-1637 рр.), очільника Києво-Галицької митрополії, який працював над реорганізацією Уніатської церкви й освіти, реформами чернецтва, цікавила багатьох галицьких дослідників. Митрополит Андрей Шептицький виявляв неабияке зацікавлення біографією ієрарха. 1939 року митрополит створив у Львові Інститут церковного з'єдинення імені Йосифа Рутського, завданням якого було досліджувати спадщину владики з метою його канонізації. У римських архівах йому та о. Королевському вдалося віднайти півсотні листів Й. Рутського [17, с. 390]. Опрацювання документів передбачало перекладацьку роботу з грецької, латини, старої польської, італійської мов, яку здійснював особисто митрополит. Було перекладено українською мовою витяги з «Регул» або правил василіанського Чину, складених митрополитом Йосифом Рутським. Обидва джерела зберігалися у василіанському монастирі на Чернецькій Горі біля м. Мукачева (у кінці XVIII ст. вони були видані польською мовою). 1937 року вийшла друком джерельно-біографічна праця А. Шептицького «Митрополит Йосиф Велямін Рутський» [22]. Все ж, більшість матеріалів про ієрарха митрополит Андрей мав намір опублікувати по завершенню біографічного дослідження. Однак цьому не судилося. На щастя, зберігся машинописний варіант його роботи, який був опублікований у 4 томі «Пастирських послань митрополита Шептицького».

Життя і діяльність Й. Рутського вивчав історик М. Чубатий. Його біографічне дослідження постаті складається з восьми параграфів, у яких розкриваються життєві віхи ієрарха: його походження, освіта, світоглядні та релігійні переконання, заходи щодо утвердження авторитету Уніатської церкви. Багато уваги митрополиту М. Чубатий приділив у своєму лекційному курсі студен-

там Львівської Греко-католицької богословської академії [21]. Виступаючи на Унійному з'їзді 1937 року, учений стверджував, що церковні реформи Й. Рутського були необхідними та зміцнювали позиції Уніатської церкви [20, с. 102].

У зв'язку з 300-літнім ювілеєм від дня смерті Й. Рутського, 1936-1937 рр., були оприлюднені біографічні статті здебільшого науково-популярного змісту. Автор однієї з них, о. Йосип Сліпий («Митрополит Йосиф Велямін Рутський і його доба»), назвав період діяльності ієрарха «героїчною добою», коли вирішувалася доля Української Церкви. Митрополит Рутський відстоював її єдність, саме тому його ідеї є корисними для зміцнення українського християнства. Отець Й. Скрутень у своєму дослідженні «Митрополит Рутський у житті сьогоденних Василіан» вказав на важливу справу митрополита, змістом якої було оновлення Чину святого Василія Великого. В основу реформаторських дій було покладено освітні заходи, які б мали сприяти досконалості ченців і зміцнення їхньої християнської віри. Подібних висновків дійшов інший науковець, І. Тетерка у власній праці «Митрополит Й.В. Рутський, великий реформатор і оборонець Української Католицької Церкви». Перелік усіх статей на пошану Й. Рутського, написаних з 1936 по 1938 рр. подав о. Роман-Степан Лукань у власній «Рутськівській бібліографії» [7].

Великого зацікавлення учених та освітлення на сторінках українських видань міжвоєнного часу одержала постать канонізованого полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича (бл. 1580-1623 рр.). У 1923 р. відзначалося 300-ліття від дня його смерті.

Проводилася важлива робота під керівництвом митрополита А. Шептицького, спрямована на виявлення документальних даних. Було доручено о. Королевському справу зібрання джерел діяльності полоцького владики у ватиканських архівах та їх публікацію. План митрополита частково здійснив професор історії Східної Церкви у Папському Східному Інституті о. Георг Гофман. Праця історика «Святий Йосафат, архієпископ Полоцький і його мучеництво», містила велику збірку матеріалів біографії Йосафата Кунцевича, які належали архівам

Ватикану (Пропаганди, Згромадження Обрядів), бібліотекам Відня, Вільна, Познані, Львова.

В ювілейний період було опубліковано чимало біографічних досліджень, які містили важливі джерела діяльності Кунцевича: його життєписи, листування, свідчення сучасників на беатифікаційному процесі, мемуарні згадки, монастирські літописи й інше. Намагаючись різнобічно висвітлити постать Полоцького архієпископа, львівські вчені застосували комплексний розгляд проблеми. Цій темі присвячені спеціальні наші розвідки [16; 17, с. 391].

Ми підійшли до формулювання висновків:

1. Дослідження життя та діяльності церковних владик часів Берестейського собору та періоду становлення УГКЦ входило у коло важливих питань, які розробляли львівські учені у кінці XIX – першій третині XX ст.

2. Вивчення біографій було спрямоване відкрити суспільству про щирість намірів і дій ієрархів, показати їхню місію в утвердженні унійної Церкви в Україні. На думку учених, І. Потія, Й. Рутського та Й. Кунцевича можна вважати «Апостолами Унії», захисниками церковного єднання, які жили та діяли у «героїчну добу».

3. Учені намагалися комплексно підійти до розв'язку поставленої мети. У зв'язку з цим, вони визначили основні напрямки дослідження постатей. Пріоритетним завданням було виявлення, опрацювання та публікація важливих документів життя та діяльності ієрархів.

4. Величезним внеском в історико-церковні дослідження у Львові на початку XX ст. і до Другої світової війни були організаційні заходи та науково-дослідницька робота митрополита Андрея Шептицького. Митрополит особисто приймав участь в археографічних експедиціях, здійснював переклад документів, займався їх видавництвом, працював над біографіями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Боцянін Й. Митрополит Іпатій Потій, апостол Унії / о. Йосип Боцянін // Ювілейна книга в 300-літні роковини смерті митрополита Іпатія Потія. Видана заходом Товариства св. Ап. Павла. – Львів, 1914. – С. 134-141.
2. Возняк М. Три статейки з полемічного письменства / Михайло Возняк // Записки Наукового товариства імені

Шевченка (ЗНТШ). – 1930. – Т. 99 (Ч. I). – С. 39-50.

3. Грушевський М. Історія української літератури [В 6-ти т. 9 кн.] / М.С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 5. – Кн. 2. – 256 с.

4. Заславський В. Йосафат Кунцевич: мученик за єдність чи папський фанатик / В. Заславський [Електронний ресурс] // Патріархат. – № 6. – 2010. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/religious_digest/39507/

5. Заїкин В. З сучасної української богословської літератури / В'ячеслав Заїкин // Діло. – 1925. – 3-4 вересня. – Ч. 199. – С. 4.; Ч. 200. – С. 4.

6. Лозинський М. Дослідження історії Чину святого Василя Великого у Литві у науковій та громадсько-культурній діяльності Алдони Васіляускене / М. Лозинський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2014. – Вип. 50. – С. 681-691.

7. Лукань Р. Рутськівська бібліографія за роки 1936-38 / о. Роман Лукань // Нова Зоря. – Львів, 1938. – Ч. 1-43.

8. Макарушка О. Огляд літературної діяльності митрополита Іпатія Потія / Остап Макарушка // Ювілейна книга в 300-літні роковини смерті митрополита Іпатія Потія. – Львів, 1914. – С. 142-149.

9. Савицький І. Іпатій Потій, Єпископ володимирський і митрополит київський. Часть перша. Єго душпастирська діяльність до часу вступлення на престол митрополитий / о. Іван Савицький // Ювілейна книга в 300-літні роковини смерті митрополита Іпатія Потія. – Львів, 1914. – С. 1-133.

10. Сенік С. Духовний профіль св. Йосафата Кунцевича / Софія Сенік. – Л.: Свічадо, 1994. – 23 с.

11. Скр[утень] Й. Рукописний збірник о. Павла Шиманського про св. Йосафата / о. Йосафат Скрутень // Записки Чину святого Василя Великого (ЗЧСВВ). – Жовква, 1924. – Т. 1. – Вип. 1. – С. 145-149.

12. Скрутень Й. Перший життєпис св. Йосафата / о. Йосафат Скрутень // ЗЧСВВ. – Жовква, 1925. – Т. 1. – Вип. 2-3. – С. 314-363; Два життєписи св. Йосафата / о. Йосафат Скрутень // ЗЧСВВ. – Жовква, 1926. – Т. 1. – Вип. 4. – С. 569-575.

13. Студинський К. В тристалиї смерті митрополита Іпатія Потія / Кирило Студинський // Ювілейна книга в 300-літні роковини смерті митрополита Іпатія Потія. – С. 158-167.

14. Studyński C. Studziński C. Polemiczne pismo Pocięja / C. Studyński // Przegląd Powszechny. – 1897. – Т. 55. – С. 371-394.

15. Тиміш Л. Археографічна діяльність наукових осередків міжвоєнного Львова (до проблеми формування архівно-джерельної бази дослідження історії української церкви) / Лідія Тиміш // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич та ін. – Вип. V. – Дрогобич: Вимір, 2001. – С. 222-235.

16. Тиміш Л. Кунцевичіана на сторінках львівських міжвоєнних видань / Лідія Тиміш // Історія релігій в Україні. Праці XI-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). Книга I. – Львів: Логос, 2001. – С. 429-437.

17. Тиміш Л. Біографії ієрархів Української Церкви у дослідженнях учених міжвоєнного Львова / Лідія Тиміш // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 7. – Дрогобич: Коло, 2003. – С. 389-397.

18. Тимошенко Л.В. Берестейські собори у жовтні 1596 р. історіографічний досвід / Л.В. Тимошенко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 8. – Дрогобич: Коло, 2004. – С. 141-166.

19. Ткачук Р.Ф. Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література на межі XVI – початку XVII ст. Джерела. Риторика. Діалог: [монографія] / Р.Ф. Ткачук. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 240 с.

20. Чубатий М. Тристаліття церковної унії на Україні / Микола Чубатий // Кучабський В., о. Унійний з'їзд у Львові. Праці Богословського Наукового Товариства у Львові (БНТ). – Т. XI-XII – Львів, 1938. – С. 98-112.

21. Чубатий М. Історія української греко-католицької церкви: III доба – 1595-1930-і рр. – 1930. // ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф.9, спр.240/2, арк.1178-1200.

22. Шептицький А. Митрополит Йосиф Велямин Рутський / А. Шептицький. – Львів, 1937. – 64 с.

23. Щурат В.Г. Потієва унія / В.Г. Щурат // Ювілейна книга в 300-літні роковини смерті митрополита Іпатія Потія. – Львів, 1914. – С. 150-157.

24. Центральний державний історичний архів у Львові, ф.408, оп.1, спр.837 «Листи істориків-дослідників Шептицькому А. про виявлення документів в архівах Варшави, Вільно, Кракова та ін., 1926-1937». – Арк. 1-167.

25. Korolevsky C. Metropolitan Andrew (1865-1944) / C. Korolevsky. – L'viv: Stauropegion, 1993. – P. 124-134.

Тиміш Лідія Дослідження життя та діяльності ієрархів Греко-католицької Церкви І. Потія, Й. Рутського, Й. Кунцевича львівськими вченими (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.)

У статті аналізуються праці львівських учених кінця XIX – першої третини XX ст., присвячені церковним постанням часів утворення та становлення Української греко-католицької Церкви. Тогочасна посилена увага учених до біографій владик була спричинена зростанням авторитету УГКЦ, виявленням і публікацією церковно-історичних джерел, зокрема полемічних творів, а також ювілеями ієрархів.

Ключові слова: ієрархи, Українська греко-католицька Церква, Берестейська церковна унія

Тымиш Лидия Исследование жизни и деятельности иерархов Греко-католической церкви И. Потия, И. Рутского, И. Кунцевича львовскими учеными (конец XIX – 30-ые гг. XX ст.)

В статье анализируются труды львовских ученых конца XIX – первой трети XX в., посвященные церковным фигурам времен образования и становления Украинской греко-католической церкви. Тогдашнее усиленное внимание ученых к биографиям владык было вызвано ростом авторитета УГКЦ, открытием и публикацией церковно-исторических источников, в частности полемических произведений, а также юбилеями иерархов.

Ключевые слова: иерархи, Украинская греко-католическая церковь, Брестская церковная уния

Tymish Lidiya Research of life and activity of hierarchies I. Potuj, J. Rutskej and J. Kunzevych of Greco-Catholic Church by scientists of Lviv (end of XIX and first third XX centuries)

Labours of scientists of Lviv of end of XIX and first third XX centuries are examined in this article. They are devoted the Church figures of period of becoming of the Ukrainian Greco-Catholic Church. Intensification attention of scientists to these questions was caused growth of authority of the Ukrainian Greco-Catholic Church, finding publication, church historical sources, in particular polemic works, and by the anniversaries of hierarchies also.

Keywords: hierarchies, Ukrainian Greco-Catholic Church, Beresteyska church union

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 13.02.2016 р.

УДК [061.1 ЄС : 339.924 (477)] : 930

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОЦІНКИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Галина Калінічева

ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені В. Гетьмана»

Україна, 03680, Київ, проспект Перемоги, 54/1,

e-mail: kaligali@ukr.net

Євроінтеграційні прагнення є невід'ємними реаліями суспільно-політичного життя упродовж всього періоду незалежності України. Панування в українській політичній еліті та суспільстві у першій половині 1990-х рр. ейфорійної атмосфери щодо європейської інтеграції під гаслом «Україна – європейська держава!» поступово змінилось усвідомленням необхідності створення внутрішніх передумов для набуття членства в Європейському Союзі. Реалізація євроінтеграційних амбіцій детермінувала необхідність здійснення Україною системної суспільно-політичної модернізації, яка передбачала утвердження у ній демократії та верховенства права, розв'язання низки внутрішньополітичних проблем, формування стратегій інноваційного соціально-економічного поступу, вироблення оптимальних та ефективних підходів до формування зовнішньої політики, спрямованих на зміцнення позицій України в Європі та світі, реформування освітньої та науково-технічної галузей, активізацію людського капіталу тощо. Адже «інтеграція – це не просто партнерство та взаємовигідне співробітництво, вона не обмежується зовнішньополітичними аспектами, бо передбачає істотні внутрішні перетворення згідно з прийнятими інтеграційною спільнотою стандартами» [1].

Євроінтеграційні устремління України обумовили жвавий інтерес дослідників до широкого кола проблем, пов'язаних з історією розвитку Європейського Союзу, суперечливими процесами формування зовнішньополітичного курсу України та набуття нею власної європейської ідентичності, місця України у колі європейських держав та перспективами українства долучитися до об'єднаної сім'ї європейських народів. Сьогодні проблема європейської інтеграції

України є предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних істориків, політологів, економістів, соціологів, освітян, фахівців в галузі права та державного управління.

Серед вітчизняних вчених, наукові розвідки яких присвячені різним аспектам європейської інтеграції України, варто виокремити науковий доробок таких дослідників як С. Андрущенко (Гринько), Т. Андрущенко, І. Артёмов, Ф. Барановський, В. Бурдяк, С. Василенко, С. Віднянський, Ю. Волошин, А. Гальчинський, Є. Головаха, О. Горенко, В. Горбатенко, І. Грицяк, Г. Зеленько, Я. Жаліло, І. Журба, Є. Кіш, О. Ковальова, В. Копійка, В. Кремень, А. Кудряченко, В. Литвин, В. Манжол, А. Мартинов, М. Михальченко, С. Мітряєва, А. Моца, Р. Офіцинський, І. Пасько, І. Піляєв, Ф. Рудич, О. Снігир, О. Сушко, В. Ткаченко, І. Тодоров, Р. Філоненко, С. Федуняк, І. Храбан, В. Циватий, Л. Чекаленко, В. Чужиков, Т. Шинкаренко, О. Шнирков та ін. В їхніх роботах розкрито широке коло питань, пов'язаних із напрямками зовнішньої політики та потенційними можливостями України щодо реалізації євроінтеграційних амбіцій; висвітлено правові, соціальні й економічні аспекти європейської інтеграції, розкрито механізми державного управління євроінтеграційними процесами тощо.

Загалом, в українському історіографічному просторі існує чимало досліджень, присвячених євроінтеграційним устремлінням України. Зауважимо, що вони не лише репрезентують погляди симпатиків і скептиків євроінтеграційної стратегії, але і вправно використовуються українськими політиками для мобілізації власного електорату напередодні різноманітних виборів.

Актуальність проблеми та специфіка історіографічного дослідження обумовили мету статті, яка полягає у здійсненні аналізу наукового доробку вітчизняних вчених з проблем євроінтеграції України та виокремленні основних напрямів вивчення євроінтеграційної проблематики в українській соціогуманітаристиці.

Враховуючи доволі значний масив наукових публікацій (монографії, дисертаційні дослідження, наукові статті у фахових часописах, тематичних збірниках, матеріалах наукових конференцій, аналітичні матеріали, підручники та навчальні посібники для вищих навчальних закладів) і репрезентований нами розгорнутий історіографічний огляд проблеми «Україна – Європа» у колективній монографії «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього» [2], авторська увага у цій статті буде зосереджена лише на окремих аспектах та історіографічних оцінках процесу європейської інтеграції України.

Науковий дискурс щодо розвитку євроінтеграційних процесів в Україні у вітчизняній соціогуманітаристиці кінця XX – початку XXI ст. розгортався навколо питань, які безпосередньо пов'язані з визначенням місця та ролі України у світі. Здебільшого, дослідники сходились у думці, що існують кілька варіантів суспільно-політичного розвитку: або активна та послідовна праця для реалізації курсу на євроінтеграцію з перспективою вступу до ЄС і належністю до демократичного світу, або перетворення на буферну зону з усіма наслідками маргінального стану країни. Аналітики наголошували на тому, що проблеми, які постали перед Україною у процесі формування своєї новітньої політичної та культурної ідентичності, спричинені не тільки специфікою нашої історії та географічного положення. Важливу роль у цьому відіграє загальний світовий контекст, особливості міжнародного середовища, в якому протягом останніх двадцяти п'яти років відбулися кардинальні зміни, пов'язані із загальними глобалізаційними процесами. «У певному сенсі поява України на світовій політичній арені є одним із наслідків процесу формування нового світового устрою, що змінює роль національних держав і підвищує значення надна-

ціональних утворень», – зазначають експерти [1].

Від початку 1990-х рр. наукові розвідки більшості вітчизняних вчених характеризувалися обґрунтуванням геополітичної та гео економічної стратегії України [3; 5-9], аналізом міжнародних відносин з європейськими державами [10; 11], концептуалізацією історичної визначеності інтеграції України до європейської спільноти [4; 12-17]. Переважна більшість науковців наголошували на необхідності встановлення активних контактів з європейськими країнами, що, за їх баченням, сприяло б ствердженню та розбудові самостійної української держави. Зокрема, у двотомній анотованій історичній хроніці «Україна і Європа (1990-2000 рр.)», підготовленій науковцями Інституту історії України НАН України, висвітлено сучасні тенденції міжнародних відносин у центральній та східноєвропейському регіоні, особливості розвитку двостороннього співробітництва його держав, і, зокрема, України [10]. Вчені здійснили аналіз історії розвитку процесів європейської інтеграції протягом останнього десятиріччя XX ст., що ознаменувалися радикальними змінами у системі міжнародних відносин, поглибленням об'єднавчих тенденцій в Європі та заходами щодо розширення Євросоюзу. На окрему увагу заслуговує дослідження розвитку двостороннього співробітництва України з країнами Європейського Союзу [11]. У монографіях С.Д. Василенко «Європейський процес і Україна» (1996) та «Геополітичні виміри України в загальноєвропейському процесі» (2000) на підставі залучення широкої теоретичної та емпіричної бази здійснено аналіз витоків і сучасних вимірів української геополітики у широкому загальноєвропейському контексті й обґрунтовано об'єктивну необхідність входження України у загальноєвропейський політичний процес [12; 13]. Наукові положення щодо зміцнення позицій держави, яка активно інтегрується у міжнародну політику, необхідності захисту національних інтересів, забезпечення національної безпеки України не втратили актуальності і сьогодні та цілком відповідають сучасним підходам до інтеграційного процесу.

Відзначаючи специфіку геополітичного положення України, яка зумовлювала необхідність підтримувати збалансовані відносини по всьому зовнішньополітичному периметру, більшість науковців наголошувала на необхідності забезпечення, домінування, пріоритету саме європейського геополітичного вектору як найважливішого засобу для докорінної внутрішньої трансформації українського суспільства [18-20]. Проте, окремі вчені мали відмінну позицію, вважаючи, що за існуючих історичних і географічних реалій неможлива орієнтація лише на один стратегічний зовнішньополітичний напрям [21].

На початку 2000-х рр. сформувалося розуміння того, що євроінтеграційний процес – це не стільки інституційне входження до ЄС, скільки весь спектр присутності української держави в європейській підсистемі міжнародних відносин (соціально-економічна інтеграція, фінансово-бізнесова кооперація, формування спільного простору безпеки, гуманітарно-цивілізаційна взаємодія, соціокультурна та науково-освітня інтеграція тощо). Орієнтирами при дослідженні проблем реалізації євроінтеграційних прагнень нашої країни стали виміри стратегічних пріоритетів України у співробітництві з Європою: державно-політичний, політико-правовий, економічний, безпековий, науково-технологічний, суспільний, інформаційний, соціокультурний [22-26].

Активний інтерес науковців до євроінтеграційної проблематики позначився публікацією ґрунтовних, комплексних, почасти дискусійних, статей і монографічних досліджень, захистом кандидатських і докторських дисертацій, проведенням міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій. Поступово у вітчизняній історіографії виокремилися напрями наукових досліджень, сформувалися наукові школи та регіональні центри дослідження європейстики (Київ, Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Львів, Миколаїв, Одеса, Ужгород, Харків та ін.).

Спираючись на дослідження Є. Кіш [27], І. Тодорова [28], О. Ковальнової [29], О. Горенка [30-32], С. Віднянського та А. Мартинова [33], Ф. Барановського [34] та власні наукові розвідки [2], вважаємо за

можливе виокремити в українській історіографії проблеми європейської інтеграції наступні напрями: 1) наукові роботи з еволюції європейського проекту та його інститутів; 2) студіювання проблематики, пов'язаної з процесом розбудови новітньої української державності та визначенням місця України у геополітичному просторі; 3) дослідження зовнішньої політики, міжнародних відносин і двосторонніх зв'язків України з країнами Європи; 4) роботи, в яких розкривається комплекс взаємин України з Європейським Союзом; 5) наукові розробки з проблем суспільної трансформації та модернізації політичної системи та громадянського суспільства України у контексті її європейського вибору; 6) студіювання євроінтеграції як складової національної безпеки України (військової, економічної, інформаційної тощо); 7) дослідження процесу державного управління євроінтеграційними процесами та участі різних гілок центральної української влади у здійсненні політики європейської інтеграції; 8) наукові розвідки, в яких розкривається комплекс правових, соціально-економічних, науково-технологічних проблем реалізації Україною євроінтеграційної стратегії; 9) роботи вітчизняних соціологів, в яких проаналізовано результати соціологічних моніторингів євроінтеграційних та євроатлантичних устремлінь нашої держави; 10) наукові публікації, присвячені аналізу входження України до європейського освітнього, наукового, інформаційного та культурного просторів.

Доповнюють вітчизняну історіографію євроінтеграційної проблематики ґрунтовні підручники та навчальні посібники, які вийшли друком упродовж 2001-2015 рр. Серед вельми репрезентативного переліку навчальних видань, які ґрунтуються на одноосібних або колективних наукових дослідженнях, можна виокремити роботи: 1) з геополітики та глобалістики; 2) з проблем міжнародних відносин та зовнішньої політики; 3) з історії становлення Європейського Союзу, розвитку його правових та інституційних засад, регіональної політики; 4) з проблем європейської та євроатлантичної інтеграції України (політико-правових, економічних, соціальних, безпекових, інформаційних, соціокультурних, науково-

технічних, освітніх тощо); 5) з державного управління євроінтеграційними процесами у різних галузях суспільно-економічного життя.

Серед робіт, в яких аналізуються проблеми мінливої динаміки суспільно-політичних змін на пострадянському просторі у цілому і в Україні зокрема, вартують особливої уваги роботи М.І. Михальченка [35; 36] та Ф.М. Рудича [37]. Так, у монографії М.І. Михальченка «Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи» сформовано наукові позиції щодо обґрунтування суспільно-політичного розвитку українського суспільства у рамках теорії модернізації й обґрунтовано напрями суспільно-політичного розвитку України у контексті її потенційних можливостей щодо входження до Європейського Союзу в якості повноправного члена. Зокрема, важливого значення автор надавав аналізу геополітичної стратегії та регіональної політики України як засобам наближення до європейського співтовариства. Ця та інші численні роботи М. Михальченка не дають остаточної відповіді на порушені питання, проте спонукують до роздумів і провокують дискусії щодо окремих проблем. Проте, не можна не погодитися з висновком М.І. Михальченка, що «парадигмою зовнішньої політики є не стільки результат вибору «Схід-Захід», а рівень захищеності національних інтересів України, який можна виразити формулою “оптимально захистити інтереси України”» [36]. За переконанням Ф.М. Рудича, Україна має усвідомлювати себе як важлива європейська держава з регіональними інтересами, які безпосередньо стосуються її безпеки. Вибір стратегії внутрішньої та зовнішньої політики має спиратися на гнучку тактику та сильну політичну волю щодо реалізації поставленої мети. На думку вченого, «потрібні цілеспрямовані, рішучі дії політичного класу, владних структур (президента, Верховної Ради, уряду), що підтримуються суспільством і спрямовані на те, щоб переломити несприятливий перебіг політичних, економічних, соціальних та духовних процесів і не тільки вивести Україну із кризи, але і зробити її політично стабільною, економічно могутньою,

незалежною державою, яка впевнено прокладає шлях у ХХІ століття» [37].

Головною проблемою, яка перешкоджала просуванню України цим шляхом, на думку І. Тодорова, була відсутність чітко визначеної політичної волі. «Тобто, ...йшлося про наміри, які не трансформувалися в певні і однозначні зовнішньополітичні кроки. Спрямованість програмних виступів політичного керівництва була обумовлена місцем їхнього оприлюднення. Хоча, необхідність інтеграції України до європейських та євроатлантичних структур знайшла відповідне закріплення в чисельних вітчизняних нормативно-правових актах. Саме реалізація європейського та євроатлантичного покликання дає Україні чи не єдиний шанс зберегти власну ідентичність», – стверджує вчений [28].

Знаковою подією в історичній науці став вихід друком циклу колективних монографій за редакцією А.І. Кудряченка. Упродовж 2009-2014 рр. авторським колективом Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (раніше – Інститут європейських досліджень НАН України) спільно з науковцями з інших академічних інститутів і вищих навчальних закладів України було підготовлено чотири колективні монографії: «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього» (2009) [38], «Культурно-цивілізаційний простір Європи та Україна: особливості становлення і сучасні тенденції розвитку» (2010) [39], «Україна в Європі: контекст міжнародних відносин» (2011) [40], «Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації» (2014) [41]. У названих, логічно поєднаних, монографіях висвітлено еволюцію європейської парадигми України й особливості її історичного поступу впродовж Х-ХХІ століть, проаналізовано напрями утвердження молоді незалежної Української держави у колі європейських і світових країн, пошуки ними спільних засад цивілізаційного розвитку заради майбутнього континенту, здобутки та пошуки невикористаних резервів у сучасних євроінтеграційних процесах, а також складові європейської культурно-цивілізаційної визначеності України. Розкриваючи складові сходження Української держави й обґрунтовуючи євро-

інтеграційні устремління, автори слушно стверджують, що демократичні засади перетворень стали яскравим уособленням величезних трансформаційних зрушень в Європі і світі. Однак, незважаючи на глибоке європейське коріння, лише з часом, на думку А. Кудряченка, з'ясувалося, що це завдання доволі складне та вимагає потужної взаємодії держави та суспільства, їх інститутів, всіх громадян у примноженні складових культурно-цивілізаційних вимірів [40].

Дослідження історії європейської цивілізації, історія та етапи становлення Євросоюзу, реалізація регіональної політики ЄС, розширення Європейського Союзу та вплив цього процесу на взаємовідносини європейських країн з Україною, правові та організаційно-економічні аспекти європейської інтеграції, аналіз наслідків вступу до організації держав ЦСЄ, створення внутрішніх передумов вступу України до Євросоюзу, інтенсифікація двосторонніх відносин України з ЄС у пріоритетних сферах загальноєвропейського простору знайшли своє висвітлення у монографіях В. Копійки [42; 43], В. Мармазова, І. Піляєва [44], Т. Сидорук [45] та низці колективних робіт: «Україна та європейська інтеграція: публічно-правові аспекти» (2010) [46], «Україна в європейському безпековому просторі» (2012) [47], «Україна в умовах європейської інтеграції та глобалізації світу» (2013) [48], «Антрополокультурні чинники європейського вибору України» (2014) [49], «Теоретико-правові засади європейської інтеграції України» (2015) [50]. Зауважимо, що у цих наукових виданнях поряд із дослідженням широкого спектру проблем (політичних, правових, економічних, безпекових, соціокультурних), актуалізовані також питання, які потребують свого подальшого практичного розв'язання у процесі реалізації євроінтеграційної стратегії України. Так, В. Мармазов і І. Піляєв вважають, що максимального політичного консенсусу, суспільної консолідації та єдності щодо основних цілей і механізмів, базових засад стратегії європейського вибору України здатне забезпечити розуміння європейської інтеграції як полілінійного процесу, що відбувається та спрямовується одночасно у кількох вимірах [51].

Вказуючи на те, що стратегічний курс України на європейську інтеграцію на сьогодні є імперативом її зовнішньої та внутрішньої політики [1; 52-54], експерти Національного інституту стратегічних досліджень водночас зазначають, що нині існують суперечності між пріоритетами довгострокової стратегії євроінтеграції країни та вузько прагматичними інтересами окремих політико-бізнесових структур [52]. З огляду на те, що у розбудові нової Європи визначається принципово нова тенденція створення наддержавних угруповань (вони переважно реалізуються як стратегічні проекти), пошуки Україною свого місця в Європейському проекті набувають нового змісту: йдеться про врахування теперішніх ознак політичного та безпекового середовища, можливих сценаріїв розвитку відносин між ЄС та Україною та вироблення стратегії розвитку відносин України з ЄС в нових умовах [52].

У світлі підписання Україною Угоди про асоціацію 21.03.2014 р. актуалізується питання надання Україні перспективи членства в ЄС. При цьому, науковці вказують, що ані Угода про асоціацію, ані «перспективи членства» не надають гарантій вступу. На їх думку, «основна причина небажання надати дану перспективу полягала у побоюванні багатьох держав-членів Євросоюзу, що надання «перспективи членства» державам Східної Європи матиме величезне геополітичне навантаження, оскільки означатиме готовність ЄС взяти на себе більші союзницькі зобов'язання по відношенню до цих держав». Ми поділяємо думку експертів щодо існуючого на даний момент очевидного факту невідповідності України критеріям членства в Євросоюзі [54]. Водночас вважаємо, що послідовність у реалізації зовнішньополітичної стратегії, спрямованої на захист національних інтересів, подолання корупції, науково-обґрунтовані соціально-економічні реформи у країні (реальні, а не декларативні) мають стати дієвими складовими у процесі реалізації євроінтеграційного поступу України.

Нині європейські орієнтири України набули практичного втілення не тільки у рішеннях і діях представників української держави, але й офіційних органів Європей-

ського Союзу. Погоджуючись із думкою М. Михальченка про те, що європейський цивілізаційний вибір України – це стратегічний вибір між європейською та євразійською цивілізаціями, між демократичною та тоталітарною культурами, між способами життя – вільним (у політичному, економічному, культурному й інших сенсах) і залежним, напіввільним існуванням [36], хочеться вірити, що нинішній політичний владі вистачить політичної волі у реалізації євроінтеграційної стратегії, а українському суспільству – єдності, мудрості та толерантності для досягнення суспільної мети.

Таким чином, аналіз історіографії з актуальних питань європейської інтеграції України свідчить про те, що наукові дослідження вітчизняних вчених у 1991-2015 рр. були зосереджені здебільшого на політичних, правових, економічних, безпекових аспектах європейської інтеграції. Чільне місце в українській науці займають роботи, пов'язані з обґрунтуванням європейської ідентичності українців. Більшість учених солідарні у висновках щодо суспільної самоідентифікації, яка є неодмінною передумовою подальшого розвитку власної української державності й органічної інтеграції нашої країни до міжнародної спільноти. Інтеграція України до об'єднаної Європи розглядається вітчизняними науковцями як об'єктивний, однак суперечливий процес сучасного поступу України, що має свою історію, детермінанти об'єктивного та суб'єктивного вимірів, певні позитивні результати, складнощі та низку нерозв'язаних проблем.

Подальшого ґрунтовного, комплексного, неупередженого аналізу потребують питання всього спектру викликів і ризиків (політичних, економічних, безпекових, інформаційних, соціокультурних тощо), які постають перед Україною у контексті реалізації нею євроінтеграційної стратегії, зокрема з огляду на підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Європейський проект та Україна / Аналітична доповідь. – К.: НІСД, 2012. – С. 4, 41-42.
2. Калінічева Г.І. Україна – Європа: стан наукової розробки проблем взаємовідносин / Галина Калінічева // Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2009. – С. 23-81.
3. Андрущенко (Гринько) С.В. Україна в сучасному геополітичному середовищі / С.В. Андрущенко (Гринько). – К.: Логос, 2005. – 288 с.
4. Попович М.В. Європа – Україна – праві і ліві / М.В. Попович. – К.: Київське братство, 1997. – 108 с.
5. Врублевський В.К. Український шлях. Начерки: геополітичне становище України та її національні інтереси / В.К. Врублевський, В.І. Хорошковський. – К., 1997. – 426 с.
6. Глобальні трансформації і стратегії розвитку / О.Г. Білорус [та ін.]; ред. О.Г. Білорус; НАН України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. – К., 1998. – 416 с.
7. Базив Д.П. Геополитическая стратегия Украины / Д.П. Базив. – К., 2000. – 192 с.
8. Глобалізація і безпека розвитку / О.Г. Білорус [та ін.]; наук. ред. О.Г. Білорус; НАН України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин, Київ. нац. екон. ун-т. – К., 2001. – 734 с.
9. Гальчинський А.С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів / А.С. Гальчинський. – К.: Знання України, 2002. – 180 с.
10. Україна і Європа (1990-2000 рр.): в 2-х ч. – Ч. 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи: анот. іст. хроніка / відп. ред. С.В. Віднянський / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 308 с.
11. Україна і Європа (1990-2000 рр.): в 2-х ч. Ч. 2. Україна в міжнародних відносинах з країнами-членами Європейського Союзу: анот. іст. хроніка. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 124 с.
12. Василенко С.Д. Європейський процес і Україна / С.Д. Василенко; Одеський держ. політехнічний ун-т. – О., 1996. – 136 с.
13. Василенко С.Д. Україна: геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі / С.Д. Василенко – О.: ОДМА, 2000. – 206 с.
14. Пасько І.Т. Громадянське суспільство і національна ідея: Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси / І.Т. Пасько, Я.І. Пасько; НАН України, Центр гуманітарної освіти. – Донецьк: Східний видавничий дім, 1999. – 184 с.
15. Шпак В.Т. Україна: від «російського комунізму» – до європейської цивілізації / В.Т. Шпак. – Черкаси: Брама, 2002. – 199 с.
16. Литвин В.М. Україна: Європа чи Євразія? / В.М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 512 с.
17. Україна на шляху до Європи / А.В. Юричко (голов. ред. кол.), В.І. Шкляр (упоряд.), А.В. Юричко (упоряд.). – К.: Етнос, 2006. – 496 с.
18. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: монографія / За ред. Ф.М. Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.
19. Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / А.М. Зленко. – Х.: Фоліо, 2003. – 558 с.
20. Геополітика: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / А.І. Кудряченко [та ін.]; Міжрегіон. акад. упр. персоналом, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: МАУП, 2004. – 293 с.
21. Сучасна українська геополітика: навч. посібник для студ. гуманіт. спец. вищих навч. закл. / В.В. Мадіссон, В.А. Шахов. – К.: Либідь, 2003. – С. 105-106.
22. Україна – Європейський Союз: економіка, політика, право / О.І. Шнирков [та ін.]. – К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2006. – 268 с.
23. Інтеграція України в європейській правовій, політичній та економічній системах: монографія / В.А. Манжола [та ін.]; ред. Л.В. Губерський; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: ВПЦ «Київський університет»,

2007. – 320 с.

24. Камінський Є.Є. Світ переможців і переможених. Міжнародні відносини і українська перспектива на початку XXI століття: монографія / Є.Є. Камінський. – К.: Центр вільної преси, 2008. – 336 с.

25. Сиденко В.Р. Глобалізація – європейська інтеграція – економічне розвиток: українська модель = Глобалізація – європейська інтеграція – економічний розвиток: українська модель: в 2 т. / В.Р. Сиденко; Інститут економіки і прогнозування НАН України. – К.: Фенікс, 2008. – Т. 1: Глобалізація і економічне розвиток. – К.: Фенікс, 2008 – 376 с.

26. Україна на шляху до європейської інтеграції: економічна безпека, переваги вибору: монографія / В.М. Нижник [та ін.]; заг. ред. В.М. Нижник. – Хмельницький: ХНУ, 2008. – 307 с.

27. Кіш Є.Б. Центральна Європа в сучасній системі євро регіональної інтеграції: монографія / Є.Б. Кіш; НАН України, Ін-т світової економіки і міжнародних відносин. – Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с.

28. Тодоров І.Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти / І.Я. Тодоров. – Донецьк, 2006. – С. 33.

29. Ковальова О.О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України / О.О. Ковальова; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2003. – 340 с.

30. Горенко О.М. Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна / О.М. Горенко; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2002. – 170 с.

31. Горенко О.М. Соціальні горизонти європейського єднання і Україна: концептуально-історичні підходи та політична практика / О.М. Горенко; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2007. – 376 с.

32. Горенко О.М. Прагматика європейського досвіду як методологічна проблема історіописання / О.М. Горенко; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 263 с.

33. Віднянський С.В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності: іст. нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Вид. 2-е, допов. і переробл. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 396 с.

34. Барановський Ф.В. Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу / Ф.В. Барановський; НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – Луганськ: Елтон-2, 2007. – 407 с.

35. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н.И. Михальченко, НАН Украины; Институт социологии; АПН Украины; Институт высшей школы. – К., 2001. – 440 с.

36. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М.І. Михальченко. – Дрогобич: Відродження, 2004. – С. 413-414.

37. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы : монография / Ф.М. Рудич; НАН Украины, Ин-т полит. и этнонац. исслед. им. И.Ф. Кураса. – К.: Наукова думка, 2009. – С. 243.

38. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За редакцією д.і.н., професора А.І. Кудряченка; Інститут європейських досліджень НАН України. – К.: Фенікс, 2009. – 544 с.

39. Культурно-цивілізаційний простір Європи та України: особливості становлення і сучасні тенденції розвитку / Керівник авт. кол. і наук. редактор д.і.н., професор А.І. Кудряченко; Інститут європейських досліджень НАН України. – К.: Університет «Україна», 2010. – 405 с.

40. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / За редакцією д. і. н., професора А.І. Кудряченка; Інститут європейських досліджень НАН України – К.: Фенікс, 2011. – С. 18.

41. Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації / Наукові редактори д.і.н., проф. А.І. Кудряченко, к.і.н., доц. Т.О. Метельова; Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К.: Фенікс, 2014. – 444 с.

42. Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу / В.В. Копійка; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 253 с.

43. Копійка В.В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна / В.В. Копійка. – К.: Юридична думка, 2005. – 448 с.

44. Мармазов В.С. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції: навч. посіб. / В.С. Мармазов, І.С. Піляєв; ред. Ю.С. Шемшученко; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2000. – 467 с.

45. Сидорук Т.В. Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства: монографія / Тетяна Сидорук; Нац. ун-т «Остроз. акад.». – Л.: ПАІС, 2012. – 441 с.

46. Україна та європейська інтеграція: публічно-правові аспекти / За заг. ред. В.Б. Авер'янова, С.Ф. Демченка; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Преса України, 2010. – 631 с.

47. Україна в європейському безпековому просторі / [В.А. Манжол та ін.; за заг. ред. В.В. Копійки]; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Київський університет, 2012. – 319 с.

48. Україна в умовах європейської інтеграції та глобалізації світу / [Б.В. Зажигаєв та ін.; за ред. О.А. Чумаченко]; Київ. міжнар. ун-т, НДІ глобалізації та європ. інтеграції. – К.: КиМУ, 2013. – 432 с.

49. Антропологічні чинники європейського вибору України / [Є.І. Андрос та ін.; відп. ред. Є.І. Андрос]; Нац. акад. наук України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. – К.: Наукова думка, 2014. – 300 с.

50. Теоретико-правові засади європейської інтеграції України / А.А. Моца, Д.М. Белов, Ю.М. Бисага; Держ. вищ. навч. закл. «Ужгород. нац. ун-т», Ін-т держави і права країн Європи. – Ужгород: Ліра, 2015. – 278 с.

51. Мармазов В. Україна на перехресті європейської та євразійської інтеграції: SOS чи шанс? / В. Мармазов, І. Піляєв // Зовнішні справи. – 2010. – № 1. – С. 26-30; № 2. – С. 6-9.

52. Європейський проект та Україна: монографія / [А.В. Єрмолаєв та ін.]; Нац. ін-т стратег. дослідж. – К.: НІСД, 2012. – С. 6-7, 111-117, 135-136.

53. Трансформація Європейського Союзу під впливом кризи єврозони. Висновки для України : аналіт. доп. / [О.В. Снігир, С.А. Гуцал]; Нац. ін-т стратег. дослідж. – К.: НІСД, 2012. – 63 с.

54. Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: Наслідки, завдання та перспективи. Аналітична записка. / Національний інститут стратегічних досліджень, 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1500/> – С. 5; 7.

Калінічева Галина *Історіографічні оцінки євроінтеграції України*

У статті аналізуються наукові праці вітчизняних вчених, предметом дослідження яких виступають проблеми реалізації Українською державою євроінтеграційної стратегії. Автором вказано, що орієнтирами у процесі наукового дослідження євроінтеграційної проблематики стали стратегічні пріоритети України у співробітництві з Європою: державно-політичний, політико-правовий, економічний, безпековий, науково-технологічний, суспільний, інформаційний, соціокультурний. У статті виокремлено основні напрями наукових досліджень проблеми європейської інтеграції в українській історіографії.

Ключові слова: Україна, зовнішньополітична стратегія, євроінтеграція, наукові дослідження, історіографія

Калиничева Галина *Историографические оценки евроинтеграции Украины*

В статье анализируются научные труды украинских ученых, предметом исследования которых выступают проблемы реализации Украинским государством евроинтеграционной стратегии. Автором указано, что ориентирами в процессе научного исследования евроинтеграционной проблематики стали стратегические приоритеты Украины в сотрудничестве с Европой: государственно-политический, политико-правовой, экономический, безопасности, научно-технологический, общественный, информационный, социокультурный. В статье выделены основные направления научных исследований проблемы европейской интеграции в украинской историографии.

Ключевые слова: Украина, внешнеполитическая стратегия, евроинтеграция, научные исследования, историография

Kalinicheva Halyna *Historiographic Appreciations of Ukraine's European Integration*

The results of the Ukrainian scholars' scientific researches dedicated to the problem of realization the European integration strategy by the Ukrainian State are analyzed in the article. The author underlines that the scientific debates about the European integration processes in Ukraine at the end of XX and the beginning of XXI century were conducted round the questions directly connected with determination Ukraine's place and role in the world.

In the article it is indicated that the reference pointes in the process of the scientific researches the European integration problems became the measuring of the Ukraine strategic priorities in cooperation with the Europe: state-political, policy-legal, economic, secure, scientific-technologic, social, informational, socio-cultural and social. The main directions in the scientific studies of the European integration problem in Ukrainian historiography are selected.

According to the Ukrainian scholars' appreciations, the Ukraine has the following variants of social-political development: 1) effective work for realization the course to the European integration with the outlook of joining ES and belong to the democratic world; 2) transforming into buffering zone with all consequences of marginal start of the country.

The author of the article concentrates her attention on the components of the effective realization in Ukraine the European integration strategy: systematic state-political modernization, solving internal political problems, overcoming corruption, forming the strategy of innovative social-economic progress, protecting national interests and successive in carrying foreign policy.

The author's conclusion is as follows: the Ukraine integration into united Europe is considered by Ukrainian scholars as objective but contradictory process, which has its own history, determinates objective and subjective reference pointes, definite positive results, complexities and a number of unsolved problems.

Key words: Ukraine, foreign policy strategy, European integration, research, historiography

Рецензенти:

Тодоров І.Я., д.і.н., професор

Шкляж Й.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 07.02.2016 р.

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК [726:27-523.42]:728.83

ЦЕРКВА, ЯК ЕЛЕМЕНТ СЕРЕДОВИЩНОГО МУЗЕЮ, У МУЗЕЄФІКОВАНИХ ПАМ'ЯТКАХ САДИБНОГО БУДІВНИЦТВА (НА ПРИКЛАДІ САДИБИ КУЛИКОВСЬКИХ, СЕЛО РАКІТНЕ)

Ганна Новікова

Харківська державна академія культури,
Україна, 61057, м. Харків, Бурсацький узвіз, 4
e-mail: a.n.fk7@mail.ru

Садибне будівництво Слобідської України періоду поч. XVIII – кін. XIX ст. є одним з яскравих виразів дворянської архітектури у стилі класицизм. Як багатокомпонентний комплекс, дворянська садиба надає матеріал для досліджень з історії України, історичного краєзнавства, архітектури, історії культури, музеєзнавства, соціальної історії, мистецтвознавства тощо [6, с. 195].

Аналіз джерел і наявної літератури з даного питання дозволяє дійти висновку, що тема викликала зацікавлення дослідників здебільшого у формі комплексного аналізу садибного будівництва в історичному чи культурологічному контексті. Важливим джерелом, що використав автор при написанні даної роботи є спогади Г. Лукомського, викладені у роботі «Старинные усадьбы Харьковской губернии» [1].

Комплексний аналіз дворянської садиби відбився у дисертаціях О.Ю. Біррової [4] та М.М. Будзар [7]. Історії виникнення перших маєтків на Слобідській Україні розкрито у роботі О.Ю. Біррової [3], еволюцію українських садиб від замських житлових маєтків до центрів культурного життя висвітлює у своїй статті С.О. Бікетов [2]. Як бачимо, з наведених вище робіт, сільські садиби Слобожанщини поч. XVIII – кін. XIX ст. розглядалися дослідниками комплексно, з історичної або культурологічної точки зору. Щодо робіт, що присвячені садибним церквам як окремому елементу, який має своє

історико-культурне значення потрібно зазначити, що таких робіт небагато. У контексті своїх наукових інтересів О.Ю. Бірровою було зроблено ретроспективний огляд садибних церков Слобожанщини та проаналізовано особливості церковного будівництва регіону [5]. Цікавою роботою є стаття І.В. Погребної, в якій розглядаються садибні церкви Слобожанщини як елемент ландшафтно-паркової архітектури класицизму [9]. Інформація, що стосується сучасного стану безпосередньо садиби Куликовських у селищі Ракітне й Архангело-Михайлівської церкви викладена на Інтернет-ресурсах і власне на сайті храму [10].

Отже, необхідно зазначити, що вивчення садибних церков Слобожанщини, як елементу садибного комплексу, є актуальним у сучасній історичній науці, бо церковне будівництво у цьому регіоні почало вивчатися дослідниками лише з часів здобуття Україною незалежності, коли почали виходити друком праці, що присвячені окремо сільським садибам чи іншим компонентам поміщицького маєтку [5].

Тим не менш, важливими питаннями, що пов'язані з вивченням садибних маєтків і церков Слобожанщини є питання їх збереження та популяризації. Ґрунтовною працею, що присвячена основним тенденціям виникнення ансамблевих і середовищних музеїв, виокремленню їх характеристик та основних методів експонування, проблемам

музеєфікації історико-культурного нематеріального надбання, є робота М.Є. Каулен [8]. Особливості музеєфікації пам'яток архітектури та містобудування розкриті у роботах Д. Ярош [11] та ін.

Метою статті є виокремлення ролі церкви як одного із головних елементів середовищного музею при музеєфікації пам'ятки садибного будівництва.

Історія виникнення селища Ракітне відноситься ще до часів набігів татар на Слобідську землю. Для оборони південних кордонів Московського царства було зведено низку острогів, серед яких були: Балаклея, Ольшани, Водолага й ін. Між цими острогами виникали нові поселення, одним із яких і стало Ракітне, офіційною датою заснування якого є 1699 рік. З початку XVIII ст. тут починається історія роду Куликовських, пов'язана із селищем Ракітне, коли на Слобожанські землі прибуває молдавський дворянин, що стає Харківським полковником, Прокопій Куликовський. Саме він започаткував тут родовий маєток, що належав представникам дворянського роду Куликовських протягом півтора століття [10].

Епіцентром життя нового поселення стала Архангело-Михайлівська церква, перші згадки про яку з'являються у 1712 році. Окрім своїх сакральних функцій, церква була головним місцем масових зборів людей, саме тут козаків благословляли на перемогу, на площі біля церкви зачитували важливі укази, та просто збиралися обговорити останні новини. Від початку церква була дерев'яною, про що згадується у документах при її перебудові 1762 р. [10]. Трохи пізніше, у 1805 р. Архангело-Михайлівська церква стає кам'яною, що пов'язано з капітальною перебудовою дворянського маєтку та церкви за наказом власника, полковника Михайла Куликовського. Тепер вона представляла собою єдиний архітектурний ансамбль разом із садибою [10].

Церква – ротонда у класичному стилі, цегляна, оштукатурена. В основі її плану – окружність з прямокутними ризалітами зі сходу на захід. У східний вписана вівтарна апсида, у західний – гвинтові сходи до хорів. Біля східного фасаду вівтарного ризаліту добудований чотириколонний портик.

Двом крайнім колонам портика відповідають колони біля стіни ризаліту. Основна організаційна споруда – композиція з двох циліндричних об'ємів: внутрішнього високого з арочними отворами у нижній частині, який завершується круглим барабаном, перекритим напівсферичною банею, та зовнішнього – широкого. Архітектура споруди виразна та лаконічна [5].

Під час свого існування, церква неодноразово зазнавала перетворень. Зовнішній вигляд її постраждав спочатку у 1825 р., наступного разу, у 1895 р. при проведенні ремонтних робіт. Було пошкоджено профіль карнизів, унаслідок чого вони мали грубіший вигляд. У фризях тригліфи було залишено лише зі сторони фронту (чотири замість семи). Постраждали також і купола на церкві та дзвіниці, що була збудована у 1826 р. Замість сферичної їм було надано многокутної форми. Замінили і двотонне зафарбування білою фарбою. Раніше білі тяги та колони гарно виділялися на червоному фоні оштукатурених стін [1, с. 72].

Необхідно зазначити, що постраждав і внутрішній вигляд храму: було прибрано с благословення єпископа Амвросія не тільки хори, але і царські врата. Г. Лукомський описує і внутрішнє убранство храму, що збереглося на той момент: решітка аналоя, виконана у стилі ампір; декілька пам'ятників-надгробків (Куликовських); велика срібна люстра, також у стилі ампір; люстра бароко Єлизаветського стилю; місцеві ікони на колонах, посередні, але у старих рамах. Із ікон відмічено Образ Спасителя у срібному окладі [1, с. 73]. Г. Лукомський наголошував, що при побудові садибних церков, імениті господарі не жалкували грошей на внутрішнє убранство храму, все робили по останнім канонам і тогочасній моді.

У радянські часи у храмі був спочатку клуб, а потім у ньому розмістили склад. Лише з 1989 р. храм був переданий громаді віруючих і після довготривалої роботи по його відновленню, він зміг відкрити свої двері для місцевих жителів уже на початку 1990-х рр. [10].

Дзвіниця, що була прикрасою храму, припинила своє існування у 1937 р., коли була розібрана місцевими мешканцями на

цеглу. Г. Лукомський, описуючи її у своїй роботі, зауважував, що вона мала гарніший вигляд ніж сам храм [1, с. 72].

Дворянські садиби, пройшовши еволюцію від заміського будинку заможних людей, до осередку культурного життя, подекуди цілого регіону, є важливим джерелом історико-культурної інформації. Тому однією із головних проблем є проблема музеєфікації ансамблевого комплексу. Саме від вчасної та правильної музеєфікації залежить стан збереженості пам'ятки. На сьогодні, при музеєфікації садибних комплексів необхідно застосовувати середовищний підхід, що стає визначальним наприкінці 90-х рр. ХХ ст. Його головною умовою є розкриття музейними засобами культурної, історичної та естетичної цінності, адекватне відображення усіх сторін багатогранного світу садиби, в яких архітектура, пейзаж, інтер'єр повинні сприйматися як єдине образно-художнє та філософсько-символічне ціле [8]. Сьогодні, музеєфікація дворянських садиб відбувається в якості цільного організму. Важливий принцип середовищного підходу – це виокремлення культурно-історичних ландшафтів чи заповідників як об'єктів «історичної пам'яті», що несуть соціальну функцію. Сам термін культурно-історичний ландшафт поєднує три головні компоненти: природу, історію, суспільство [8].

Садиба Куликовських має багату історію цілого роду, є свідком історичних подій, а також одним із яскравих представників садибного будівництва Слобожанщини початку ХVІІІ – кінця ХІХ ст., що є пам'яткою архітектури місцевого значення збудованою у стилі класицизму. До наших днів збереглися лише церква, головна та господарська будівлі, бо охорона пам'ятки не здійснювалася належним чином.

За часів Михайла Куликовського при садибі було збудовано конюшню, псарню, пташник, оранжерею, скотний двір, виїзний майданчик. Поруч з домом, був розбитий великий сад з терасами, озерами й альтанками. Садибу прикрашала дубова гай і парк, де росли дивовижні дерева, у тому числі і багато рідкісних хвойних порід. Нажаль, цю мальовничу красу втрачено назавжди [10].

Для даного типу музеїв середовище є головним об'єктом музеєфікації, але музей, як

правило, є вбудованим у живе середовище, є його невід'ємною частиною [8]. Отже, Архангело-Михайлівський храм, як елемент цього середовищного музею є одним із його різновидів, є живим музеєм. Важливою ознакою живого музею є його мінливість. У середовищному музеї неможливе лише зберігання – необхідне постійне відтворення середовища, що й є об'єктом музеєфікації. Він може будуватися на об'єктах, що не вилучені або частково вилучені із середовища побутування, але такий музей продовжує виконувати свої початкові функції у тій чи в іншій мірі [8]. Саме Архангело-Михайлівський храм, будучи пам'яткою архітектури, виконує свої первинні обов'язки, він є зберігачем нематеріальної християнської традиції, що відбувається у ньому під час богослужінь і передається від покоління до покоління, таким чином він уособлює середовищну цінність. Разом з тим, цей храм є пам'яткою архітектури, нехарактерною для Слобожанського церковного будівництва. Адже на Слобожанщині з другої половини ХVІІІ ст. існувало декілька локальних шкіл культового зодчества: Охтирська та Лиманська школи [5]. Виявити храмові комплекси, що належать до цих груп можна за їх архітектурними формами, унікальність Архангело-Михайлівського храму є у тому, що він не належить до архітектурних форм жодної з цих шкіл, він побудований у формі ротонди з колонадою. Цей храм не є прикладом звичайного колекційного музею, що розміщується у пам'ятці архітектури, він відтворює у собі середовище, несе історичну інформацію, викликає почуття історичної співпричетності й є історичним місцем, оскільки на території храму зберігається захоронення дворянського роду Куликовських. Також, у храмі зберігаються ікони середини ХVІІІ ст.: 1) Архангела Михаїла, академічного письма по дереву, 2) дві ікони Св. Миколая, 3) Ікона Богородиці типу Оранти с немовлям Христом на грудях [10].

Таким чином, садиба Куликовських у селищі Ракітному є середовищним комплексом – комплексом об'єктів, що поєднані з урахуванням соціокультурних особливостей, функціонального призначення, поєднаних з ландшафтом. Ці характерні ознаки,

уособлює у собі Архангело-Михайлівська церква, саме вона виконує своє соціокультурне призначення – проводить богослужіння та є місцем духовного життя села, поєднана з ландшафтом, є невід'ємним елементом садибного комплексу. Саме церква є уособленням традицій садибного будівництва середини XVIII ст., бо ще Г. Лукомський зазначав, що великопомісне дворянство вважало обов'язком будувати церкви у своїх маєтках і при своїх дворах [1, с. 16].

Отже, проаналізувавши роль Архангело-Михайлівського храму, як одного із головних елементів середовищного музею у музеєфікованих пам'ятках садибного будівництва, можна зробити висновок, що храм несе у собі історичну, архітектурну та культурну цінність, є зберігачем і відтворювачем нематеріального середовища, що виявляється у християнській традиції та традиціях садибного будівництва середини XVIII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Лукомський Г.К. Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г.К. Лукомский. – Петроград, 1917. – Ч. 1. – 104 с.
2. Бікетов С.О. Еволюція української садиби II пол. XVIII – сер. XIX ст. (від палацово-паркового ансамблю вельможі до «притуку» дворянської інтелігенції) / С.О. Бікетов // Проблеми розвитку міського середовища. – 2015. – Вип. 2. – С. 111-130.
3. Бірнова О.Ю. Заснування перших маєтків у Слобідській Україні / О.Ю. Бірнова // 36. наук. пр. Серія: істор. та географ. / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2006. – Вип. 23 – С. 145-152.
4. Бірнова О.Ю. Поміщицькі садиби Харківської губернії (перша половина XVIII – початок XX століття): автореф. дис.... к. і. н.: 07.00.01 / О.Ю. Бірнова. – Х., 2009. – 20 с.
5. Бірнова О.Ю. Ретроспективний огляд садибних церков Слобожанщини / О.Ю. Бірнова // Вісник Харківської державної академії культури. – 2012. – Вип. 35. – С. 38-45.
6. Будзар М.М. Дворянська сільська садиба Лівобережної України XIX століття у сучасних історико-краєзнавчих дослідженнях / М.М. Будзар // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди]. Серія: «Історія та географія». – 2010. – Вип. 38. – С. 194-199.
7. Будзар М.М. Дворянська сільська садиба Лівобережної України XIX ст.: типологія та еволюція культурних форм: автореф. дис.... к. і. н.: 26.00.01 / М.М. Будзар. – К., 2009. – 19 с.
8. Каулен М.Є. Музеефикация историко-культурного наследия России / М.Є. Каулен. – М., 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://readanywhere.ru/kaulen-mariya/books/muzeefikaciya-istoriko-kulturnogo-naslediya-rossii/141615/Trial>
9. Погребная І.В. Усадебные церкви Слобожанщины как элемент ландшафтно-парковой архитектуры классицизма к. 18 – н. 19 в. / І.В. Погребная // Науково-теорет. здобутки Слобід. Укр.: філософія, релігія, культура – Х., 2000. – С. 111-114.
10. Сайт храму Архангела Михаїла [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rakitnoe.mrezha.ru/history.html>
11. Ярош Д. Оперування поняттям «музеєфікація» в пам'яткоохоронній сфері / Д. Ярош // Українська академія мистецтва. – 2013. – Вип. 21. – С. 157-166.

Новікова Ганна Церква, як елемент середовищного музею, у музеєфікованих пам'ятках садибного будівництва (на прикладі садиби Куликовських, село Ракітне)

У статті розглядається застосування середовищного підходу, як одного із провідних методів музеєфікації садибних комплексів. Характеризується роль церкви як одного із головних елементів середовищного музею при музеєфікації пам'ятки садибного будівництва.

Ключові слова: садибний комплекс, Ракітне, церква, архітектура, середовищний комплекс

Новікова Анна Церковь, как элемент средового музея, в музеефицированных памятниках усадебной застройки (на примере усадьбы Куликовских, село Ракитное)

В статье рассматривается применение средового подхода, как одного из ведущих методов музеефикации усадебных комплексов. Характеризуется роль церкви как одного из главных элементов средового музея при музеефикации объекта усадебной застройки.

Ключевые слова: усадебный комплекс, Ракитное, церковь, архитектура, средовый комплекс

Novikova Hanna The Church, in monuments manor building as an element of the immersional museum (Kulikov's estate, village Rakitne)

The application of immersional approach as one of the leading methods manor museumification is studied in this article. The role of the church as one of the main elements of the immersional museum in a process of manor museumification is characterized.

Key words: manor area, Rakitne, church, architecture, immersional complex

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

НАШІ АВТОРИ

Агафонова Надія – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії і політології Одеського національного економічного університету

Боєчко Владислав – кандидат історичних наук, доцент, докторант Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Горбенко Кирило – старший викладач кафедри археології, давньої та середньовічної історії Інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського, директор Науково-дослідного центру «Лукомор'є» Інституту археології НАН України

Данилів Наталія – учитель історії середньої загальноосвітньої школи № 97 м. Львова, здобувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн ЛНУ імені Івана Франка

Іванова Світлана – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Одеського відділу Інституту археології НАН України

Калінічева Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет»

Кізлова Антоніна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»

Лісовська Ольга – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Моїсеєва Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Одеського національного політехнічного університету

Нагірний Микола – кандидат історичних наук, доцент Нововолинського навчально-наукового інституту економіки та менеджменту Тернопільського національного економічного університету

Новікова Ганна – аспірант Харківської державної академії культури

Орлова Тетяна – доктор історичних наук, професор кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Павленко Олександр – аспірант кафедри історії ПрАТ «ВНЗ Київський славистичний університет»

Рубан Микола – здобувач Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Сіромський Руслан – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка

Стецик Юрій – кандидат історичних наук, доцент, докторант історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка

Тиміш Лідія – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Тхоржевська Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та мистецтвознавства Одеського національного політехнічного університету

Чиркова Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Міжрегіональної академії управління персоналом

Шелудякова Наталія – здобувач Інституту історії України НАН України

Науковий щоквартальник
«ЕМІНАК»

№1 (13) (січень-березень) 2016
Том 1

Комп'ютерний набір – Смирнов Л.І.
Комп'ютерна верстка та макетування – Смирнов О.І.

Оригінал-макет підготовлений у
«Творчій майстерні Науково-дослідного центру
«Лукомор'є»

Інститут історії, політології та права,
площа Адміралтейська, 1, м. Миколаїв, 54003

Здано до набору 29.02.2016 р. Підписано до друку 02.03.2016 р. Папір офсетний. Формат 60x84/8. Гарнітура «Таймс». Друк ризографічний. Обл.-вид. арк. 13,5. Наклад 100 прим.

Віддрукованого з готового оригінал-макету у видавництві,
поліграфічному підприємстві ТОВ Фірма «Іліон»
54038, м. Миколаїв, вул. Бузника, 5/1,
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №1506 від 25.09.2003 р.